

**Прикарпатський національний університет
імені В. Стефаника**

ФУРМАН АНАТОЛІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 159.923.5 : 316.752

**ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО
РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

ДИСЕРТАЦІЯ

**на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Науковий керівник:

**доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України,
заслужений діяч науки і техніки
України**

Чепелєва Н. В.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЯК ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	11
1.1. Ціннісно-орієнтаційні чинники психосоціального і психокультурного розвитку індивіда	11
1.2. Роль, місце і значення ціннісно-орієнтаційних чинників у процесі особистісного розвитку	26
1.3. Ціннісно-орієнтаційні детермінанти особистісного розвитку майбутніх психологів	42
Висновки до першого розділу.....	58
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОЇ ДІЇ ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ	61
2.1. Психодіагностичні засади дослідження системи цінностей майбутніх психологів	61
2.2. Проблема формування професійно важливих вартостей майбутнього психолога	78
2.3. Специфіка взаємозв'язку аксіосфери з фаховим самовиявом майбутніх психологів	92

2.4. Вплив ціннісно-орієнтаційних чинників на особистісний розвиток майбутніх психологів 111

Висновки до другого розділу 119

РОЗДІЛ 3. ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У СИСТЕМІ ОСВІТИ 121

3.1. Основні детермінанти і тенденції професійного аксіогенезу майбутніх психологів121

3.2. Результати дослідження ціннісних орієнтацій і самоактуалізації у процесі особистісного розвитку майбутніх психологів 145

3.3. Психологічні особливості смисложиттєвих орієнтацій майбутніх психологів 164

3.4. Практичні рекомендації щодо системи підготовки майбутніх психологів, її програмне забезпечення175

Висновки до третього розділу 194

ВИСНОВКИ 197

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 200

ВСТУП

Актуальність дослідження теми. Проблемі ціннісних орієнтацій як важливого психологічного конструкта особистості належить одне з провідних місць у дослідженні людської поведінки та її саморегуляції. Ціннісні орієнтації індивіда визначають шлях присвоєння духовного потенціалу суспільства, перетворення культурних вартостей у стимули і мотиви поведінки. Цінності як одне із центральних особистісних утворень виявляють свідоме ставлення людини до соціальної дійсності. У цій своїй функціональній ролі вони визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всі аспекти діяльності (Б. Г. Ананьєв, Б. С. Братусь, К. Клакхон, І. С. Кон, В. Я. Отрут, М. Рокич). Відтак природно, що оволодіння системою цінностей, яка характеризується індивідуалістичним наповненням, набуває статусу життєорієнтаційних принципів та настановлень, котрі неподільно пов'язані зі спрямованістю конкретного діяння (І. Д. Бех, Ф. Ю. Василюк, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Т. М. Титаренко).

У процесі наукового пошуку вчені (К. О. Абульханова-Славська, Г. Айзенк, Б. Г. Ананьєв, С. С. Бубнова, І. М. Істомін, І. Кант, З. С. Карпенко, Д. О. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, А. Г. Маслоу, К. В. Морріс, Ш. О. Надірашвілі, Г. Олпорт, В. Я. Отрут, М. Рокич, В. О. Ядов та ін.) намагалися сконструювати натуралістичну систему цінностей, яка могла б спиратися на природу людини, виходячи з основоположних тенденцій її становлення і функціонування як особистості, враховуючи впливи соціального довкілля та індивідуальні особливості розвитку. Звідси зрозуміло, чому майбутнє людини головно визначається соціальними ідеалами, які, трансформуючись у систему ціннісних орієнтацій, продукують прагнення молоді не лише здобути високу професійну компетентність, а й повно самореалізуватися за умов нових економічних,

політичних та соціальних відносин (Ж. П. Вірна, Е. Ф. Зеєр, В. М. Мицько, Н. І. Пов'якель, М. С. Яницький).

Термін “особистісний розвиток” вперше використав К. Роджерс для означення поняття повнофункціональності, яке ототожнюється з потребою саморозвитку чи самоактуалізації (А. Г. Маслоу). Особистісний розвиток – це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей, талантів, свідоме вдосконалення себе людиною, а також особливе, індивідуальне життєсприйняття, спосіб життя, заснований на чіткому розумінні власних цінностей і цілей, що дозволяє будувати гармонійні взаємини, відчувати повноту й осмисленість життя. При цьому найвагоміше значення у процесі особистісного розвитку відіграє зміст професійності, який окреслює особливості функціонування ціннісно-нормативної сфери, глибину суб'єктного спричинення поведінки особистості, переконань і професійних домагань, визначаючи повноту їх суспільної значущості.

Актуальні проблеми психологічних явищ, які визначають спрямованість особистості у майбутній професійній діяльності психолога-практика зумовили низку досліджень (Г. О. Балл, М. Я. Басов, О. Ф. Бондаренко, Т. М. Буякас, Л. С. Виготський, В. Вундт, Ф. Дондерс, О. В. Киричук, Л. М. Мітіна, Н. І. Пов'якель, О. П. Саннікова, Н. В. Чепелева, Ю. М. Швалб, Н. Ф. Шевченко). Розв'язання проблем функціонування когнітивної, мотиваційної та аксіопсихологічної сфер людини (М. Й. Боришевський, В. В. Давидов, Ф. Ю. Василюк, І. Г. Головська, Д. Б. Ельконін, У. Найссер, А. Г. Маслоу, Р. Мей, Н. Ф. Каліна, З. С. Карпенко, В. А. Семиченко, С. Стернберг, Д. М. Узнадзе, В. М. Яницький) розглядалися науковцями у єдності свідомості і діяльності, зовнішніх впливів, соціального довкілля і внутрішніх особливостей особистості (А. Бандура, І. Д. Бех, В. Джемс, Г. Гельмгольц, С. Д. Максименко, А. В. Петровський, В. А. Роменець, Н. В. Чепелева).

Однак вирішення означених питань набуває нових обрисів при розгляді економічної і моральної мінливості сьогоденного буття юних наступників.

Попри досить значний обсяг теоретичної та прикладної розробки даної проблеми, вона і досі викликає гострі дискусії. Інтенсивна соціальна реструктуризація припускає нове осмислення людиною вже наявного досвіду з питань формування суспільно значущих ціннісних уподобань і на їх основі розвитку фахових орієнтирів особистості, рівно як і здійснення інноваційних досліджень даного процесу; поза увагою науковців досі залишається вартісно-нормативне спрямування системи професійної підготовки майбутніх психологів. Не в повній мірі виявлено продуктивність функціонування системи ціннісних орієнтацій як цілісного утворення, що зумовлює весь процес особистісного розвитку людини, залишається невирішеною проблема комплексного підходу в дослідженні аксіосфери особистості майбутніх психологів. Значної уваги потребує теоретичне та експериментальне дослідження специфіки аксіогенезу – становлення ціннісних орієнтацій на різних етапах онтогенезу, постає питання про роль спеціаліста-психолога в подальшому моделюванні системи цінностей суспільства, не достатньо чітко охарактеризовано портрет фахівця-психолога.

Очевидна актуальність, недостатня розробленість та перспективність дослідження даної проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: “Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку майбутніх психологів”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника наукового проекту “Психолого-педагогічний моніторинг і корекція професійного аксіогенезу в умовах ВНЗ” (протокол № 4 від 17 листопада 2005 р.). Тема дисертації затверджена вченою радою Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (протокол № 7 від 26 лютого 2008 р.) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 22 квітня 2008 р.). Автором досліджувався особистісний розвиток майбутніх психологів у зв’язку з їх професійним аксіогенезом.

Мета дослідження – вивчити вплив ціннісних орієнтацій на особистісний розвиток майбутніх психологів, здійснивши психологічний аналіз основних чинників оптимального присвоєння ними суспільно значущих форм діяльності.

Завдання дослідження:

1. Концептуально обґрунтувати сутність і специфіку функціонування ціннісних орієнтацій молоді у системі освітнього простору і на цьому підґрунті визначити зміст та особливості їх впливу на особистісний розвиток майбутніх психологів.

2. Здійснити емпіричне дослідження основних критеріїв та показників особистісного розвитку майбутніх психологів в контексті суспільно прийнятних ціннісних орієнтацій.

3. Виявити психологічні риси, цінності і смисли особистості майбутнього психолога, що спрямовують його на успішну професійну діяльність і життєву самореалізацію.

4. Вивчити систему цінностей майбутніх психологів, виявити чинники їх трансформації і на цій основі розробити практичні рекомендації.

Об'єктом дослідження є особистісний розвиток майбутнього психолога.

Предмет дослідження – особливості ціннісних орієнтацій як чинників особистісного розвитку майбутніх психологів.

Методи дослідження. З позицій системного підходу до вивчення ціннісних орієнтацій нами використані *теоретичні методи*: теоретичний аналіз і синтез монографічної літератури, систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних; *емпіричні* (психодіагностичні): 1) діагностики особистісної спрямованості, яка виявляє цілісну систему чи ієрархію ціннісних орієнтацій особистості, дослідження життєвих цілей, рівня усвідомленості життя й смисложиттєвих орієнтацій майбутніх психологів – методика визначення системи ціннісних орієнтацій М. Рокича, тест смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтєва (СЖО); 2) вивчення процесів і рівнів особистісного розвитку, повноти сформованості ціннісно-сміслової сфери, загальної спрямованості життєдіяльності – самоактуалізаційний тест Е. Шострома,

адаптований Л. Я. Гозманом, М. В. Крозом, М. В. Латинською (САТ), опитувальник термінальних цінностей І. Г. Сеніна (ОТеЦ). Статистична обробка даних та їх графічна презентація здійснювалася на базі пакету статистичних програм SPSS 12.0 for Windows, з використанням факторного аналізу. Отримані експериментальні результати опрацьовувалися за вимогами математичного аналізу з якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням.

Дослідження проводилося на базі Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» та Національного авіаційного університету серед майбутніх психологів протягом 2001-2005 років. Загальна кількість вибірки становила 218 осіб у віці 17-22 років.

Наукова новизна і теоретична значущість дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

вперше обґрунтовано теоретичну модель аксіосфери, яка складається з потребо-мотиваційного, діяльнісно-операційного, ціннісно-сміслового, ціннісно-орієнтаційного компонентів; доведено вплив ціннісних орієнтацій на особистісний розвиток майбутніх психологів, емпірично встановлено детермінанти цього процесу; описано специфіку особистісного розвитку студентів-психологів у контексті функціонування їхньої системи цінностей і смисложиттєвих орієнтацій;

розширено та поглиблено розуміння психологічних механізмів та суб'єктних властивостей, ціннісних орієнтацій, що є основоположними чинниками особистісного розвитку майбутніх психологів; запропоновано нові методологічні принципи отримання та інтерпретації показників-рівнів і тенденцій розвитку аксіосфери студентів-психологів на етапі стабілізації системи цінностей;

дістало подальшого розвитку уявлення про особистісний розвиток у взаємозв'язку з функціонуванням ціннісних орієнтацій майбутніх психологів; змістовне наповнення цілеспрямованого впливу ціннісних орієнтацій на профспрямування в освітньому просторі вищої школи.

Практична значущість дослідження. Обґрунтовано та розроблено

комплексну програму рекомендацій щодо формування професійно важливих рис та якостей майбутніх психологів; експериментально обґрунтовано й апробовано концептуально-методичну модель дослідження у складі параметрів, психодіагностичних критеріїв. Обстоюваний методичний матеріал призначається для викладачів, організаторів факультетів і відділень вищих навчальних закладів, а також профорієнтаційних центрів у роботі з виявлення та розвитку аксіопсихологічного потенціалу особистості.

Розроблена на засадах особистісно-розвивального підходу та впроваджена програма спецкурсу “Аксіопсихологія особистості”, що використана у роботі з майбутніми психологами в розділах викладання курсів “Психологія особистості”, “Диференціальна психологія”, при проведенні психологічних тренінгів особистісного зростання – для вдосконалення процесу розвитку особистості у системі підготовки практичних психологів.

Результати дисертації впроваджено автором у навчально-виховний процес підготовки майбутніх психологів у Тернопільському національному економічному університеті (акт № 4 від 10.11.2008 р.), у Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника (акт № 8 від 19.06.2008 р.), у Кримському гуманітарному університеті (акт № 3 від 28.11.2008 р.).

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення та висновки за результатами дослідження були викладені й обговорені на Міжнародних науково-практичних конференціях: “Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти” (Тернопіль, 2000 р.), “Технологія інноваційного пошуку в системі вищої освіти” (Тернопіль, 2002 р.), “Теорії і технології навчання та виховання в системі освіти” (Київ, 2002 р.); Всеукраїнських науково-практичних конференціях: “Політ 2005”, (Київ, 2005 р.), “Політ 2006” (Київ, 2006 р.), “Методологічні проблеми психології особистості” (Івано-Франківськ, 2008), “Методологічна сесія” (Ялта, 2008 р.), “Методологічний семінар” (Одеса, 2008), на засіданнях кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Публікації. Зміст, основні теоретико-методологічні положення та результати дослідження представлені у 9 одноосібних працях, серед них 4 статті у фахових виданнях, що затверджені ВАК України, решта – статті і тези доповідей на конференціях.

Обсяг та структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (269 найменувань, з яких 12 іноземними мовами). Робота ілюстрована 5 рисунками, містить 24 таблиці. Загальний обсяг дисертації становить 224 сторінки, з яких основний зміст викладено на 184 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЯК ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

1.1. Ціннісно-орієнтаційні чинники психосоціального і психокультурного розвитку індивіда

Система цінностей повно характеризує зрілу особистість, тому що перебуває у центрі змістового відношення “Я – світ” та визначає потребо-мотиваційний вектор її соціальної поведінки й ефективність життєдіяльності. Ціннісні орієнтації як елемент структури і складова аксіосфери особистості відображають внутрішню готовність людини до здійснення обраного акту дії, спрямовані на задоволення потреб та інтересів, а тому вказують на стратегічні моделі її поведінки, орієнтовані на повномірну самореалізацію.

Складний механізм співвідношення соціальних цінностей особистості, зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки визначають виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм діяльності. Особливу роль тут відіграють цінності, які інтеріоризуються особистістю через сферу сприйняття об'єктивної реальності зовнішнього світу і в подальшому формовиявляються як вчинковий компонент життєдіяльності. Вважається, що розмежовуються не окремі життєві моменти, а загальні цілі діяльності людини; саме вони упорядковані у ціннісній ієрархії відповідно до їхньої ролі у становленні і розвитку особистості [54; 87; 211; 241].

Цінність – будь-який об'єкт (у тому числі й ідеальний), що має життєво важливе значення для суб'єкта (індивіда, групи, етносу). В широкому розумінні у ролі цінностей можуть виступати не тільки абстрактні привабливі смисли чи ситуативні вартості, а й конкретні матеріальні блага. Введенню терміна “цінність” людство завдячує І.Канту, який використовував його для позначення загальних нормативів моралі [89; 188]. У більш вузькому значенні прийнято розглядати цінності як *духовні ідеї*, що містяться у поняттях, яким властивий високий ступінь узагальнення (вони усвідомлюються у процесі освоєння культури).

Кожне суспільство має унікальну ціннісно-орієнтаційну структуру, в якій знаходить відображення самобутність даної культури [47; 193; 217; 241]. Оскільки набір цінностей, що присвоюється індивідом у процесі соціалізації, “транслиє” сам соціум, то дослідження системи ціннісних орієнтацій особистості є особливо актуальною проблемою у ситуації кардинальних соціальних змін, коли має місце певна “розмитість” суспільної ціннісної структури, ослаблюється дія соціальних норм, а у прийнятих масовою свідомістю ідеалах з'являються суперечності.

В науковій літературі існує безліч різних визначень поняття “цінність”. Їх настільки багато, що, на думку Н. Решера [237], бажання різних авторів [12; 77; 178; 218; 267] навести концептуальний порядок у сфері вивчення цінностей є, схоже, єдиною точкою опори для їх вивчення.

Цінності (аналог вартості) – це ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне людина і суспільство. Вони формовиявляються як позитивна якість свідомості особистості, принципів поведінки, котрі скеровують її у повсякденній життєдіяльності [187]. Існують загальнолюдські цінності: *універсальні* (любов, престиж, повага, безпека, знання, гроші, речі, національність, воля, здоров'я), *внутрішньогрупові* (політичні, релігійні), *індивідуальні* (особистісні). Цінності поєднуються у системи, визначаючи собою певну ієрархічну структуру, що змінюється з віком та соціокультурними обставинами. Водночас, у свідомості людини існує не більше десятка цінностей, якими вона реально керується в буденних ситуаціях життя.

Цінності (вартості) – поняття, природний об'єкт якого здобуває соціальне значення чи може бути об'єктом діяльності. Не можна протиставляти цінності і поведінку (поведінка відображає цінності і сама собою становить цінність). Функції вартостей різноманітні: вони є орієнтиром життя людини, тому потрібні для підтримки соціального порядку, діють як механізм соціального контролю, втілюються у ситуативній поведінці і спричиняють виникнення норм та орієнтирів людського життя [44; 96; 164; 234; 244].

Теорія цінностей – узагальнена назва “мережі” проблем, загальних для етики, естетики, психології, політології, антропології, соціології, етнології. Спеціалізація усе більше розділяє ці науки, ізолюючи їх одна від одної, а аксіологія (грец. *axios* – цінність, і *logos* – вчення) діє у зворотному напрямку, окреслюючи проблеми, загальні для всіх соціогуманітарних упредметнень. Розмаїття підходів до вивчення цінностей породжує велику кількість критеріїв для їх класифікації і систематизації, точок зору щодо їх природи і розуміння. Зокрема, цінність розглядається: а) як предмет для задоволення тієї чи іншої потреби людини; б) як ідеал, до якого прагне особа; в) як норма, котрої потрібно дотримуватися; г) як значущість чого-небудь для особистості або соціальної групи [1; 98; 114; 197; 256].

Сучасна аксіологія виходить з того, що цінність – це поняття, що вказує на суспільне або особистісне значення (значущість) явищ, фактів, подій. Саме

тому, аналізуючи його, традиційно застосовують критерій об'єктивності (у результаті цінності розподіляються на об'єктивні та суб'єктивні (табл. 1.1). Причому у ряді наукових підходів об'єктивні, матеріальні вартості трактуються як “первинні”, основні або базові. Внаслідок цього, духовні, суб'єктивні або внутрішні цінності особистості вважаються вторинними, похідними від базових (К.О. Абульханова-Славська, В.Ф. Анурін, О.Г. Здравомислов, А.Г. Маслоу, В.Г. Морогін, В.М. Сагатовський, В.С. Мухіна, Л.М. Мітіна, К. Хорні, С.М. Шалютін, Н.Ф. Шевченко). Такий підхід нерідко призводив до нівелювання багатьох важливих аспектів у дослідженні цінностей, таких, як воля, емоції, переживання, віра, почуття, ідеали та ін.

Таблиця 1.1

Класифікація цінностей за критерієм об'єктивності

Об'єктивні цінності	Суб'єктивні цінності
Предмети матеріальної та духовної діяльності	Диспозиції, ціннісні орієнтації
Суспільні відносини	Установки, атитюди
Природні явища, які мають певне значення для людини і використовуються для задоволення її потреб	Ідеали, цілі
	Оцінки
	Базові вартості
Кожна людина як соціальний індивід (надцінність; сукупність всіх сторін особистості, її внутрішня єдність)	Пропrium (індивідуальність)

Очевидно, що будь-яка класифікація цінностей є умовною, адже класиформуються за певними ознаками, а в такій складній сфері, якою є ціннісна, виявити “сталі” риси досить важко. Це стосується і класифікації за критерієм об'єктивності. Дійсно: чи існують суто “об'єктивні” цінності насправді, якщо люди з часом змінюють свої ціннісні уявлення на протилежні? Особливо гостро це питання постає у періоди глобальної переоцінки вартостей, коли виникає сумнів у значущості колишніх. Зауважимо, що на пострадянському просторі ця переоцінка охопила навіть саму методологію аксіологічних досліджень. Численні спроби класифікувати та структурувати світ цінностей не досягають своєї мети, тому що абсолютизують той чи інший аспект ціннісної сфери

(наприклад, надають перевагу об'єктивним або суб'єктивним вартостям). Зрештою, цінності не є дійсністю ні фізичною, ані психічною. Сутність їх полягає у значущості, а не в їх фактичності. Воднораз для вивчення будь-якого феномена, предмета чи явища застосування методу аналізу його складових видається безперечним.

Особистість як соціальний феномен – це продукт історичного розвитку суспільства, носій соціальних властивостей людства. Вона здебільшого сприймається як конкретний індивід, котрий досяг певного рівня розвитку, або розуміється як наукова абстракція (теоретичний конструкт), що використовується для розуміння і пояснення соціальних рис людини. В останньому випадку особистість – структурно-функціональна модель, котра має можливість спрямовувати уявлення про соціальне життя на внутрішній світ індивіда з образом його родових невід'ємних ознак, а також пояснити і спрогнозувати його поведінку [35; 55; 102; 127; 198].

Цілісність, стабільність особистісної структури конкретної людини визначається багатьма чинниками, серед яких важливе місце посідають спосіб її життя та множина соціальних ситуацій, у котрі вона задіяна. Тому психологічне пізнання конкретної людини, процесу становлення її як особистості завжди організується як культурно-історичний аналіз (Л.С. Виготський [58]), що передбачає цілісне біографічне дослідження життєвого шляху персони, творчості і того впливу, який вона здійснювала на перебіг подій і долі інших людей [98]. Воднораз соціально-психологічний аспект розгляду особистості центрується довкола поняття про соціальний потенціал людини, де критерієм останнього є міра сприяння розвитку духовних сил і здібностей інших, рівень самореалізації та актуалізації їхніх природних творчих можливостей [8; 75; 157; 224].

Структура особистості як соціального феномена може бути охарактеризована через її стрижневі властивості, котрі виокремлюються як найголовніші у масовій свідомості певної культури, нації. Дані базові властивості свідчать про наявність загальнопсихологічних закономірностей

регуляції поведінки людей різних культур та цивілізаційних уподобань. Тоді структурними одиницями особистості, що дають змогу простежувати й аналізувати усі види діяльності людини, пояснювати зміну її внутрішніх психологічних спонукань, є щонайперше цінності, настановлення, норми, установки, диспозиції, ціннісні орієнтації.

Для означення множинності, багатогранності понятійно-категоріального апарату З.С. Карпенко ввела термін „аксіопсихологія особистості” та обґрунтувала аксіопсихологію як методологічний стрижень суб’єктної парадигми, а також запропонувала структурну модель ціннісно-сміслової свідомості та висвітила психологічні засоби розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості [92]. Зокрема вона проаналізувала п’ять рівнів суб’єктності, з урахуванням теорії Ф.Ю. Василюка [50] про типологію життєвих світів, критичних ситуацій та принципів їх переживання, – відносний суб’єкт, моносуб’єкт, полісуб’єкт, метасуб’єкт, абсолютний суб’єкт [92, с. 177-184].

Критичний аналіз вищезазначених та інших [32; 44; 95; 101; 124] наукових праць дає підстави виокремити *аксіосферу* як предмет психологічного пізнання, що є структурно і, відповідно, змістовно складним. Дослідження аксіосфери особистості має передбачати вивчення особливостей потребо-мотиваційних характеристик, структур самосвідомості, соціально-психологічних умов їх формування. Основна увага даного дослідження спрямована на вивчення ціннісних орієнтацій як теоретичного конструкту, що конкретно-тематично реалізує „предмет теоретичної психології – саморефлексію психологічної науки” [А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський 179, с. 5]. Так, на наш погляд, аксіосфера як теоретичний конструкт охоплює (містить) принаймні чотири компоненти (сфери) (рис. 1.1).

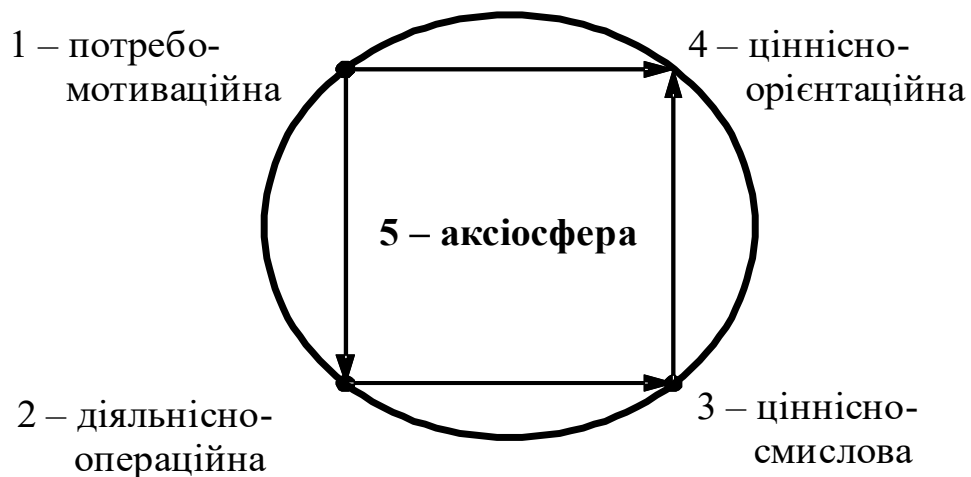

Рис. 1.1. Багатосферна структура аксіосфери як предмета психологічного пізнання

Для з'ясування змісту потребо-мотиваційної сфери зупинимося на уточненні її сутності. Мотиви (лат. *moveo* – рухаю) – те, що спонукує діяльність людини, заради чого вона відбувається [14; 53; 236]. У сучасній психології термін „мотив” застосовується для позначення різних явищ і станів, котрі викликають активність суб'єкта. Потребо-мотиваційна сфера – це складна система взаємозалежних компонентів, що знаходяться в ієрархічній супідрядності. До основних належать потреби й інтереси, потяги й емоції, цілі й установки, ідеали і вартості. Водночас мотивація – процес спонукання людини до здійснення тих чи інших дій, учинків (перехід у діяльність), який вимагає аналізу й оцінки альтернатив (смыслепоповнення), вибору і прийняття рішень (самосвідомість). Мотивацію, як відомо, часто зіставляють з діяльністю в цілому, а мотиви – з окремими діями [25; 139; 161]. Будь-яка цінність є певним чином мотиваційним спонуканням, що опосередковується потребою і сукупністю дій, спрямованих на задоволення цієї потреби [46; 175].

Діяльнісно-операційна сфера характеризується цілеспрямованою активністю і реалізацією потреб (в тому числі цінностей) суб'єкта. В основу даного компонента аксіосфери покладено принцип інтерналізації, який припускає свідоме й активне сприйняття навколишнього світу, а також активне відтворення особистістю прийнятих норм і цінностей у своїй діяльності [120; 216]. Ціннісні орієнтації, привласнювані у процесі розвитку, залежать від

того, до якої діяльності долучена особистість, при цьому формування аксіосфери на різних етапах соціалізації неоднозначне, її характер і зміст змінюються під впливом багатьох факторів. Отож не варто розмежовувати оцінно-сміслову і творчо-пошукову діяльність, котрі знаходяться в супідрядній залежності одна від одної, обопільно впливаючи на загальний розвиток усіх сегментів особистості.

Причетність особи до соціуму багатосторонньо опосередковує її відносини зі світом і вимагає дотримання відповідної моделі поведінки. Крім того, діяльнісно-операційний компонент припускає прийняття на себе групових норм, цінностей, ритуалів, що призводить до їхньої асиміляції у вигляді інтеріоризованих механізмів регуляції діяльності особистості. Загалом особистісна самореалізація має ціннісно-сміслову організацію, що сприяє активному обранню людиною своєї позиції щодо суспільно виробленої системи ціннісних орієнтацій й окресленню на цьому підґрунті змісту свого існування. Процес формування особистісних смислів має вартісну природу, згідно з якою ціннісні орієнтації дають змогу проектувати власні домагання у майбутнє. Відтак саме у пошуках змістовності життєздійснення у найбільш загальній формі виявляється ціннісно-сміслова природа особистісного самовизначення. В. Франкл розглядає прагнення до пошуку і реалізації людиною сенсу свого життя як вроджену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям, котра становить основу життєдіяльності людини [225; 258].

В основі регуляції соціальної поведінки й діяльності людини перебуває система ціннісних орієнтацій, структурно-динамічна модель якої інтегрує різні підходи до витлумачення закономірностей її внутрішньої організації і розвитку, реалізуючи базові для психології принципи системності й розвитку. Цінності і норми становлять єдину систему, що регулює поведінку людей і соціальних груп у суспільстві [16; 83; 200]. Ціннісно-нормативна система являє собою орієнтир при виборі способу дій, перевіряє ідеали, обирає цілі, утримує способи їх досягнення. Отож, цінності і норми є складовою свідомості як окремої людини, так і суспільної свідомості та культури загалом. Цінності – це

переважно соціологічне поняття, що набуває психологічного сенсу у зв'язку з аналізом мотивів і вчинків окремої особистості. Як стверджував У. Томас, цінності – природний об'єкт, що у дійсності здобуває соціальне значення і може бути об'єктом діяльності. Відтак цінності – основа і буття, і людського світу культури [7; 145]. Вони життєво важливі для розвитку і підтримки соціального порядку, хоча найчастіше це абстрактні ідеали, тобто уявлення людини про ідеальні способи поведінки й прикінцеві цілі. Звідси природно, що цінності співвідносяться з ідеями, значущими об'єктами і цілями; вони здебільшого бажані, а їх досягнення позитивно санкціонується соціумом. Коли відомо, яким ідеям служить людина, то можна відповісти на запитання, саме *заради чого* вона поводить себе так чи інакше. Норми переважно асоціюються зі способами досягнення цілей, шаблонами взаємодії і відповідають на запитання “як потрібно поводитись?”. І все ж норми як соціальні правила інколи відіграють роль упредметнених цінностей (наприклад, норми милосердя).

Ціннісні орієнтації – це основна форма функціонування цінностей, що характеризує момент переходу останніх у діяльність. Вони ототожнюються у свідомості людини з фундаментальними суспільними інтересами і тим самим визначають її соціальну спрямованість, життєві принципи і світогляд загалом. Ціннісні орієнтації є найважливішими елементами структури особистості, котрі визначають змістовну сторону її поведінки і діяльності, детермінують мотивацію, впливають на стиль мислення і життєдіяльності. Ціннісно-орієнтаційна сфера характеризує цілісність і гармонійність особистості, активність у досягненні цілей, відданість моральним принципам і суспільним настановам. Стрижневим поняттям тлумачення загальної системи цінностей є *аксіосфера* – особистісний конструкт, котрий об'єднує всі чотири вищезазначені підсфери: потребо-мотиваційну, діяльнісно-операційну, ціннісно-сміслову та ціннісно-орієнтаційну.

У нашому теоретичному дослідженні здійснена спроба розглянути і зіставити позиції різних авторів, які стосуються проблеми цінностей, а також реалізоване намагання системно висвітлити питання ціннісних орієнтацій та

уявлень студентської молоді, передусім у проєкції на принципи організації її власного життя і зміст подальшої практичної спеціалізованої діяльності.

Більшість авторів виділяють дві найважливіші характеристики цінностей:

а) значущість вартостей (В.П. Тугаринов, Л.М. Архангельський, І.Т. Фролов, Н.Ф. Наумова); б) характер і міра реалізації цінностей у діяльності, який є вторинним, або похідним від людського буття (Л.І. Архангельський, О.Г. Здравомислов, Л.О. Коростильова, В.Я. Отрут, С.Л. Рубінштейн). Крім того, можна виділити особливості дослідження цінностей у предметному форматі різних наук. Так, для філософського дослідження притаманні: 1) глобальність, а також 2) розгляд цінностей у різних контекстах – історичному, культурному (Л.І. Божович, М.С. Каган, В.І. Ксенофонов, Д.В. Пивоваров); тоді як для соціального й особливо соціально-психологічного дослідження типовими можна назвати: а) прагнення чітко розмежувати поняття “цінність”, “потреба”, “ціль”, “норма”, “ціннісні орієнтації” і т.п., б) спроби класифікувати цінності на різних підставах (В. Білські, Н.І. Лапін, І.М. Попова, М. Рокич, Ш. Шварц), в) виділення психологічної структури власне цінностей особистості (К.О. Абульханова-Славська).

Формування ціннісних орієнтацій особистості є найважливішим чинником процесу соціалізації, за допомогою якого людина стає повноправним членом суспільства в усій повноті соціальних взаємин. Тому система особистісних цінностей формується у процесі практичного опанування індивідом змісту суспільних вартостей, об’єктивованих у здобутках матеріальної і духовної культури [11; 42]. Ось чому для особистісних цінностей властива висока усвідомлюваність, вони формовиявляються у свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій і є важливим механізмом соціальної регуляції взаємовідносин суб’єктивного довкілля і поведінки окремого індивіда.

Видатний науковець В.О. Ядов, на основі теорії В.Я. Отрута, запропонував диспозиційну концепцію соціальної регуляції поведінки індивіда [253]. Головна її ідея полягає в тому, що будь-якій людині притаманна складна система різних диспозиційних утворень, що організовані ієрархічно та

регулюють її поведінку і діяльність. Кожен рівень цієї системи містить три компоненти: а) потреби, класифіковані з погляду задіяння індивіда до різних сфер соціальної діяльності; б) ситуації, в яких діє індивід і які співвідносяться з його певними потребами; в) диспозиційне утворення, котре регулює поведінку і діяльність індивіда [255]. Система ціннісних орієнтацій формується тільки на вищому рівні розвитку особистості, регулює її поведінку і діяльність у найбільш значущих ситуаціях соціальної активності, в яких виявляється її ставлення до цілей життєдіяльності і засобів задоволення обраних цілей.

Багато дослідників приділяли значну увагу проблемі сформованості в індивіда системи його ціннісних орієнтацій. Так, наприклад, Л. Колберг досліджував стадії морального розвитку особистості і пов'язував їх зі стадіями розумового розвитку, встановленими Ж. Піаже [161; 261]. П. Якобсон, виділяючи психологічні аспекти дозрівання людини й досліджуючи критерії її соціальної зрілості, обґрунтовував важливу роль динамічних зрушень у ядрі особистості, пов'язаних з відкриттям і присвоєнням цінностей, норм, вимог, законів і правил суспільства [85].

Найбільш цікавим з погляду формування системи ціннісних орієнтацій особистості є старший підлітковий і юнацький вік, коли соціальний розвиток головно організується під час навчання у вищих закладах освіти. Особливу значущість тут набуває специфічна ситуація вітакультурного розвитку. Зокрема, саме у цьому віці починає окреслюватися стійке коло інтересів, що є психологічною базою ціннісних орієнтацій підлітків. Відбувається переключення інтересів із приватного і конкретного на відсторонене і загальне, спостерігається зростання зацікавленості світоглядними питаннями, релігією, мораллю й етикою, нарешті з'являється мотивація до власних психологічних переживань і хвилювань інших людей. Найчастіше період переходу від підліткового до юнацького віку припадає на старші класи школи і перші курси університетів, тому "соціальний стрибок" від дитинства до дорослості завжди пов'язаний з актуалізацією потреби у самовизначенні, вибором життєвого шляху після закінчення школи [61; 84; 201; 209].

Найважливішими детермінантами процесу формування особистості, що регулюють процес його суб'єктного задіяння у соціум і персоніфікований зміст системи ціннісних орієнтацій, є потреба у спілкуванні і потреба у відокремленні. Спілкування у цей період набуває специфічних рис, тому що розширюється життєвий простір контактних груп, у які входить особа, зростає вибірковість соціальної взаємодії, що виявляється, зокрема, у чіткій диференціації груп-комунікацій на товариські (з досить широким складом членів та обмеженою інтенсивністю спілкування усередині них) і дружні (з якими особа ідентифікує себе і які вона прагне використовувати як стандарт для самооцінки і як конкретне джерело цінностей). Природно, що Л.І. Божович, І.С. Кон, А.В. Мудрик пов'язують перехід від підліткового до юнацького віку з різкою зміною внутрішньої позиції, суть якої полягає в тім, що орієнтація на майбутнє стає основною спрямованістю особистості [40; 103; 149].

Під відокремленням А.В. Мудрик розуміє внутрішнє виділення себе із соціуму, до якого належить людина, що є наслідком досягнення нею певного рівня самосвідомості [149]. Як поза процесом спілкування неможливе присвоєння суспільного досвіду, так і без процесу відокремлення нездійсненне його ґрунтовне особистісне освоєння. Спілкування сприяє зануренню особистості у соціум, у конкретну групу, що надає їй відчуття власної захищеності, причетності до життя гурту, почуття емоційного благополуччя і стійкості, значення яких особливо цінне для студентства, тому що саме в цьому віці зростає роль розуміння, співпереживання, емоційного контакту в спілкуванні [200]. Культура спілкування психолога передбачає вміння використовувати різноманітні засоби й методи впливу на клієнта, адекватно сприймати й розуміти його, налагоджувати ефективну взаємодію, орієнтуватися на партнера як рівноправного суб'єкта комунікації. Вона базується на взаємосприйнятті, зіставленні, інтерпретації особистісних характеристик (намірів, думок, здібностей, емоцій, установок, цінностей тощо) і поведінки інших людей, становить зміст професійного та особистісного спрямування, спонукаючи юних наступників до персональних (індивідуалістичних і

професійних) здобутків у зв'язку з соціальними очікуваннями. Отож відокремлення особистості дає змогу їй персоніфікувати себе, усвідомити власну індивідуальність.

I.C. Кон вважає головним психологічним надбанням ранньої юності відкриття свого внутрішнього світу, усвідомлення своєї унікальності, неповторності і несхожості на інших. Це відкриття безпосередньо пов'язане з відокремленням особистості і переживається нею як ціннісне настановлення, проходить інтеріоризація вартостей у свідомість та подальше їх використання у власній діяльності [102].

Отже, формування системи ціннісних орієнтацій особистості є предметом пильної уваги дослідників і різноаспектного наукового вивчення. При цьому особливе значення при вартісно-орієнтаційному становленні особи належить студентським рокам, тобто тому періоду онтогенезу, коли відбувається переоцінка і усталення (у зв'язку з соціальними запитами) ціннісних орієнтацій особистості, що забезпечує їхнє функціонування як особливої системи, котра справляє визначальний вплив на її спрямованість та активну соціальну позицію й у такий спосіб спричинює належну продуктивність професійного майбутнього.

Тож у даній площині постала проблема розробки шляхів удосконалення професійної підготовки майбутніх психологів, засобів оптимізації їх самовизначення у процесі особистісного становлення. Показовим у цьому контексті може бути перелік завдань, що пропонується з огляду на підвищення якості підготовки студента: фундаменталізація освіти шляхом поглибленого засвоєння теоретичних знань, гуманітаризація, забезпечення єдності загального і професійного розвитку, впровадження інтерактивних методів навчання, пошук критеріїв і принципів оцінки професіоналізму, поглиблення професійно-практичної підготовки, впровадження новітніх технічних засобів, активне залучення студентів до дослідницької роботи і прикладної творчості тощо [29; 41; 80; 144; 205].

Для глибокого і всебічного аналізу ціннісно-орієнтаційної сфери будь-якої діяльності, у тому числі навчальної, потрібно насамперед уточнити суть і зміст базових понять. Так, під діяльністю розуміємо специфічну людську форму активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої утворюють процеси його доцільної зміни і перетворення [28; 119; 151]. Будь-яка діяльність містить предмет, мотив, ціль, засіб, результат і сам процес діяння, котрий свідчить про її усвідомлення. Якщо підставою діяльності є свідомо сформульована ціль, то підґрунтя самої мети знаходиться у сфері людських мотивів, ідеалів, атитюдів, ціннісних орієнтацій.

Існують різноманітні класифікації форм діяльності – матеріальна (практична) і духовна (теоретична), виробнича і дозвілленнева, фізична і соціальна тощо. Важливе місце в ієрархії різновидів діяльності студентів посідає навчальна, що зумовлено її особливою соціальною значущістю. З погляду творчої ролі діяльності, у соціальному розвитку студента виняткове значення має розподіл її на: а) репродуктивну (спрямовану на одержання уже відомого результату відомими способами і з допомогою відомих засобів) та б) продуктивну, творчу, котра пов'язана із суб'єктивним продукуванням нових цілей і відповідних засобів та способів їх досягнення [45; 74; 104].

На всіх етапах навчально-практична діяльність студентів щодо присвоєння норм, умінь і навичок професійної компетентності неподільно пов'язана з теоретичною, мисленнєвою. Тому діяльність – це єдність двох її сторін – суб'єктивної й об'єктивної. Першу становить людина як суб'єкт з її мотивами, знаннями, навичками, мисленням, нарешті діями та операціями, другу – сукупність освітніх ситуацій, що забезпечують задіяння кожного учасника навчання у продуктивну взаємодію з довкіллям і виокремлюються як предмети, засоби і результати діяльності. При цьому очевидно, що зміна суспільної організації життя призводить до зміни особистості, стимулює її розвиток як суб'єкта діяльності, збагачує мотиваційну, емоційну та ціннісно-смыслову сфери актуального профдіяння [99; 218; 185]. Тоді останнє стає “предметною цінністю”, об'єктом ціннісного ставлення й оцінюється з позицій

добра чи зла, припустимого чи забороненого, справедливого чи несправедливого і т. п.

Водночас, способи і критерії, на підставі яких виробляються самі процедури оцінювання діяльності, закріплюються в суспільній свідомості і культурі (установки й оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, відображені у формі нормативних уявлень) та відіграють роль орієнтирів життєдіяльності соціуму. Саме у ціннісних категоріях виражені граничні орієнтації знань, інтересів і переваг різних націй, етносів, груп, особистостей. Кожне конкретне суспільство може характеризуватися специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких становить найвищий рівень соціальної регуляції. У ній зафіксовані ті критерії соціального визнання (при дотриманні суспільно прийнятних норм поведінки), на основі яких розгортаються більш конкретні і спеціалізовані системи нормативного впливу на свідомість студента, за що несуть відповідальність суспільні інститути і власні цілеспрямовані дії навколишніх. У зв'язку з цим треба наголосити, що одна з важливих функцій особистості – безперервний пошук, обґрунтування та перегляд власної вартісної системи у зв'язку з соціальними нормативами. Тому присвоєння системи цінностей окремою особистістю – одна з вирішальних умов її успішної соціалізації і підтримки норм моральності у суспільстві.

1.2. Роль, місце і значення ціннісно-орієнтаційних чинників у процесі особистісного розвитку

В духовному світі людини її цінності організовані системно, хоча й мають різний рівень вияву в практичній діяльності та характеризуються різною значущістю для самої людини, що спричинено середовищем її безпосереднього існування та індивідуальними особливостями і характеристиками розвитку. Групові цінності пов'язані з колективною діяльністю, єдиними цілями,

колективною самосвідомістю, переживаннями і почуттями, які виникають на основі взаємодії індивіда з найближчим оточенням. Індивідуальні та групові цінності можуть співпадати, взаємопосилюватися і, водночас, спроможні перебувати у конфлікті, частково нейтралізуючи внутрішню дію супротивних.

Традиційною класифікацією цінностей у вітчизняній психології є їх розподіл на: 1) загальнолюдські; 2) загальносоціальні; 3) соціально-групові; 4) особистісно-індивідуальні [1; 44; 98]. Також існує розподіл цінностей на: а) наявні, тобто актуальні, які мають місце у процесі формування і розвитку особистості й відіграють істотну роль у її повсякденному житті; б) потенційні, себто ті, потреба в досягненні котрих ще існує (людина тільки прагне до них, але ще не керується у повсякденному житті) [3; 10; 42]. У цьому, на наш погляд, полягають труднощі психологічного дослідження цінностей: як перейти від вивчення бажаних і схвалюваних суспільством ідеалів і цілей до реальних – тих, котрі відображаються свідомістю особистості й у подальшому структуруються у певну систему ціннісних орієнтацій.

Основні підходи щодо розуміння природи цінностей та життєвих орієнтацій, що концептуально об'єднуються в аксіосферу особистості, можна поділити на декілька груп залежно від школи та наукової традиції, до якої приналежний дослідник [32; 85; 178; 193; 255]. В гуманістичній психології типологія ціннісних орієнтацій співпадає із типологією потреб (за А.Г. Маслоу), до яких виділяють вітально-біологічні вартості, вартості безпеки, ідентифікації, індивідуалізації, самоактуалізації [88; 140]. В екзистенційно-феноменологічній концепції В. Франкла цінності поділяються на вартості досягнення, відношення і переживання [225]. Перші є цілепохідними і визначаються ефективністю діяльності, ступенем адекватності мети та результату; другі відіграють роль настанов сприйняття унікальності іншого, а тому задіяні в комунікацію та діалог; треті відображають екзистенційно-афективну сторону особистості, її спроможність до життя за будь-яких обставин.

Інший вимір даної класифікації спостерігається в розподілі цінностей на: а) природні – об'єктивно існуючі, незалежні від людського загалу, і б) соціальні

– зумовлені суспільним характером життя людини [32; 77]. Прикладною класифікацією цінностей є їх розподіл на матеріальні, що пов'язані із задоволенням практичних потреб у зв'язку з інстинктивними прагненнями, природними потягами особи, і духовні, які породжують, розвивають, а в подальшому й характеризують запити людей стосовно вищих форм особистісної свідомості (свобода, істина, добро, краса, совість, моральність).

Людині, крім давно відомих предметно-практичного і пізнавального споглядання світу, притаманне ще й ціннісне ставлення до об'єктивної реальності, тобто відноситься до категорії цінностей. Г. Олпорт (на основі теорії В. Шпрангера) у зв'язку з цим класифікував цінності на: 1) теоретичні, 2) соціальні, 3) політичні, 4) релігійні, 5) естетичні, 6) економічні. У його теорії є конфліктні цінності, які, своєю чергою, можуть бути джерелом розвитку [162].

Увага та дії людини, спрямовані на об'єкти зовнішнього світу, у співвідношенні з власним духовним життям, індивідуальними внутрішніми переживаннями породжують систему загальнолюдських норм її суспільної свідомості. Ставлення суб'єкта до дійсності та її оцінка знаходять прояв в активному, цілеспрямованому характері людської діяльності. Існуючи об'єктивно, цінність підлягає оцінці з боку соціального суб'єкта, де знання про вартісний об'єкт підпорядковується знанням про ставлення до нього. Тільки визнані цінності спроможні виконувати свою найважливішу функцію – бути орієнтиром поведінки.

Сучасна психологія розрізняє два класи цінностей – цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні). Найважливішими є термінальні цінності, тобто основоположні цілі людини, котрі відображають довгострокову життєву перспективу, визначають сенс її життя, вказують, що для неї є надважливим і надзначущим [243; 267].

Термінальні цінності варті того, щоб кожен громадянин спромігся досягти їх як кінцеву мету індивідуального існування. Інструментальні, до яких відносяться, наприклад, моральні цінності і вартості компетенції, виступають у ролі переконань, котрі із загальноприйнятого та особистісного поглядів є

найефективнішими в аспекті переваг образу соціально значущої людської діяльності над індивідуалістичним, егоїстичним. З функціоналістської позиції інструментальні цінності активізуються як критерії чи стандарти при оцінці і виборі лише модуса поведінки, а термінальні – при оцінці і виборі як цілей діяльності, так і можливих способів їх досягнення. Отож, виходячи з ціннісного підходу до вивчення особливостей формування свідомості особистості, всі явища дійсності, у тому числі і вчинки людей, можна характеризувати з точки зору втілення цінностей, котрі відображають суб'єктивну оцінку особою цих явищ з огляду на їхню потребовість та вагомість у задоволенні її інтересів.

Узагальнюючи вищенаведені факти вияву цінностей особистості у суспільному житті, слід зазначити їх визначальну значущість в аспектах формування адекватних, соціально визнаних поведінкових реакцій як найважливішого утворення у сфері становлення свідомості особистості, а відтак і саморегуляції її діяльності. Система визнаних цінностей зорієнтовує світогляд, переконання і судження у річище гуманізованого ставлення до довкілля, сприяє найефективнішому розвитку і самовдосконаленню особистості. Ось чому прояв позитивно спрямованих цінностей посідає одне з провідних місць у поведінці людини, є її найістотнішим орієнтиром у міжособових відносинах.

Цінності відображають вищий рівень людських потреб. Тому особистісні, індивідуальні потреби, набуваючи суспільної значущості й усвідомлюючись особистістю, перетворюються у цінності та регулюють соціальну поведінку людини. Водночас саме через сталу систему цінностей відбувається суб'єктивізація відношень з навколишнім середовищем і суспільним довкіллям та ефективна взаємодія особистості зі світом. Дані психологічні утворення призводять до перебудови всієї структури особистості, змінюючи систему її ставлень до своєї діяльності та до самої себе. Сформовані ідеали, почуття, суспільні прагнення, соціальні оцінки та інтереси у своїй гармонійності впорядковують спрямованість особистості навколо ціннісно-сміслової сфери [15; 87; 157; 224].

Привласнені цінності і норми поведінки виявляються у взаємовідносинах людини з довкіллям у процесі її адаптації та інтеграції із соціумом. Сучасними науковцями адаптація розглядається переважно як пасивне пристосування до соціального довкілля і його вимог з перевагою соціально-психологічних моментів [13; 83]. Інтеграція обіймає соціальні аспекти життя і співвідноситься з активною взаємодією індивіда із середовищем, яка передбачає свідомий вибір альтернатив і готовність змінити ситуацію, якщо в цьому є потреба. Умовою успішної інтеграції тут постає адекватне розуміння особистістю суспільної значущості і відповідної важливості певних дій, учинків і діяльнісних операцій, котрі спрямовані на благо людства.

Провідну роль у формуванні цінностей відіграє міжособистісне спілкування, яке задає тон у визначенні основних ліній розвитку моральних, духовних і матеріальних цінностей. Здебільшого утверджується критеріальне спілкування, яке конкретизується у відборі співбесідників, форм комунікації, видів поведінки, що базуються на певних інтересах, уподобаннях, бажаннях. Особою вибирається еталон та похідні взірці для наслідування, що визначає зміст цінностей та їх формовияв у життєдіяльності. Однією з ознак міжособистісного розуміння є його адекватність, яка передбачає точність і об'єктивність відображення психічного образу іншої людини. Адекватність сприймання у професійній діяльності психолога є основою психодіагностики й успіху психокорекції. Адекватно сформовані цінності стосовно середовища існування збільшують групову та соціальну активність індивіда, що дає змогу правильно організувати, сприяти і коригувати загально значущі види його діяльності.

На засадах цінностей виникають індивідуальні установки персони, що так само мають складну ієрархічну структуру. Як елемент внутрішньої організації особистості, установки відображають діалектичну єдність загального, особливого та індивідуального в думках, почуттях, поведінковій практиці. На основі теорії установки Д.М. Узнадзе, Ш.О. Надірашвілі запропонував ідею

трирівневої регуляції психічної активності людини [152; 218], в якій її вищий рівень – воляова активність – регулюється цілковито цінностями індивіда.

Висновок про вирішальну роль цінностей у саморегуляції поведінки підтверджений і соціологічними дослідженнями, проведеними під керівництвом В. О. Ядова [253]. Цей учений виділяє чотири рівні регуляції соціальної поведінки, що, зі свого боку, співпадають з диспозиційною концепцією регуляції соціальної активності особистості В.Я. Отрута та Д.М. Узнадзе: 1) елементарні фіксовані установки (виникають на основі вітальних потреб у звичних ситуаціях і регулюють елементарні реакції суб'єкта); 2) атитюди (формується на підґрунті потреби людини у спілкуванні в малій групі); 3) базові соціальні настановлення – суспільно спрямований інтерес особистості щодо конкретної сфери активності; 4) ціннісні орієнтації особистості, котрі реалізуються у її поведінці в найбільш значущих ситуаціях та обставинах [111; 219].

Загалом управління поведінкою людини здійснюється на двох рівнях: а) на базі свідомості з допомогою системи цінностей та соціальних установок, б) на рівні несвідомого завдяки системі елементарних установок і фіксованих стереотипів. Водночас, людина вважає абсолютною, найголовнішою цінністю власного життя ту потребу, бажання задовільнити яку домінує в даний момент часу. Ця цінність або життєва мета справді існує і плекається у специфічному просторі культури окремого суспільства й підпорядковується індивідуальним особливостям громадян. Звідси спрямованість особистості – це сукупність домінуючих у внутрішньому світі людини соціальних настановлень і цінностей, яка визначає головну лінію її поведінки, діяльності, спілкування і вчинання. За даних умов дії людини зорієнтовані на досягнення конструктивних, позитивних результатів взаємодії з актуальним довкіллям.

Вищі цінності мають яскраво виражену синтетичну природу, інтегруючи в собі і етично-моральні, й естетичні, і раціонально-логічні компоненти. Саме на вищих рівнях цінності формовиявляються як судження та ідеали особистості, життєві позиції та цілі діяльності, а тому набувають логічного завершення та

усвідомлення смислу (у т.ч. сенсу) буття в цілому. Цінності зорієнтовують особистість стосовно законів, правил і норм певної культури, оскільки цінності є еталоном оцінки предметів, об'єктів, вчинків інших людей, суспільних процесів і власних актів поведінки. У такий спосіб цінності виражають і розкривають внутрішній світ особистості, виконують регулювальну, організаційну, спрямовувальну функції в розгортанні її діяльності.

Особистість виділяє характерну для неї систему духовних цінностей, яка відрізняється від змісту духовного світу інших соціальних груп. Тоді всі загальні ціннісні уявлення умовно можна розподілити на чотири підсистеми: а) духовні цінності загальнолюдського характеру; б) духовні цінності, котрі відображають загальні інтереси і прагнення громадян нашого суспільства; в) духовні цінності, зумовлені конкретною діяльністю; г) духовні цінності індивідуально-особистісного гатунку. Іншими словами, зміст поняття “духовні цінності” становлять ті логічні образи свідомості чи світогляду, котрі є стійким відображенням процесів практичної діяльності, об'єктивного світу і мають ціннісне наповнення [15; 159].

Звідси окреслимо зміст значущих духовних цінностей, які спричиняють істотний вплив на формування духовного образу людини. Методологічними підставами розгляду тут можуть бути такі вимоги щодо змісту саме цього класу цінностей: 1) його найперспективніше розкривати згідно з вимогами однієї класифікації; 2) його доцільно розглядати у співвідношенні із загальногромадянськими нормативами і на цьому підґрунті виділяти найбільш значущі елементи духовних цінностей; 3) його важливо аналізувати у єдності сучасного їхнього стану і прогнозованого розвитку.

Отже, по-перше, формування духовних цінностей відбувається під впливом розгалуженої системи протиріч; по-друге, основною суперечністю досліджуваного процесу є невідповідність між змістом сформованої раніше системи духовних цінностей і нагальною потребою їхнього відновлення, формування нових, професійно значущих; по-третє, неправомірно зводити всю систему протиріч формування духовних цінностей до одного концептуального

чи практичного знаменника; по-четверте, на певному етапі формування зазначених цінностей є не тільки внутрішні, а й зовнішні суперечності, які можуть ситуативно відігравати провідну роль, що особливо важливо мати на увазі керівникам пошукової пізнавальної діяльності студентів.

Проблема сенсу життя людини у тій чи іншій формі та з різним ступенем гостроти і проблематичності постає перед кожним індивідом. Він може на час забути про неї, занурюючись у проблеми і турботи сьогодення, вирішувати ситуативні завдання, однак виключити її назавжди зі сфери своєї свідомості неспроможний. Прагнення наповнити своє життя сенсом – це невід’ємна, суто людська властивість особистості [91; 157; 204; 258].

Термін “формування” здебільшого вживається стосовно виховання людини як найширше поняття. Він відображає процес, котрий відбувається насамперед під впливом самого способу життя людей. Однак, разом із впливом об’єктивних умов, формування припускає і цілеспрямоване виховання та самовиховання під дією суб’єктивних чинників. Окремі вчені виділяють у формуванні цінностей практичний аспект, розуміючи під ним дослідження сукупності засобів особистісного утвердження значущих ціннісних нормативів [19; 154; 254]. Потреби, інтереси й інші цінності, що є результатом діяльності суспільної й індивідуальної свідомості, відображають матеріально-економічну та інші сторони самореалізування суб’єктів. У духовних цінностях безпосередньо та опосередковано присутні процеси і явища основних сфер життєдіяльності нашого суспільства, що мають плинний чи відносно стійкий характер. Водночас, позитивні і негативні явища громадського життя характеризують несталу динаміку формування професійної спрямованості студентів.

Другий аспект полягає у наявності суб’єктивного підґрунтя при переході від однієї системи духовних цінностей до іншої. Не можна розраховувати на те, що з нинішніх умов, скажімо, основна частина студентів зможе відразу перемінити систему цінностей недавнього минулого на нову систему. До того ж, процесу формування певних форм діяльності притаманні внутрішні і зовнішні

суперечності, що є дієвим джерелом особистісного розвитку. До внутрішніх варто віднести ті, які фіксують дилеми між рівнями формування цінностей, стихійними і свідомими процесами, особистісними і суспільними потребами та інтересами, а до зовнішніх — протиріччя між досліджуваним процесом і становленням спонукальних мотивів інших суспільних угруповань (наприклад, студентства), розвитком таких сегментів суспільної свідомості, як настрої, соціальні почуття, думки, традиції тощо, нарешті між “суміжними” спричинювальними процесами формування, функціонування, реалізації тієї чи іншої діяльності.

Процес формування духовних цінностей є безупинним і характеризується не завжди постійним зростанням якісних і кількісних параметрів, надбанням нових особистісних якостей. Духовні цінності утворюються на основі вже сформованої раніше системи ментальних вартостей, що може мати як позитивне, так і негативне спрямування. На їх розвиток безпосередньо впливають також знання і досвід перебування у суспільному оточенні, що продукує певні форми і стандарти поведінки, набуті у родині, школі, навчальному закладі, трудовому колективі [4; 96; 186].

Специфіка формування духовних цінностей за сучасних умов, суперечливість даного процесу пов'язані з негативними тенденціями у розвитку суспільної свідомості молоді [94; 164]. Тому доречно проаналізувати суперечливий стан формування мотивів професійної діяльності у ракурсі змісту системи цінностей студентства. Справді, виділення вартісних суперечностей досліджуваного процесу вимагає їхньої класифікації для використання у відповідній практиці діяльності суб'єктів. При цьому очевидно, що “живі протиріччя” у багато разів багатші, різнобічніші, змістовніші, ніж вони сприймаються нашою свідомістю. Але потрібно не тільки констатувати їх наявність у процесі формування професійної спрямованості, а ще й аналізувати їх, пояснювати походження і тенденції визрівання, шукати найбільш оптимальні і своєчасні способи їхнього здолання.

Отже, формування ціннісних орієнтацій, у процесі діяльності, позначений впливом низки суперечностей, основними з яких є невідповідність між змістом сформованого раніше світогляду і потребою його поновлення, формування нових життєвих поглядів. При цьому зводити всю систему суперечностей при формуванні цінностей особистості до однієї з них, нехай навіть основної, як і в будь-якому процесі, неправильно: у кожній конкретній ситуації та чи інша група суперечностей має свою домінантність. На певному етапі формування профспрямованості студентів не тільки внутрішні, а й зовнішні суперечності можуть відігравати провідну роль, що особливо важливо мати на увазі педагогічному колективу ВНЗ, який готує майбутнього спеціаліста.

Формування і функціонування професійної спрямованості пов'язане з конкретною реалізацією її потенціалу на практиці. Воно зумовлене попередніми етапами і зорієнтоване на розвиток стійких, зрілих потреб, інтересів відповідно до конкретних суспільних вимог. Ось чому потрібна підвищена увага викладачів до ціннісно-сміслового змісту духовного життя студентів, не збільшення обсягу навчальної інформації, а її ціннісне спрямування. Саме за цих умов відбувається процес особистісного зростання: знання про світ перетворюються у переконання і ціннісні орієнтації, реалізуються в діях і вчинках особистості. Сформовані раніше стилі поведінки здобувають нову якість під впливом цілеспрямованого педагогічного процесу, а також у результаті самовиховання. Критерієм зрілих потреб, інтересів і цінностей тут є усвідомлення особистістю своєї професійної значущості і суспільної корисності.

Не заперечуючи очевидності і сили впливу різних чинників соціальної природи на розвиток особистості, формування її ціннісно-нормативної сфери, асоціально налаштовані дослідники (західна психологічна школа) [221; 226] розглядали вплив на індивіда як тиск, до якого він з більшим чи меншим успіхом пристосовується, тобто підкоряється, адаптується, приборкує, обходить тощо. Характер цього впливу завжди маніпулятивний: порушення вимог і заборон Супер-Его відображається у почутті страху, провини і сорому (за

З. Фрейдом [227]); невміння належним чином реагувати на стимули одержує від суспільства негативне підкріплення (за Б. Скіннером [238]); перекручування спонтанного розвитку організму порушують його аутентичність і внутрішню гармонію (за К. Роджерсом [192]). Відтак у концепціях різних авторів констатується взаємозалежність і зв'язок особистісного та суспільного чинників у формуванні гуманістично неадекватної (девіантний прояв у поведінці) ціннісно-орієнтаційної сфери людини. Звідси головне правило конкретного навчально-виховного впливу: він покликаний підкріплювати істинні уподобання і домагання особистості для оптимальної реалізації людського потенціалу кожного в суспільно значущих формах і видах діяльності [239; 240].

Не вдаючись до аналізу соціально-ідеологічних коренів цієї панівної парадигми Заходу, відзначимо її очевидний зв'язок із протестантською етикою опори на себе і культу індивідуального успіху. Природно, що надособистісні цінності виявляються “за межами особистості” та, існуючи лише в індивідуальному психічному житті, можуть виконувати тільки функцію об'єкта відносин, а цінності, які відрізняються “від індивідуальної оцінки” (К. Роджерс, Г. Олпорт), формовиявляються як утворення індивідуально-персонологічної природи, а тому не мають ніяких коренів і відповідностей у соціальній реальності [162; 192].

У радянській психології, навпаки, панувала пансоціальність, тобто тенденція зведення процесу становлення особистості до її “формування” у форматі соціальних матриць [2; 38; 82; 155; 193]. Цінності розумілися як утворення соціальні – *par excellence*, при цьому механізм регулювальної дії соціальних цінностей і норм на діяльність індивіда вбачався прямим. Звісно й соціальна регуляція поведінки розглядалася як зовнішня щодо особистості, а внутрішньоособистісні структури і механізми трактувалися як соціальні регулятори, що “перенесені всередину” індивіда, тобто йдеться про ту ж зовнішню маніпуляцію, але добровільно і некритично прийняту.

Таким чином, в асоціальній парадигмі соціальне з'являється як зовнішнє (далеке Я) – об'єкт боротьби, а у пансоціальній – як внутрішнє (невіддільне від

Я), тобто об'єкт ототожнення. В обох парадигмах спостерігається наявність розмежування (відчуження) індивідуального і соціального, внутрішнього і зовнішнього, а також слабкий зв'язок психології і наук про суспільство. Міждисциплінарність, без якої серйозне дослідження проблеми цінностей неможливе, виявляється в таких підходах нереалізованою.

Окремі концепції, в яких співвідношення індивіда і соціуму розглядалося у більш конструктивному концептуальному форматі (Л.С. Виготський, Дж. Мід, К.Г. Юнг), виникли ще в 20–30-і роки минулого століття, але тоді вони не зробили більш-менш помітного впливу на “парадигму відчуження” ні у її асоціальному варіанті, ні у пансоціальному. З початку 70-х років у психології особистості й індивідуальності з'явилися нові тенденції, суть яких полягає у переході до уявлень про опосередкований характер соціальної регуляції індивідуальної поведінки, у розгортанні досліджень внутрішньоособистісних механізмів, котрі опосередковують цю регуляцію, у зміщенні акцентів із соціальної реальності на індивідуальну (за умов ослаблення і, нарешті, практично повного припинення ідеологічного контролю).

Нова, більш адекватна парадигма, для якої цілком придатним є поняття “культурно-історична психологія” [47; 58; 196], припускає, що людина не тільки споконвічно знаходиться у соціокультурному оточенні, а й будує себе з нього як з будівельного матеріалу. Культура і суспільство – це не просто зовнішні умови, а ще й матеріал індивідуального розвитку, що полягає в їхньому присвоєнні, перетворенні у власне надбання, в елементи внутрішньої організації особистості. Не варто говорити, що це не механічний, а складно опосередкований процес, котрий зазнає різноманітних трансформацій. Тільки за такого трактування поняття цінності може знайти своє місце у психології і, більше того, виявитися незамінним для розуміння ключових механізмів соціалізації особистості.

Поняття особистості як цілісна властивість індивіда припускає наявність певного системотворчого чинника власного гармонійного розвитку. Таким центральним елементом, за нашим переконанням, виступає система

особистісних смислів і ціннісних орієнтацій, що зумовлюють цілісність особистості й опосередковують всю життєдіяльність людини. Будучи компонентом складної структури особистості, система особистісних орієнтацій сама виступає як складне динамічне утворення.

Проаналізувавши різні тлумачення і визначення цінностей, що пропонувалися у філософії, соціології, етиці і психології, є підстави віднести це поняття до трьох різних груп явищ і сформулювати уявлення про три універсальні форми існування цінностей: 1) *суспільні ідеали* – вироблені суспільною свідомістю і присутні в ньому узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах громадянського життя, 2) *предметне втілення* цих ідеалів у діяннях чи здобутках конкретних людей і 3) *мотиваційні структури особистості* (“моделі належного”), котрі спонукають її до предметного втілення у своїй поведінці і діяльності суспільних ціннісних ідеалів (Д.О. Леонтьєв [123]).

Всі ці три форми наявності цінностей переходять одна в іншу. Спрощено ці переходи можна подати у такий спосіб: суспільні ідеали освоюються особистістю і як моделі належного спонукають її діяльнісну активність, у процесі якої відбувається предметне втілення цих моделей; далі предметно втілені цінності, зі свого боку, стають дієвим підґрунтям для формування суспільних ідеалів; даний процес здійснює рух-поступ цінностей за нескінченною спіраллю. Однак вживані нами поняття “громадянське життя”, “суспільна свідомість”, “суспільні ідеали” відносяться не до одного недиференційованого “суспільства”, а до всіх соціальних груп, які утворюють те чи інше соціальне оточення.

Кожній окремій соціальній групі притаманні психологічні феномени і прояви, суб’єкт яких – група в цілому, а не її члени та їх взаємодії між собою. До числа даних феноменів можна віднести суспільну свідомість (К. Маркс), колективне несвідоме (К.Г. Юнг), соціальний характер (Е. Фромм), колективні уявлення (С. Московічі), соціетальну психіку (О.А. Донченко), психокультуру (А.В. Фурман), характерні для групи норми, ритуали, традиції, а також цінності

як концентрований вияв досвіду життєдіяльності конкретної соціальної спільноти [10; 92; 229; 232]. Ці феномени притаманні соціальній групі чи спільноті як колективному чи сукупному суб'єкту, котрий є споконвічним і справжнім активатором усіх форм діяльності (особливо предметно-практичної). Лише занурюючись в усе різноманіття колективних видів діяльності, індивід здобуває форму суб'єктності, форму активного і свідомого джерела-витоку своєї індивідуальної діяльності (В.В. Давидов).

Розгляду соціальної групи як єдиного сукупного суб'єкта в різних аспектах присвячені роботи Г.М. Андрєєвої [13], О.І. Донцова [70], В.О. Лекторського, В.М. Цапкіна [197] та ін. За такого багатоаспектного підходу до визначення видів і форм діяльності індивід постає не як ізольована одиниця, а як представник тієї чи іншої соціальної групи – родини, трудового колективу, професійної корпорації, нації, етнокультурної спільноти, демографічної когорти, спираючись у багатьох випадках не тільки і не стільки на індивідуальний, скільки на груповий досвід і групові регулятори поведінки, присвоєні під час соціалізації. Одночасна причетність особи до великої кількості соціальних груп різного масштабу і рангу багатосторонньо опосередковує його відносини зі світом. Інтенсивність цього задіяння може бути різною: від суто формальної належності та орієнтації до повного прийняття групових норм, цінностей, ритуалів, що призводить до їхньої асиміляції у вигляді інтеріоризованих механізмів регуляції діяльності особистості. Якісний аспект зазначеної причетності індивіда виражається змістом поняття “соціальна ідентичність особистості”.

Соціальна ідентичність характеризує те, членом яких соціальних груп індивід відчуває себе, стосовно яких груп він себе визначає і, відповідно, які групи є для нього референтними. Відомий тест “Хто я?” (М. Кун, Т. Макпартленд [111]) дає змогу виносити судження про соціальну ідентичність людини за її самоописами: “особа” означає ідентичність з людством у цілому, “чоловік”, “батько” – із сімейною групою, “психолог” – із професійним співтовариством, “православний” – з релігійною спільністю, “інтелігент” – із

соціально-світоглядним загалом, “службовець” – із соціально-економічним прошарком, “філателіст” – із групою за інтересами тощо. Ідентифікація індивіда з тією чи іншою соціальною групою чи спільністю феноменологічно постає як асиміляція ним колективного досвіду і колективної психології цієї групи, найбільш концентрованим вираженням яких і є групові цінності, суспільні орієнтири поведінки і діяльності.

Функціональна роль цінностей безпосередньо пов’язана із самим фактом життя людини в суспільстві. На питання: “Чому існують цінності?” – визнаний фахівець із цієї проблеми К. Клакхон відповідає: “Тому що без них життя суспільства було б неможливе; функціонування соціальної системи не могло б зберігати спрямованість на досягнення групових цілей; індивіди не могли б одержати від інших те, що їм потрібно в ракурсі особистих та емоційних відносин; вони б також не відчували у собі необхідної міри порядку і єдності цілей” [260, с.48]. Механізм становлення особистісних відносин уже давно був описаний у поняттях інтеріоризації особистістю соціальних цінностей (О.І. Донцов [70]). Окремі автори, такі, скажімо, як Б.І. Додонов, Є.О. Кюрегян [69; 114], відзначають, що усвідомлення певного предмета як суспільної цінності передуює перетворенню його в особистісну цінність, котра є регулятором індивідуальної поведінки. “Переймаючи від навколишніх людей погляд на щось як на цінність, гідну того, щоб на неї орієнтуватися у своїй поведінці і діяльності, людина може тим самим закладати у собі підвалини потреб, яких раніше в неї не було” (Б.І. Додонов [69, с.12]).

Однак аж ніяк не всі соціальні цінності – усвідомлювані і навіть визнані індивідом – реально асимілюються ним і стають особистісними. Усвідомлення будь-якої вартості і позитивного відношення до неї явно недостатньо і, більше того, почасти й не потрібно. Необхідна умова цієї трансформації – практична діяльність, спрямована на реалізацію відповідної цінності. У зв’язку з цим Л.О. Арутюнян відзначає, що проміжною ланкою, котра опосередковує цей процес, є система цінностей референтної для індивіда малої групи [21]. Можна припустити, що присвоєння особою цінностей великих соціальних груп завжди

опосередковано цінностями малих для неї груп. Тому неабияк важливо саме у студентському колективі організувати таку систему співбуття, котра б надавала можливість кожному члену групи перейматися суспільно важливими інтересами, законами і нормами поведінки, соціально корисною діяльністю.

У підлітковому віці, коли оформлюються більш-менш стійкі компанії однолітків, останні стають другим, альтернативним каналом освоєння цінностей. Цим, зокрема, пояснюється можливість відтворення в суспільстві антигуманних й антигромадянських цінностей. Якщо девіантна група стає для індивіда референтною, то цінності більш широкого, “нормативного” загалу, у тому числі й загальнолюдські, сприймаються через формат вартостей референтної малої групи, а не навпаки.

Співвідношення цінностей суспільства та уподобань окремих індивідів нерідко описується як взаємодія ціннісного інваріанта і його варіантів, що виражаються не завжди в адекватних, соціально прийнятних формах поведінки (І.Б. Блауберг, Є.Г. Юдін). Важливе уточнення вносить у це розуміння Ю.М. Жуков, який вказує, що цінності особистості, так само як і цінності групи, – це не просто варіант, а скоріше конкретизація цінностей суспільства [172]. Близького погляду дотримується К. Клакхон [260]. Не розглядаючи соціальні цінності як принципово первинні, він проте виділяє клас особистісних цінностей, що є не чим іншим, як індивідуальною видозміною групових або універсальних вартостей. Дані ціннісні орієнтири, не будучи індивідуально-специфічними, різняться інтерпретацією їхнього змісту і розміщенням акцентів, що проявляються у певних видах діяльності. “Немає двох індивідів у тому самому суспільстві, котрі мали б однакові цінності. Кожен десь щось додасть, десь щось зменшить, на одному зробить більш сильний акцент, аніж більшість навколишніх, а на іншому – більш слабкий” [260, с.48].

Отже, особистісні цінності є генетично похідними від цінностей соціальних груп різного масштабу. Селекція, присвоєння й асиміляція індивідом соціальних цінностей опосередковуються його соціальною ідентичністю і цінностями референтних для нього малих контактних груп, що можуть бути як

каталізатором, так і бар'єром до освоєння цінностей великих соціальних інститутів, у тому числі й загальнолюдських нормативів. Особистісні цінності формовиявляються як внутрішні носії соціальної регуляції, котрі укорінені у структурі особистості і мають формотворчий вплив на всі сфери життєдіяльності особистості.

1.3. Ціннісно-орієнтаційні детермінанти особистісного розвитку майбутніх психологів

Мотиваційно-смилова сфера особистості – це складна система взаємозалежних компонентів, що знаходяться в ієрархічній супідрядності. До основних належать потреби, інтереси, цілі, ідеали, цінності, життєві орієнтири. Їхня реалізація має як загальні, так і специфічні риси, котрі вимагають докладної характеристики.

Передумовою виникнення певних типів поведінки людини, джерелом її діяльності є потреба. Здійснення діяльності контролюється шляхом порівняння досягнутих проміжних і підсумкових результатів з тим, що було заздалегідь запрограмоване. Задоволення потреби знімає мотиваційне напруження і, викликаючи позитивну емоцію, “затверджує” даний вид діяльності, долучаючи його у фонд “корисних дій”. Незадоволення потреби викликає негативну емоцію, посилення мотиваційного напруження і, водночас, активізує пошукову діяльність. Отож потреби – це нестача чого-небудь необхідного для підтримки життєдіяльності організму, особистості, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішня детермінанта активності [19; 218; 148; 216].

Суб'єктами потреб можуть бути суспільство в цілому, соціальна група, окрема людина як індивід. Відповідно виділяють суспільні (соціальні) та індивідуальні (особисті) потреби. Між ними, як відомо, існує взаємний, але неоднозначний взаємозв'язок. В особистих потребах відбивається сприйнята й усвідомлена індивідом частина суспільних домагань, останні з яких є інтегрованим вираженням соціально значущих цінностей. Соціальні потреби

трансформуються в особисті та конкретизуються у персоніфікованій діяльності. Тому чим повніші особисті потреби членів соціальної спільноти, тим різноманітніша, складніша й ефективніша діяльність людини, яка приносить користь соціуму. Отож саме існування конкретних видів діяльності як соціальних цінностей і компонентів етнонаціональної культури визначається в розвитку суспільства функціонуванням соціальних потреб. Пізнані і прийняті індивідом як особисті, осмислені ним у зв'язку з наявними схильностями й інтересами, ці потреби зумовлюють особистісну спрямованість студента на оволодіння діяльністю – і навчальною, і професійною.

В науці існує класифікація потреб, в якій виділяються три вихідні групи – біологічні, соціальні й ідеальні (або духовні) [77; 199]. Біологічні (життєві або вітальні) потреби покликані забезпечити індивідуальне і видове існування людини. Вони породжують безліч матеріальних квазіпотреб – у їжі, одязі, житлі; у техніці, необхідній для виробництва матеріальних благ; у засобах захисту від шкідливих впливів. До біологічних також належить потреба економії сил, яка спонукає людину до пошуку найкоротшого, найлегшого і найпростішого шляху в досягненні власних цілей. До соціальних відносять потреби належності до соціальної групи, в якій людина посідає певне місце, користується прихильністю й увагою довкілля, виступає об'єктом любові і поваги. Духовні містять у собі потреби пізнання навколишнього світу в його окремих подробицях і свого місця в ньому, змісту і призначення свого існування на Землі.

Біологічні, соціальні й ідеальні (когнітивні) потреби, своєю чергою, поділяються на два різновиди – збереження і розвитку. Перші задовольняються в межах норм, а другі перевищують норми. В ідеальних потребах норма – реально досягнуте знання, сходинка на шляху нескінченного пізнання. Потреби пізнання задовольняють наука і мистецтво, причому їхнє походження із загального джерела поєднує їх, уподібнює одне одному. Наука виразно тяжіє до кількісного аналізу досліджуваних явищ, що відрізняє її від мистецтва, котре відтворює якісну картину цілісного в унікальній єдності світу.

Для того щоб потреба трансформувалася в дію, доречно її озброїти відповідними способами і засобами, мобілізувати. Ригідність суб'єкта при досить сильних соціальних і пізнавальних потягах (потребах) призведуть до дилетантизму і некомпетентності, до невдач у майбутній професійній діяльності, прирікаючи людину на хронічне відчуття неповноцінності.

Також існує дворівнева класифікація потреб, що утворює вітальні і соціальні нужди у життєдіяльності людини. Але вітальність і соціальність настільки переплетені, що їх важко розмежувати. Можна говорити лише про перевагу в певній потребі тієї чи іншої сторони. З певним ступенем умовності доцільно розділити їх на біологічні, біосоціальні, соціобіологічні та суто соціальні [82; 207]. Біологічні потреби – продовжити життя і рід – притаманні всім живим істотам, в їх основі перебувають інстинкт видового і родового самозбереження. Звичайно, ця потреба в людини соціалізована. Біосоціальні – ті, у підґрунті яких знаходяться біологічні потреби, але вони більшою мірою суспільно зорієнтовані (потреба в їжі, житлі тощо). До соціобіологічних можна віднести потреби, котрі, хоча і зберігають біологічне підґрунтя, але їхньою головною метою є соціальний розвиток і процвітання. До них можна віднести потреби в любові, пізнанні, спілкуванні, активній і конструктивній діяльності, завдяки реалізації яких людина і стала розумною істотою. Соціальні потреби (власне людські, які не мають аналогу у світі тварин) – самопізнання, самосвідомість як у розумінні тілесному, так і духовному; це – реалізація природних і творчих потенціалів, досягнення певного рівня самодостатності особи.

Всі потреби традиційно розподіляються на дві групи – матеріальні і духовні. Матеріальні виражають нужду людини в їжі, житлі, одязі тощо. Якщо вони не задоволені, то людина не зможе існувати фізично. Їх неповне чи нерегулярне задоволення позначається на настроях людей, на їхній працездатності. Духовні потреби – це прагнення людини до пізнання навколишнього світу, до самореалізування у суспільно значущій праці, спілкуванні з іншими людьми, визнанні, прихильності і підтримці, культурі

відносин. Якщо вони систематично не задовольняються, то людина фізично продовжує існувати, але не виконує свого людського призначення. Зрозуміло, що у поведінці кожного, звичайно, сполучаються різні духовні і матеріальні спонуки.

Потреби людини ієрархічно скомпоновані, тобто організовані як певна субпідрядна система. Ієрархія індивідуальних потреб утворює основну відмінну рису особистості – її спрямованість. Але, незважаючи на значне розмаїття цих потреб, можна виокремити основну схему особистісних потреб. Так, усі окреслені рівні потреб взаємозалежні, регуляція людської поведінки одночасно взаємодіє з усіма рівнями, відбувається так звана “наскрізна регуляція”, пов’язана із різномірною взаємодією. Депривація однієї з потреб призводить до деформації життєдіяльності особистості в цілому.

Ієрархія особистих потреб видозмінюється з розвитком особистості, вищі її рівні “визрівають” лише до моменту досягнення індивідом психологічної зрілості. Вони, особливо потреби в самореалізації, самовдосконаленні, починають відігравати системотворчу роль у структурі потреб, що є основою виникнення довершеної ціннісно-орієнтаційної системи особистості, її успішної соціалізації.

У соціалізованій персоні існує потреба в самооцінці, у розумінні самої себе, змісту власного існування. Це має велике значення для її адаптації до навколишнього середовища, інтеграції власних рис і властивостей у суспільно значуще русло. Фахівці, які досліджують базові потреби, котрі лежать у підґрунті мотиваційно-орієнтаційної та ціннісної сфер діяльності, пропонують наступну класифікацію (засновану на ієрархічній моделі потреб А.Г. Маслоу): фізіологічні або базові потреби; потреби безпеки і захисту; потреби належності, любові; потреби самоповаги та прийняття іншими; потреби самоактуалізації, особистого вдосконалення. Названі потреби людини вроджені і згодом “соціалізуються”, організовуються у внутрішньому світі особи у системні рівневі сегменти. В різних життєвих ситуаціях утворюється своя система домінування, ієрархії. Розвиток особистості є перетворенням потреб від

фізіологічних до самоактуалізаційних. Такий рух-поступ за ієрархією потреб створює індивідуальність: чим вище людина знаходиться на сходинках потреб, тим більш вона самостверджується [139].

Відповідно до концепції мотивації В. Врума усвідомлення потреб та інтенсивність мотивації через їх наявність сприяє підвищенню активності людини, котра характеризується такими моментами: самооцінкою результатів поведінки; ступенем її впевненості у тому, що ця поведінка призведе до бажаного результату (активне залучення до діяльності); очікуваннями – особистісною оцінкою досягнення бажаного після виконання певних дій [54; 68].

Розвиток – це актуалізація, розгортання особистісного потенціалу. Психіка “людини самозреалізованої” – це єдність свідомого і несвідомого, хоча й при визначальній ролі свідомості. Особистість – складна динамічна сукупність раціонального й ірраціонального. Але ірраціональні процеси не є домінуючими. Самоактуалізація – процес раціонального прийняття рішень і прагнення проявити та реалізувати весь свій потенціал й, водночас, визнання себе таким, яким є. Вона передбачає самокритичність до своїх недоліків, включаючи власну фізіологічну природу, але за умов конструктивного сприйняття себе.

Існує певна типологія поведінки, зумовлена системою ціннісних орієнтацій особистості. В основі першого типу головним чином лежить прагнення задовольнити існуючий внутрішній дефіцит вимогами оточення. Це стиль життя, інтегрований у свідомості для зниження напруження, підтримки рівноваги з довкіллям. Другий тип життя – це посилений ривок, коли людина використовує на повну силу всі свої задатки, схильності, здібності й обдарування; тоді вона більш зібрана, безпосередня, відкрита для переживань.

Потреби – явище об’єктно-суб’єктне, вони визначені, надані людині соціальними відносинами, тоді як мотив – явище суто суб’єктивне, “моє” і нічого більше. Цінності – психологічне утворення, яке об’єднує в собі

об'єктивні, суб'єктивні (індивідуалістичні) і соціальні чинники діяльності особистості (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Розбіжності між потребами й особистісними цінностями за системою кваліфікаційних характеристик

Показник	Потреби	Особистісні цінності
Джерело	Індивідуальні відносини зі світом	Колективний досвід соціальної спільноти
Відносна значущість і спонукальна сила	Постійно змінюються	Незмінні
Залежність від моменту	Сильна	Відсутня
Суб'єктивна локалізація	„Всередині”	„Ззовні”
Характер впливу	„Відштовхують”	„Притягають”
Спрямованість	На бажаний стан	У бажаному напрямку
Насиченість і дезактуалізація	Тимчасово можливі	Неможливі
Форма репрезентації	У зв'язку з об'єктивними умовами життя	Ідеал („модель належного”)
Критерії необхідності	Індивідуальні	Соціальні (загальні)

З поданої таблиці можна зробити однозначний висновок, що потреби й особистісні цінності – це «дві сторони однієї медалі». Відтак у структурі мотивації і смислової регуляції діяльності (перше варто розглядати як окремий випадок другого) потреби й особистісні цінності – далеко неоднорідні за змістом та обсягом поняття. Тому закономірно порушити питання про їхнє співвідношення як джерел мотивації в диференціальному і генетичному аспектах.

Для нормального соціального функціонування потрібне входження людини в діяльність, у якій вона знаходила б зміст і смислове значення свого існування. Звідси випливає потреба у праці, творчості, в якій розкривалися б її

основні здібності, таланти. Відсутність цієї фундаментальної людської потреби — основний показник соціальної деформації особистості. З іншого боку, якщо органічні потреби людини виникають поза спеціальним формувальним впливом, то соціальні утворюються лише у процесі настановчого виховання.

Наступною ланкою ціннісно-орієнтаційної сфери людської діяльності є інтерес, під яким розуміється реальна причина соціальних дій, подій, здійснень, що постає за безпосередніми спонуканнями – мотивами, помислами, ідеями, намірами індивідів, котрі беруть участь у цих діях, від імені соціальних груп, організацій, класів [71; 187]. Інтерес – феномен, властивий тільки людям. І саме як усвідомлення потреби він є безпосередньою причиною людських дій – індивідуальних і групових. Інтерес — це завжди вибіркоче ставлення до предметів і явищ як результат розуміння їхнього значення й емоційного переживання значущих ситуацій. Загалом інтереси визначаються генеральною спрямованістю особистості. Вони зумовлені її належністю до певної соціальної групи, ситуативно спричинені системою її потреб, хоча зв'язок інтересів з потребами має непрямолінійний характер.

Інтереси можуть бути позитивними і негативними. Вони не тільки стимулюють людину до діяльності, а й самі формуються в ній. Наявність певних інтересів у студентів є сприятливою передумовою їхньої майбутньої професійної діяльності, розвитку здібностей, успішного навчання та самореалізації у подальшому професійному житті.

Наступною ланкою в усвідомленні потреб, інтересів і стимулів є мета (ціль). Ціль – один з елементів поведінки і свідомої діяльності людини, що характеризує передбачення в мисленні результату діяльності і шляхів його реалізації за допомогою певних засобів. Мета – спосіб інтеграції різних дій у деяку послідовність чи систему. Аналіз цілеспрямованої діяльності припускає виявлення невідповідності між наявною ситуацією і метою. Тому здійснення мети – це процес подолання особистістю цієї невідповідності.

Цілепокладання виділяє щонайперше суспільну людину як суб'єкта дії. А ціннісні орієнтації є базовою основою цілепокладання особистості і в

проективному варіанті – випереджувальним відображенням дійсності. Крім того, цілепокладання специфічне на різних стадіях становлення професіоналізму (Ю.М. Швалб [245]). Відтак цілі, які постають перед людиною, досягаються нею у діях. Тоді вона занурюється в діяльність, виражає її загальну спрямованість як самобутня особистість. А якщо знати спрямованість, то можна точно передбачати окремі вчинки майбутніх професійних психологів та їхню життєву лінію в цілому.

Отож наступниками цілепокладання є ціннісні орієнтації (система цінностей) особистості. У літературі можна виділити три основних варіанти розуміння їх психологічної природи. Перший з них – трактування цінності поряд з такими поняттями, як думка, уявлення чи переконання (М. Рокич, О.О. Ручка, Б. Шлодер [196; 237; 266]). Цінності, що так розуміються, не володіють самостійною мотиваційно-спонукальною силою, черпаючи її з якихось інших джерел. За іншою інтерпретацією індивідуальні цінності або ціннісні орієнтації є різновидом чи аналогом соціальних установок (відносин) чи інтересів (С.В. Морріс, В.Я. Отрут, Е. Шпрангер [249; 264; 268]). У такому розумінні їм приписується спрямувальна чи системно-структурувальна функція, до якої зводиться ефект ціннісної регуляції. Нарешті, третій підхід зближає їх з поняттями потреби і мотиву, підкреслюючи їх реальну спонукальну, стимулювальну силу (Ф.Ю. Василюк, Г.Г. Дилигенський, Б.І. Додонов, Ю.М. Жуков, А.Г. Маслоу, Ю.О. Шерковін [50; 69; 139; 238]).

Перше трактування цінностей виходить з описаної вище асоціальної парадигми, котра ототожнює соціальну, і в тому числі ціннісну, регуляцію із зовнішніми вимогами, які більш-менш рефлексуються індивідом і конфронтують з його внутрішнім езоповим спонуканням (захисний механізм раціоналізації), якщо останні взагалі приймаються в розрахунок. Друге витлумачення більш продуктивне, зважаючи на практичне значення даної парадигми в освітньому процесі: воно успадкувало від вивчення соціальних настановлень проблему розбіжності між декларуванням цінностей і реальним їх проявом у життєдіяльності особистості (М.І. Бобнева, О.І. Донцов, О.І. Зотова,

М.Б. Кунявський, І.М. Попова). Крім того, розгляд цінностей і настановлень як однопорядкових утворень суперечить уявленням про особливий статус, місце і роль ціннісних орієнтацій у людському житті, характерних як для повсякденної свідомої регуляції поведінки певної особи, так і для проблеми функціонування значущих, позитивних цінностей у суспільстві в цілому (О.М. Леонт'єв [119]). Найбільшим пояснювальним потенціалом володіє, на наш погляд, третій підхід, що ставить поняття “цінність” в один ряд з поняттями “потреба” і “мотив”, а ціннісні орієнтації індивіда розміщує на перетині когнітивної та мотиваційної сфер особистості.

Осмислити це співвідношення допомагає дворівнева модель мотивації, запропонована О.Ю. Патяєвою [175]. Розглянувши цілу низку сучасних підходів до розуміння структури мотивації, авторка констатує функціонування двох рівнів мотиваційних утворень. До одного рівня відносяться конкретно-ситуативні мотиваційні утворення, еквівалентні елементам одиничної діяльності (О.М. Леонт'єв), а до другого – надситуативні, стійкі, узагальнені. Останні спонукають діяльність не безпосередньо, а беруть участь у породженні конкретно-ситуативних мотивів. Водночас, О.Ю. Патяєва виділяє два види впливів стійких мотиваційних структур на виникнення і функціонування конкретно-ситуативних мотивів. Перший вид – ситуативна конкретизація, наприклад, пізнавальної потреби в мотиві вступити у певний ВНЗ чи естетичної потреби в мотиві сходити до театру; другий – це “зсув” конкретної діяльності відповідно до окремих стійких принципів поведінки: скажімо, прояв у різних ситуаціях і, відповідно, в різних мотивах стійкої схильності до ризику чи високого рівня домагань або конформності, чи, навпаки, нетерпимості до недоліків. Критерієм, що дає змогу віднести ці особистісні тенденції до класу стійких мотиваційних структур, є те, що вони проявляються не тільки у процесі здійснення тієї чи іншої діяльності, а вже на етапі породження конкретно-ситуативних мотивів відображаються у їхній структурі і значеннєвій характеристиці. Фактологічно, такий самий же поділ представлений у трирівневій схемі структури мотивації О.Г. Асмолова, котрий розрізняє джерела

мотивації, детермінанти спрямованості діяльності в конкретній ситуації і регулятори перебігу останньої [25]. Перші два рівні концептуально збігаються з виділеними О.Ю. Патяєвою.

За функціональним місцем і роллю у структурі мотивації особистісні цінності досить очевидним чином відносяться до класу описаних О.Ю. Патяєвою стійких мотиваційних утворень чи джерел мотивації. За О.Г. Асмоловим, їхня вмотивувальна дія не обмежується конкретною діяльністю, окремою ситуацією; вони співвідносяться з життєдіяльністю людини в цілому і мають високий ступінь стабільності; а зміна у системі цінностей є надзвичайною, кризовою подією у житті особистості [25; 175].

Потреби також характеризуються транситуативністю і стійкістю, здійснюють на конкретну діяльність “мотивотворчі” і “зміщувальні” впливи. З функціональних позицій особистісні цінності і потреби виявляються нерозрізненими. Ймовірно, у цьому полягає одна з об’єктивних причин того, що поняттю “цінність” у психології дотепер не вдалося затвердитися у самостійному категоріальному статусі. Виникає питання: чи можна дійсно звести особистісні цінності та орієнтири діяльності до різновиду чи форми вияву потреб, адже між ними є розбіжності настільки істотні, що поняттю “потреба” доведеться поділити з особистісними цінностями функцію стійких джерел мотивації? У зв’язку з відповіддю звернемося до феноменології потреб, уподобань, принципів життя, намірів та особистісних ціннісних орієнтацій у своєму аналітичному намаганні виділити й описати основні розбіжності між ними.

Потреби є формою безпосередніх життєвих відносин індивіда зі світом (Д.О. Леонт'єв [123]). Вони діють “тут і тепер”, відображуючи актуальний стан цих динамічних і постійно мінливих відносин. При цьому спонукальні і смислотворчі процеси, які беруть початок від потягів і потреб суб’єкта, уможливають динаміку самого життя, актуальні вимоги поточного моменту, що пред’являє людині її життєвий світ. Особистісні цінності – це “консервовані” відносини зі світом, узагальнені і перероблені сукупним

досвідом соціальної групи, котрі й перетворюються в ціннісні орієнтації індивіда. Вони асимілюються у структуру особистості, як це було описано вище, і надалі у своєму функціонуванні практично не залежать від ситуативних чинників. Через потреби людина переживає свої відносини зі світом “один на один”, через цінності вона відчуває свою належність до соціального цілого; у своїх потребах особа самотня, у ціннісних орієнтаціях, навпаки, завжди не одна. Якщо потреби являють собою у структурі мотивації живе, динамічне, ситуативно мінливе, то цінності – стабільне, „вічне”, що не залежить від зовнішніх обставин, себто абсолютне.

К. Клакхон характеризує ціннісні орієнтації як “аспект мотивації, що співвідноситься з особистими чи культурними стандартами, не пов’язаними винятково з актуальним напруженням чи ситуацією” [260, с. 46]. Відповідно до спонукальної сили потреб постійно змінюється їхня системна дія, що характеризується “динамічною ієрархічністю”. Ієрархія особистісних цінностей – незмінна, її видозміна, як зазначалося, – це криза у розвитку особистості.

Інша група розбіжностей між потребами й особистісними цінностями пов’язана з характером їх мотивотворчих впливів [14; 120]. Цінності здебільшого сприймаються як щось зовнішнє, тобто те, що стосується світу. Якщо регульовальна дія потреб виявляється в досягненні певного цільового стану, у вимогах принципу досяжного, то регульовальна дія ціннісних орієнтацій – у визначенні вектора діяльності, спрямованого в нескінченність. Діяльність може відповідати чи не відповідати цьому вектору, але вона не закінчується при досягненні конкретної мети, а веде далі до нових звершень. У цьому контексті й треба розглядати форму переживання і суб’єктивної репрезентації потреб та особистісних цінностей. Потреби (не похідні від них ситуативні мотиви, а потреби самі собою) безпосередньо переживаються як зв’язки зі світом, постають як взаємозалежності, нестатки чи бажання, напруження чи спокуса, котрі вимагають якихось зусиль, спрямованих у світ, щоб адаптуватися до даних станів чи, навпаки, пристосувати світ до своїх бажань.

На противагу сказаному, цінності переживаються як ідеали – кінцеві орієнтири бажаного стану справ. При цьому варто враховувати дві обставини. По-перше, якщо потреби переживаються як втілення власного індивідуального бажання, то цінності – як “об’єктивно” бажаний стан речей. К. Клакхон із цього приводу розрізняє бажане і небажане, тобто те, перевага чого обґрунтована з погляду особистих чи суспільних стандартів. Критерії бажаності визначаються тут сумісністю настановлень зі стратегічними цілями і спрямованістю розвитку як особистості, так і соціальних груп і соціокультурних систем. По-друге, ціннісні ідеали не обов’язково усвідомлюються; усвідомленість не є сутнісною ознакою особистісної цінності. Сама людина може взагалі не усвідомлювати, чи здійснює вона ціннісне ставлення до дійсності, і якщо так, то яке. Діяльна ж сила останнього від цього не втратиться. Тому точніше було б замість слова “ідеал”, що описує особистісну цінність з боку її суб’єктивної феноменальної репрезентації, скористатися поняттям “модель належного” або “бажаного” за аналогією з поняттям “модель майбутнього”. Загалом М.О. Бернштейн ввів це поняття для позначення того факту, що людський мозок відображає не тільки події сьогодення і минулого, а й ситуацію майбутнього, причому останню в двох різних формах – прогнозу і програмування майбутнього. Так була виявлена фізіологічна реальність “моделей майбутнього”, що дозволяє й нам говорити про “модель бажаного” чи “моделі належного” щодо форм існування особистісних цінностей у структурі особистості [102].

Для адекватного розуміння проблеми особистісного самовизначення важливою є така теза: ступінь розвитку особистості – це рівень ціннісно-сміслового спричинення, існування у світі сенсів і цінностей. Як указують Б.В. Зейгарник, Б.С. Братусь, для особистості “основна площина поступу – морально-ціннісна” [79, с. 122]. Такий погляд на психологічну специфіку самовизначення поділяє й М.Р. Гінзбург та З.С. Карпенко [92; 191]. Стверджується, що перший момент – це сфера смислів і цінностей, у якій і відбувається взаємодія особистості і суспільства; образно кажучи, ці цінності і смисли є мовою цієї взаємодії. Другий важливий момент – провідна роль

ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. Домагання в реалізації цінностей закріплює єдність і самототожність особистості, надовго визначаючи собою її головні характеристики – людський стрижень, мораль і моральність [16; 37; 146; 234]. Цінність знаходиться особистістю, оскільки “іншого способу оперувати нею, крім її цілісного особистісного переживання, не існує” [263, с. 16]. Відтак відкриття цінності тотожне віднаходженню особистості самої себе. Нарешті третій момент стосується виділених Б.В. Зейгарник і Б.С. Братусем функцій смислових (семіотичних) утворень, а саме створення еталона, образу майбутнього й оцінка діяльності за моральними критеріями.

Цінність як вчинання – один з основних механізмів взаємодії людини і суспільства, особистості і культури (наприклад, поступитися літній людині місцем у транспорті – «вчинок поваги»). Це положення є центральним для так званого гуманістично-аксіологічного підходу до культури, відповідно до котрого культура розуміється як світ втілених цінностей. Ось чому “сфера застосування поняття цінності – людський світ культури і соціальної дійсності” [247, с. 37]. Ціннісні орієнтації – це узагальнені уявлення людей про цілі і норми своєї поведінки, котрі втілюють історичний досвід і концентровано виражають зміст культури епохи, окремого суспільства і всього людства в цілому; це існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими вона узгоджує свої дії. У рамках даного підходу вдало розкривається питання про співвідношення цінностей і цілей: “Цінність першочергово є тим, що дає ідеальній (тобто реально ще не здійсненій) меті силу впливу на спосіб і характер людської діяльності, себто спонукальну енергетику” [23, с. 35]. Отож бо саме ціннісна свідомість перебуває в основі цільових настановлень. “Цільове спричинення людської діяльності – це ціннісне спричинення. Цілі можуть впливати на людську діяльність не реально-каузально, а як ідеальні цінності, реалізацію яких людина вважає своєю насущною потребою чи повинністю” [102, с. 84].

П. Герстманн вказує на принципові розбіжності у природі елементів уявлень людини про своє майбутнє, з якого випливає і розбіжність у їх

функціонуванні. Автор розрізняє у складі життєвого плану або у контексті стилів життя два типи цілей – кінцеві (ідеальні) і допоміжні (реальні, конкретні, проміжні). Кінцеві цілі – це ідеали, котрі розуміються як стабільні цінності. Реальні ж цілі характеризуються конкретністю і досяжністю, вони можуть змінюватися залежно від успіхів або невдач [184].

Очевидно, що уявлення про власне майбутнє пов'язане з цінностями. Ціннісні орієнтації за своєю природою є соціально-історичними і відіграють роль засобу залучення індивіда до соціального існування. Вони водночас корелюють з уявленнями про сенс життя, котрі виконують функції підґрунтя розвитку особистості і становлять результат останнього [157]. Тому самовизначення фокусується у ціннісно-орієнтаційній сфері особистості, спрямовується потребою самовдосконалення, у якій центральне місце й посідає проблема сенсу життя, котра щораз розв'язується особою на засадах власного ментального досвіду.

Таким чином, реалізація людини в суспільстві як особистості відбувається через самовизначення, заняття активної позиції стосовно вітакультурних цінностей і, як наслідок, через напрацювання змісту свого соціального життя. Особистісна ідентифікація та самовизначення мають ціннісно-сміслову природу, згідно з якою ціннісні орієнтації дають змогу проектувати власні претензії і домагання на майбутнє. Ці узагальнення узгоджуються з пропонуваним М.М. Шибасовою тлумаченням “самовизначення особистості в культурі та професійних домаганнях” [245, с. 42]. Так, дослідниця відзначає “важливість процесу самовизначення особистості в культурі задля виділення й обґрунтування для себе ціннісно-сміслових засад власної життєвої концепції, а також вибору способів і форм її реалізації у практичній діяльності” [245, с. 103].

Роботи Л.І. Божович, М.Й. Боришевського, Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, Д.О. Леонтєва, З.С. Карпенко, Н.І. Пов'якель, Д.І. Фельдштейна переконують, що прагнення зайняти нову соціальну позицію характерне для всіх соціальних категорій [40; 58; 92; 106; 185]. Специфіку варто шукати не у самім прагненні до віднаходження місця у суспільстві (тобто

соціальної позиції), а в якісних особливостях тієї системи відносин, що складається між особою і суспільством. Відтак саме у пошуках сенсу свого існування у найбільш загальній формі виявляється ціннісно-сміслова природа особистісного самовизначення. В. Франкл розглядає прагнення до пошуку і реалізації людиною сенсу свого життя як вроджену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям, котра становить основу поведінки і розвитку людини [225].

Людське самовизначення задає особистісно значущу орієнтацію на досягнення суб'єктивно бажаного рівня у системі соціальних відносин і принципів, тобто програмує соціальне самовизначення, на засадах якого виробляються вимоги до обраної професійної сфери, здійснюється фахове становлення молодшої людини. Загалом особистісне самовизначення має ціннісно-сміслову організацію, що сприяє активному обранню людиною своєї позиції щодо суспільно виробленої системи ціннісних орієнтацій й окресленню на цьому підґрунті змісту свого існування. Істотною особливістю особистісного самовизначення є їх зорієнтування у майбутнє, котре розподіляється на два види – смислове (значення для людини і суспільства в цілому) і часове [222; 224].

Загалом в ціннісних орієнтаціях, як відомо, виявляється життєва позиція людини, її ідейна і моральна зрілість, розум і воля, творчий запал і внутрішня культура, а стрижневими психологічними ознаками є активність, самосвідомість, саморегуляція, котрі сукупно актуалізуються в конкретній окультуреній діяльності. Тому, щоб побачити у студентові майбутнього психолога і спрограмувати процес його поетапного сходження до високої професійності треба заповнити його соціальні – ділові, інформаційні, духовні – зв'язки і взаємини з високофаховим докільлям. Все це має конструктивно позначитись на індивідуальній свідомості кожного наступника, себто на його аксіосфері – системі переконань, поглядів на природу і суспільство й, водночас, на думках, настроях, інтересах, потягах та бажаннях, врешті-решт на життєвій позиції і якості професійного самозреалізування.

Висновки до першого розділу

1. Цінності – психосмислове утворення, яке формується на перетині мотиваційної сфери та світоглядних структур свідомості і в цьому контексті є найдієвішою категорією становлення соціально зрілої та духовно здорової особистості, її оптимального функціонування і реалізації природних потенцій у культурному форматі фахової діяльності. Ціннісні орієнтації індивіда визначають способи присвоєння духовної культури суспільства, перетворення соціальних вартостей у стимули і мотиви поведінки, конструктивне поле реалізації професійних якостей у спеціалізованій діяльності.

2. Ціннісні орієнтації – це прогностична модель, яка використовується особистістю для усвідомлення, інтерпретації, пояснення та передбачення власної діяльності. Якщо даний конструкт підтримує свої інтерпретативні, пізнавальні та прогностичні можливості, то він скоріше за все збережеться (за Д.М. Узнадзе, формування особистісних установок). Ціннісно-нормативна система є орієнтиром при виборі способу дій, перевіряє і відбирає ідеали, вибудовує цілі, містить способи їх досягнення, оскільки відіграє роль важливої складової свідомості як окремої людини, так і суспільного загалу, їхнього вітакультурного досвіду в цілому.

3. Складний механізм співвідношення соціальних цінностей особистості, зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки визначає особливості виникнення, напрямок і способи здійснення конкретних форм діяльності. Цінності і норми – це єдина система, що задає регуляційний простір поведінки людей і соціальних груп у суспільстві. Водночас вона постає як орієнтир під час ситуативного вибору способу дії, обстоювання ідеалів та уможливлення шляхів досягнення життєвих цілей.

4. Ціннісні орієнтації, поряд з образом дійсності та відповідними емотивними та вітально-енергетичними підсистемами, містять також власну систему професійних переконань. До цих складових відносяться диспозиції, стереотипи, Я-концепція. Зокрема, диспозиції (або атитюди як соціальні

установки) – це фільтраційні механізми свідомості та несвідомого, котрі виявляють готовність суб'єкта сприймати певним чином об'єкт чи ситуацію, у якій він перебуває, та забезпечують цілеспрямований характер його діяльності щодо об'єкта.

5. Особистісні цінності є генетично похідними від цінностей соціальних груп різного масштабу. Селекція, присвоєння й асиміляція особою соціальних цінностей опосередковуються його соціальною ідентичністю і цінностями референтних для нього малих контактних груп, що можуть бути як катализатором, так і бар'єром до освоєння цінностей великих соціальних інститутів, у тому числі й загальнолюдських нормативів. Особистісні цінності формовиявляються як внутрішні носії соціальної регуляції, котрі укорінені у структурі особистості і мають формотворчий вплив на всі сфери життєдіяльності особистості. Аксіосфера і творчо-пошукова діяльність у взаємозв'язку з суспільними вимогами знаходяться в супідрядній залежності, обопільно впливаючи на загальний розвиток усіх сегментів особистості.

6. Особистісний розвиток – це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей, талантів, свідоме вдосконалення себе людиною, а також особливе, індивідуальне життєсприйняття, спосіб життя, заснований на чіткому розумінні власних цінностей і цілей, що дозволяє будувати гармонійні взаємини, відчувати повноту й осмисленість життя. При цьому найвагоміше значення у процесі особистісного розвитку відіграє зміст профдіяльності, який окреслює особливості функціонування ціннісно-нормативної сфери, глибину суб'єктного спричинення поведінки особистості, переконань і професійних домагань, визначаючи повноту їх суспільної значущості.

Матеріали першого розділу представлено у чотирьох друкованих працях [165; 166; 168; 169] загальним обсягом 1,5 др. арк.

РОЗДІЛ 2
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОЇ ДІЇ
ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ

2.1. Психодіагностичні засади дослідження системи цінностей майбутніх психологів

Ціннісні орієнтації – це елементи психологічної структури особистості, що характеризують змістовну сторону її спрямованості. У формі вартісних орієнтацій у результаті віднаходження цінностей фіксується істотне, найважливіше для людини. Водночас ці орієнтації – стійкі інваріантні утворення (складові) моральної свідомості – основоположні його ідеї, поняття, “ціннісні блоки”, значеннєві компоненти світогляду, що виражають суть моральності людини, а відтак і загальні культурно-історичні умови та перспективи особистісного зростання. Зміст їх мінливий і плинний, а система-дія організовується як “компактна” програма життєдіяльності і служить підставою для реалізації певної моделі особистості. Тією сферою, де соціальне переходить в особистісне й особистісне стає соціальним, де відбувається обмін індивідуальними ціннісними орієнтаціями, є аксіосфера, яка формовивляється через спілкування та освітньо-виховний процес [115].

Попередній аналіз раніше проведених досліджень показує, що на тлі численних емпіричних класифікацій професійно важливих властивостей і рис особистості психолога недостатньо ґрунтовно досліджені його ціннісні орієнтації, соціальні вартості та психосмислові утворення у системі сучасної вищої школи. Іншими словами, поза увагою науковців досі залишається аксіосфера студентів-психологів, її генеза та особливості розвиткового функціонування, а також конкретно-динамічне вартісно-нормативне спрямування системи професійної підготовки майбутніх психологів.

Особистісне й професійне самовизначення постають у неподільній єдності. Ось чому кваліфікований фахівець – це не тільки грамотний працівник, а й гармонійно розвинена особистість з широким спектром морально-етичних, суспільно значущих ціннісних пріоритетів. У цьому аналітичному аспекті примітною особливістю ціннісної сфери майбутнього психолога як *системного утворення* є її відносна незмінність упродовж певного часу, котра забезпечує *стійкість* особи стосовно негативних зовнішніх впливів.

Обстоюване дослідження покликане внести ясність, по-перше, у з'ясування психологічних закономірностей розвитку ціннісних орієнтацій особистості у системі її соціальних взаємостусунків, по-друге, у питання вибору і самопроектування студентом-психологом власного професійного шляху. При цьому аксіоматично виходимо з того, що ефективність будь-якого виду психологічної роботи безпосередньо залежить від повноти задіяння усіх потенційно наявних схильностей фахівця, котре, зі свого боку, посилює формотворчий вплив на його різноманітні психологічні властивості. Тому обране спрямування власних дій майбутнього психолога впливає не тільки на формування його суспільно і професійно важливих якостей, а й на загальний гармонійний розвиток як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсума.

Організація дослідження проводилася в кілька етапів.

Перший етап (2001-2002 роки) – **організаційно-констатувальний** – передбачав вивчення підходів до дослідження структури ціннісних орієнтацій особистості, з'ясування особливостей їх становлення на етапі університетської

підготовки майбутніх психологів, розробку концепції й поняттєвого апарату дослідження, критеріїв оцінки аксіосфери, відбір і конструювання діагностичних методик, виявлення вихідного рівня соціальної і професійної зрілості студентів, аналіз отриманих емпіричних даних.

Другий етап (2003-2005 роки) – розвивально-перетворювальний – охоплював теоретичне обґрунтування й розробку комплексу заходів, що забезпечують успішне дослідження суспільної й фахової зрілості студентів-психологів; експериментальну перевірку ефективності розробленого методичного комплексу, спрямованого на вивчення взаємозв'язку аксіосфери з особистісним становленням.

Третій етап (2006-2008 роки) – результативно-узагальнювальний – полягав в аналітичному осмисленні результатів проведеного емпіричного дослідження, у формулюванні теоретичних висновків та оформленні дисертації.

Метою емпіричного дослідження, проведеного серед студентів Національного авіаційного університету та Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», було виокремлення набору цінностей, ідеалів та смислів, які є провідними компонентами мотиваційної та аксіологічної сфери особистості на цьому віковому етапі її життєдіяльності. На тлі нашого дослідження можна констатувати *стабілізацію і переосмислення* життєвої позиції, смислових і ціннісних орієнтацій в процесі оволодіння психологічним фахом студентським контингентом в динаміці свого особистісного розвитку від другого до четвертого курсу.

При психологічному моделюванні конкретної професійної діяльності першочергово увага приділяється можливості засвоєння особою специфіки відображення дійсності і регуляції власних діянь у новій фаховій позиції, котру спеціаліст прагне здобути. Прогнозований результат цієї взаємодії залежить від оптимальності використання студентами своїх особистісних ресурсів. Тож **головним завданням** емпіричного дослідження була спроба простежити взаємозв'язок між аксіопсихологічними властивостями особистості і спрямованістю на оволодіння фаховою та дослідницькою діяльністю майбутніх

психологів.

Основні положення, що виносяться на захист.

1. Має місце вплив ціннісних орієнтацій особистості на процес її соціалізації, що охоплює адаптацію, інтеграцію, самореалізацію й саморозвиток, і виявляється у вчинках, спілкуванні та діяльності.

2. Критеріями ефективної реалізації особистістю власної аксіосфери у взаємозв'язку з особистісним становленням є:

- *фахова спрямованість* (адекватність і повнота уявлень про обрану професію, ступінь усвідомлення, стійкість і чіткість цілей, узгодженість життєвих і професійних намірів);

- *просоціальна спрямованість* (уміння долучатися до нових соціальних груп, здатність до адекватної оцінки ситуацій та активне виконання широкого діапазону соціальних ролей, соціально-психологічна компетентність, діяльний характер і цілісність соціальних позицій);

- *особистісна саморегуляція* (розвиненість процесів рефлексії, толерантне ставлення до труднощів і здатність їх переборювати, відповідальність як внутрішній стрижень регуляції поведінки, позитивна Я-концепція);

- *вітакультурна спрямованість* (ціннісно-сміслові ставлення до світу, здатність вільно визначатися у соціокультурному просторі вартостей, світогляд, котрий ґрунтується на духовних ідеалах);

Вірогідність та об'єктивність наукових результатів забезпечувалися обґрунтованістю вихідних методологічних позицій, використанням сукупності дослідницьких методів, адекватних цілям і завданням дослідження, опорою на результати, отримані під час експериментальної роботи, що здійснювалася за звичних умов навчання студентів, комплексною емпіричною перевіркою теоретичних положень.

Діагностика індивідуальних особливостей ціннісних орієнтацій особистості базується на раніше виголошених нами теоретичних підставах і методологічних підходах (див. §1.3). На наш погляд, доречно розподілити *методики дослідження ціннісно-орієнтаційної сфери особистості* на такі

блоки:

1) діагностики провідної, домінуючої цінності, особистісної спрямованості або вартісної тенденції, котра виявляє цілісну систему чи ієрархію ціннісних орієнтацій особистості (тест М. Рокича);

2) вивчення процесів і рівнів особистісного розвитку, що у взаємодоповненні вказують на повноту сформованості ціннісно-сміслової сфери, визначають вектор життєдіяльності (головно проєктивні методи вивчення ціннісно-сміслової сфери, рівня самоактуалізації особистості: опитувальник термінальних цінностей І.Г. Сеніна – ОТеЦ, самоактуалізаційний тест Е. Шострома, адаптованого Л.Я. Гозманом, М.В. Крозом, М.В. Латинською – САТ);

3) дослідження життєвих цілей, рівня усвідомленості життя й смисложиттєвих орієнтацій (опитувальник СЖО Д.О. Леонтьєва).

Слід зазначити, що один з істотних недоліків традиційних методик вивчення ціннісних орієнтацій полягає в тому, що отримані з їхньою допомогою дані дозволяють судити лише про загальні тенденції спрямованості вартісних пріоритетів особистості. Причини формування тих або інших пріоритетів і ціннісних орієнтацій залишаються, як правило, поза полем зору дослідника. Так, наприклад, традиційними методичними засобами важко виявити, у якій мірі прерогативи особистості дійсно є критеріями при орієнтуванні людини у світі цінностей і який ступінь усталеності цих пріоритетів. Виходячи з розглянутих теоретичних передумов слід виділити наступні основні виміри вивчення особливостей формування ціннісних орієнтацій: ціннісні уявлення, особливості орієнтовної діяльності, спрямованість, стійкість і дієвість вартісних уподобань.

Класично методика М. Рокича заснована на прийомі прямого рангування термінальних (цінностей-цілей) та інструментальних цінностей (цінностей-засобів). Нами ж запропонована інноваційна процедура проведення дослідження – пропоновані списки вартостей були реорганізовані у процесі аналізу описових даних (для термінальних цінностей) і лінгвістичного аналізу

(для інструментальних). Експеримент проводився за обширною схемою, що передбачала різноплановість рангування особистісних цінностей та кілька способів тестування:

1. Респонденту почергово пропонувалося два набори по 18 карток у кожному з надрукованими на них назвами цінностей (термінальних та інструментальних) і давалося завдання розкласти їх за порядком вагомості як основних принципів, котрими він особисто керується в житті.

2. Обстежуваному пред'являлося два списки по 18 цінностей у кожному, надруковані за абеткою, і рекомендувалося поставити проти кожного позначення відповідне рангове число від 1 до 18 за ступенем їхньої суб'єктивної значущості.

3. У подальшому пропонувалося прорангувати списки цінностей немов не від свого імені, а зі свого потенційного погляду у більш старшому віці, тобто з позицій ідеального Я та близької людини. У такий спосіб вивчалося співвідношення образів “Я реальне”, “Я ідеальне” і “Я соціальне”.

Отримана у результаті дослідження індивідуальна ієрархія цінностей розподілялась на три рівні групи: вагомі, значущі (ранги від 1 до 6), індиферентні, байдужі (7-12) та апатичні, незначущі (13-18 ранг ієрархії). До нас встановлено, що індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій є послідовністю вельми розмежованих „блоків” [82; 267]. За даною схемою дослідження можна згрупувати цінності, об'єднати їх у блоки і розподілити за ступенем однорідності чи полярності, що й буде характерологічною особливістю ціннісної системи окремої особистості (або респондованого загалу). У зв'язку з цим нами запропоновано модель опрацювання та розшифровки структури ціннісних компонентів за тестом М. Рокича з огляду на супідрядність (взаємозалежність) та полярність (розмежованість) особистісних вартостей, на їх індивідуалістичну і суспільну спрямованість (рис. 3.1).

Супідрядність цінностей особистості

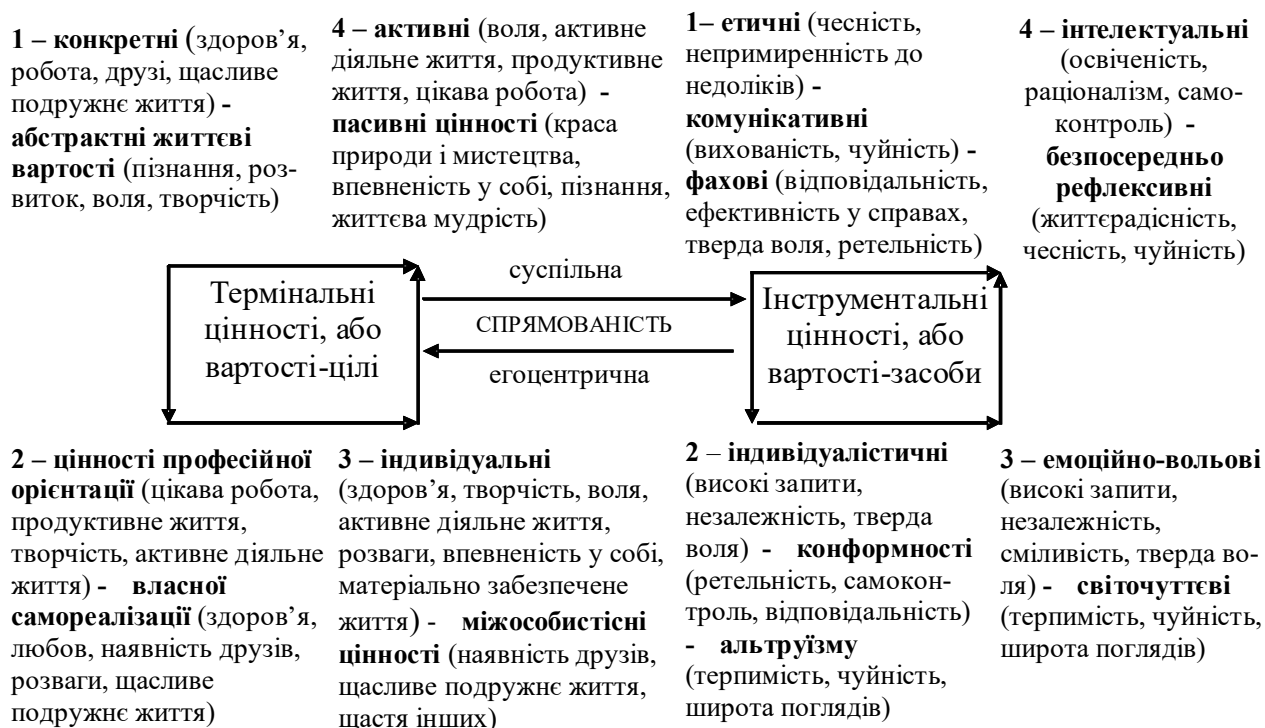

Рис. 3.1. Структура ціннісної сфери особистості (за М.Рокичем)

Головним завданням нашого експерименту була спроба простежити взаємозв'язок між рисами особистості майбутніх психологів та їхньою спрямованістю на психологічну і дослідницьку різновиди діяльності як ціннісні орієнтування. При цьому практичне застосування нижчеописаних методик здійснювалося в університетах м. Києва на факультетах підготовки практичних психологів, що дало змогу зробити валідний порівняльний аналіз одержаних результатів. В експерименті брали участь студенти другого і третього курсів. Віковий склад обстежуваних перебував у діапазоні 19-22 років. Загальна кількість вибірки становила 218 осіб (другий, третій та четвертий курси Національного авіаційного університету та Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»).

Для отримання достеменних результатів взаємозв'язку ціннісних орієнтацій і особистісного розвитку майбутніх психологів ми використали показник самодостатності як категоріальне мірило цілісності особистості. Вивчення ступеня самоактуалізації природно вимагало розробки спеціальних

психодіагностичних засобів, тому що значна частина наявного методичного інструментарію у сфері дослідження особистості була створена або для вимірювання різних патохарактерологічних проявів, акцентуацій особистості, форм психопатології, або для оцінки параметрів пересічної, психічно здорової особистості (ММРІ, тести Г. Айзенка, Г. Шмішека, Г. Роршаха, Р. Кеттела). Отож завдання створення методики, яка б дозволяла реєструвати кількісні та якісні параметри рівня самоактуалізації особи, свого часу було дуже актуальним. Крім того, можливість одномірного опису феномена самоактуалізації, зведення її до одного показника викликало й донині викликає серйозні сумніви, пов'язані насамперед з багатозначністю і суперечливістю цього конструкта.

Тест-опитувальник Е. Шострома, на наш погляд, позбавлений усіх цих недоліків, оскільки ґрунтується на теорії самоактуалізації А. Маслоу, концепціях психологічного сприйняття часу і часової орієнтації суб'єкта Ф. Перзла і Р. Мея, а також ідеях К. Роджерса та інших теоретиків екзистенціально-гуманістичного напрямку психології [87; 131]. Конкретні питання були відібрані з великої вибірки критичних, передусім поведінкових і ціннісних індикаторів. Самоактуалізаційний тест містить 126 пунктів, кожний з яких пропонує на вибір два судження ціннісного чи поведінкового характеру. Останні не обов'язково є сутнісно альтернативними. Проте обстежуваному все ж пропонується вибрати те з них, що більшою мірою відповідає його уявленням чи звичному способу поведінки. Детальний змістово-психологічний аналіз шкал САТ див. у „Самоактуализационный тест” Л.Я. Гозман, М.В. Кроз, М.В. Латинская, [63]). [Учебное пособие] – М., 1995. – 44 с.

Самоактуалізаційний тест вимірює самоактуалізацію за двома базовими і дванадцятьма додатковими шкалами. Базовими є шкали компетентності в часі і підтримки. Вони незалежні одна від одної і, на відміну від додаткових, не мають загальних пунктів. Дванадцять додаткових шкал утворюють шість парних блоків. Кожен пункт тесту входить в одну чи більше додаткових шкал і, здебільшого, в одну базову. Відтак додаткові шкали долучаються до змісту

основних, тому що складаються з тих же пунктів опитувальника. Подібна структура тесту дозволяє діагностувати велику кількість показників, не збільшуючи при цьому обсяг тесту [63; 167; 189].

Методика використовується для обстеження дорослих (старше 15-17 років), психічно здорових людей (без явної психопатології). Специфіка самоактуалізації як досліджуваного феномена, характер самого тесту і, зокрема, складність його основних суджень вимагають серйозного психологічного осмислення як того, хто його виконує, так і того, хто обробляє отримані результати. Він застосовується і для індивідуального, і для групового обстеження. У разі потреби респондент може працювати з тестом і за відсутності експериментатора. Пункти тесту, залишені без відповіді чи ті, у яких зазначені обидва варіанти, при обробці не враховуються. У випадку, якщо кількість таких пунктів перевищить 10 % від їхнього загальної кількості, то результати дослідження вважаються недійсними. Інструкція до методики не обмежує часу відповідей, хоча практика показує, що в нормі воно звичайно не перевищує 30-35 хв.

При обробці результатів тестування підрахунок “сирих” балів, отриманих кожним обстежуваним, здійснюється за допомогою ключів до методики. Кожна відповідь, що співпадає з ключем, оцінюється в один бал. Потім підраховується сума балів, набраних особою за кожною шкалою. Ці значення заносяться на профільний бланк, після чого будується тестовий профіль обстежуваного і визначаються його дані у стандартних Т-балах (*T-score*), що дозволяють легко і зручно зіставляти результати різних осіб та інтерпретувати їх.

При використанні САТ як дослідницької методики можна користуватися й одними первинними балами, тоді як Т-бали потрібні лише для застосування тесту як інструмента діагностики. При психологічному доборі чи оцінці персоналу організації (наприклад, педагогічного колективу навчального закладу чи студентів окремої спеціальності), а також при оцінці індивідуальних рис і якостей особистості більш доцільно використовувати комплексні результати тестування. Емпіричному аналізу підлягають дані за відповідними парами шкал

і вся інша інформація про обстежуваного (результати бесіди, спостереження, інших використаних тестів і методик).

В окремих випадках корисно спільно з клієнтом обговорити його дані. Іноді сам факт такої предметної розмови викликає у студентів своєрідний психотерапевтичний ефект. Судження тесту, зачіпаючи глибинні, буттєві процеси людського існування, змушують їх задуматися над питанням, про які вони ніколи раніше не розмірковували: про природу людини, своє місце у світі, світогляд, проблеми взаємодії з довкіллям та ін.

Наступною методикою у системі психологічного пізнання аксіосфери студентів-психологів є тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва [121; 122; 125]. І це зрозуміло чому, адже смисл життя – це кардинальна світоглядна проблема людського існування, в якій з'ясовується сутність людини, її місце у світі, земне призначення. Його усвідомлення означає для особистості свідомий вибір життєвого шляху, професії за покликанням, людяності як критерію спілкування. В особи, котра живе і діє з максимальною віддачею моральних, інтелектуальних і фізичних сил, сенс життя ототожнюється з повнотою безпосереднього самовиявлення і самоствердження, оскільки її життєвий поступ – це творення себе і своїх життєвих обставин відповідно до найвищої мети-місії [48; 210].

Найважливішою в ієрархічній системі особистості є та властивість людини, яка виражається у її здатності не тільки керувати обставинами, вигідно перетворюючи їх залежно від своїх цілей, ідеалів, а й спроможності “створити себе самого”, “будувати” і реалізовувати “модель” майбутнього життя [92]. Ситуаційність, якщо вона стала властивістю особистості, робить людину іграшкою в руках долі, тому її поведінка не передбачувана, спричинена випадком, залежить від множини конкретних умовностей. І тільки орієнтація на віддалений результат звільняє від буденності умов і ситуацій.

І.С. Кон, характеризуючи поняття життєвого шляху людини, пише таке: “це – єдність багатьох ліній розвитку, які сходяться, розходяться чи перетинаються, але не можуть бути зрозумілими окремо одна від одної” [102].

А ось В. Франкл звертає увагу на іншу сторону проблеми. Він зазначає, що сенс життя – це щораз також і конкретний смисл конкретної ситуації, завжди вимога моменту, адже кожний день і кожна година пропонують новий смисл [225]. Справді, у будь-якій буденності є незалежні ковітальні смисли, хоча їх незалежність відносна, і серед них утверджується найголовніший, “найвищий” – життєвий сенс, якому підпорядковуються нижчі рівні. Реалізація останнього дає змогу відчутти задоволення від життя і навіть переживати відчуття щастя. Реалізовувати смисл життя – це значить домогтися своєї стратегічної мети, керуватись ідеалами, мати тверді принципи і переконання у їх дотриманні.

В. Франкл висловив думку, що мудрість є знання плюс усвідомлення його обмежень, а життєвий сенс, котрий становить найвеличнішу цінність існування людини, може обернутися у свою протилежність – у життєву перешкоду. Надзвичайно небезпечно нав’язувати людині сенс її життєдіяльності, здійснювати тиск на неї. Найкращі умови самореалізування особи пов’язані із самостійним віднаходженням сенсу власного життя у ситуації плюралізму думок, зіставлення різних поглядів, вироблення своєї позиції та переконань. Звідси центрування проблеми смислу життя на визначенні його змісту, характеру життєвої мети у контексті певної системи світоглядних переконань [259]. Отож бо сенс життя – найсуттєвіша складова системи переконань людини, яка надає йому визначеності, відносної завершеності й аргументованості. Не дивно, що зміна життєвого сенсу розпочинається зі зміни окремих переконань, а, накопичуючись, останні поступово захоплюють усю систему життєдіяльності. Одночасно можливий й інший варіант, коли докорінно “руйнується” сенс життя, що спричинює переоцінку цінностей та виникнення нових переконань. Тому оптимальним шляхом знаходження аналізованого сенсу є поступове становлення системи переконань людини, котра внутрішньо обіймає не лише знання (когнітивний компонент), а й віру (емоційний).

Вирішальним для розуміння характеру є взаємовідношення між суспільно та особистісно значущими для людини задачами (як цілями, котрі задані за конкретних умов життєдіяльності). Володіння цілями життя – визначальна

передумова утворення сталої системи цінностей. Однак ціннісні установки і спрямування особистості – це не одне й те ж. Спрямованість особистості сутнісно зумовлює поведінку людини. І хоча остання визначається не одним спонуканням, а системою вартісних відносин, у цій системі завжди щось виходить на перший план, тобто домінує в ній, додаючи характеру людини своєрідний колорит.

У ціннісних орієнтаціях провідним компонентом є система переконань, а переконаність визначає довгострокове спрямування поведінки людини, її стабільність і непохитність у досягненні поставлених цілей, упевненість у справедливості і важливості справи, яку вона виконує. Особливості характеру міцно пов'язані з інтересами людини за тієї умови, що останні вирізняються стійкістю і глибиною. Поверховість і нестійкість інтересів нерідко сполучені з конформністю, з нестачею самостійності і цілісності особистості. І, навпаки, глибина і змістовність інтересів свідчать про її цілеспрямованість, наполегливість.

Саме зазначені концепти вказують на доречність використання тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) для виявлення сутності істинних намірів й уподобань студентів у виборі діяльності. Пропонована методика є адаптованою версією тесту “Цілі у житті” (Purpose-in-Life Test, PIL) Дж. Крамбо і Л. Махолика; була розроблена на основі теорії домагань і прагнень В. Франкла [258] і мала на меті емпірично валідизувати коло уявлень індивіда про власні життєві орієнтири (Дж. Крамбо, Л. Махолик). Життєві цілі, котрі діагностуються методикою, визначають онтологічно значущі переживання у світоглядній сфері особистості.

Аналізований тест у його кінцевому варіанті – це набір із 20 шкал, кожна з яких сформульована як закінчене твердження, що роздвоюється: два протилежні варіанти відповідей задають полюси оцінкової шкали, між якими можливі сім градацій переваг, які відображають уявлення про чинники свідомого життя особистості. В тесті описується від першої особи певна дія,

переживання чи стан. Сумарний тестовий бал є арифметичною сумою чисельних значень квантифікаторів, обраних і відзначених обстежуваним.

Обробка результатів зводиться до підсумовування числових значень для всіх 20 шкал і переведення сумарного бала у стандартні значення (процентилі). Вихідна послідовність градацій чергується у випадковому порядку за спадом, причому максимальний бал завжди відповідає полюсу наявності мети життя, а мінімальний – полюсу її відсутності (Дж. Крамбо, Л. Махолик).

Валідизація тесту пройшла кілька етапів. Дж. Крамбо і Л. Махолик провели порівняльне дослідження, яке виявило високий рівень кореляції результатів з опитувальником В. Франкла. Цей опитувальник був сконструйований авторами на базі питань із клінічного інтерв'ю, за допомогою якого В. Франкл визначав ступінь екзистенціального вакууму у своїй клінічній практиці. Вони наводять також дані, що вказують на високу внутрішню узгодженість пунктів тесту.

За наявними на сьогоднішній день даними аналізований тест не виявляє стійких зв'язків зі статтю, віком, рівнем освіти, IQ, релігійністю і доходом. В. Франкл розглядає цю обставину як підтвердження його положення про те, що сенс життя може бути знайдений будь-якою людиною [225]. Водночас, має місце зв'язок результатів цього тесту з різними шкалами ММРІ. Зокрема, значущими виявилися кореляції з усіма чотирма вторинними факторами – самоконтролем (позитивна), нейротизмом, тривожністю і потенціалом реагування (негативні). Не було встановлено значущих кореляцій із жодною зі шкал тесту особистісних орієнтацій Е. Шострома [63], тесту ціннісних переваг Г. Олпорта, Ф. Вернона і Г. Ліндзі та опитувальника життєвих цілей Ш. Бюлера.

Отже, незважаючи на малий обсяг опитувальника (20 пунктів), при факторному аналізі виділилися шість факторів, п'ять з яких (за винятком другого) добре інтерпретуються, корелюються із загальним показником усвідомлення життя. Результати, отримані при факторизації, дозволяють стверджувати, що усвідомленість життєзреалізування особистості не є внутрішньо однорідною структурою. Отримані фактори (крім другого) можна

розглядати як складові сенсу життя особи, диференціюючи їх на дві групи: а) власне смисложиттєві орієнтації – цілі життя, його насичення і задоволеність самореалізацією, котрі відповідно характеризують мету (майбутнє), процес (сьогодення) і результат (минуле); б) внутрішній локус контролю, з яким свідомість життєвих проявів тісно пов'язана та поєднує загальне світоглядне переконання в тому, що контроль можливий, і віру у власну здатність здійснювати такий контроль (образ Я). На підставі цих методологічних змін тест усвідомлення життєвого часу був перетворений у тест смисложиттєвих орієнтацій. У підсумку він має п'ять субшкал (*цілі у житті; процес життя, чи його інтерес та емоційне насичення; результативність буття, чи задоволеність самореалізацією; локус контролю (Я- господар життя); локус-контролю-життя, чи керованість життям*), що докладно описані в науковій літературі [125].

Ще одним інструментом нашого дослідження є методика ціннісних орієнтацій М. Рокича. Її концепція базується на тому, що система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і становить основу її взаємодії з довкіллям, іншими людьми, самою собою. Водночас вона утворює серцевинний пласт світогляду, центральну ланку мотивації життєвої активності. Оскільки особистісне самовизначення в ранній юності має суспільно активну, ціннісно-смилову природу, то для обґрунтування типового змісту системи цінностей студентів як майбутніх фахівців-психологів найкраще скористатися саме цією методикою, що адаптована А. Гоштаутасом і В.О. Ядовим. У нашому дослідженні використовувалася форма тесту, модифікована Д.О. Леонтєвим [122].

Методика М. Рокича заснована на безпосередньому рангуванні списку цінностей. Вона містить два таких списки, кожний з яких фіксує 18 вартостей – термінальних (цінності-цілі) та інструментальних (цінності-засоби). Останні характеризують засоби, що вибираються для досягнення цілей життя і є інструментом, за допомогою якого можна реалізувати термінальні (глобальні) цінності.

Для конкретизації критеріїв рангування обстежуваним поданих цінностей пропонувалося враховувати не тільки їх значущість, а й можливість її утілення. Для цього після завершення рангування обох списків респонденти мають оцінити у відсотках ступінь упровадження у їхнє життя кожної з цінностей. Для одержання групових результатів для кожної з цінностей підраховується середнє арифметичне значення рангу за даними всієї групи, а потім отримані усереднені ранги всіх цінностей удруге ранжируються у порядку зростання: цінностям з найменшим рангом надається повторний перший ранг і т. д. Підсумок цієї процедури є групова ієрархія ціннісних орієнтацій. Цінності, котрі потрапили у верхню частину ієрархії, інтерпретуються як домінантні, у середню і нижню – як незначні. Крім того, нами аналізувалася спроможність студентів надавати ціннісно-орієнтаційне спрямування своєму фаху – професії психолога. Для цього нами використані шкали: 1) сфера реалізації, 2) життєві цінності, 3) мотиви вибору професії у формі відкритих питань. За трибальною шкалою треба було оцінити ступінь присутності зазначених рис в окремо взятого студента, важливих під час виконання функцій професійного психолога. Введення даного пункту припускало одержання непрямих параметрів самооцінки. Так само студенти фіксували три позитивних і три непривабливих для них риси особистості справжнього фахівця-психолога.

У будь-якому разі зрозуміло, що цінності – це узагальнені уявлення студентів про цілі і норми своєї поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають зміст культури певної епохи, конкретного суспільства, історичного часу людства в цілому. Вони є тим елементом структури особистості, котрий характеризує змістовну сторону її спрямування. У формі ціннісних орієнтацій знаходить результативний вибір життєвих вартостей як найістотніших, найважливіших для конкретного наступника. Тому аналізовані орієнтації являють собою стійкі, інваріантні утворення (“одиниці”) свідомості – головні ідеї, поняття, “ціннісні блоки”, значеннєві компоненти світогляду, які виявляють суть моральності студента, а відтак і загальні культурно-історичні умови та перспективи розвитку його особистості. Зміст їх

мінливий і рухливий, а дія є “згорнутою” програмою життєдіяльності і служить підставою для реалізації певної моделі рольової поведінки. В нашому досвіді міжособистісне спілкування студентів – це та сфера, де соціальне переходить в особистісне, а останнє стає соціальним, де відбувається обмін індивідуальними ціннісно-світоглядними розбіжностями у студентському середовищі майбутніх психологів.

Четвертою методикою в дослідженні ціннісних орієнтацій студентів у нашому проекті є опитувальник термінальних цінностей І.Г. Сеніна. Концептуально він ґрунтується на двох припущеннях: по-перше, що життєві сфери тією чи іншою мірою наявні у долі кожної людини, мають різний ступінь значущості, а, по-друге, що в кожній з них реалізуються амбівалентні для кожної особи бажання і прагнення як компоненти персоніфікованої спрямованості. Перелік термінальних цінностей респондентів на початку опитувальника містить 8 найменувань – категорій аксіосфери, які потрібно прорангувати, виходячи з власного розуміння повноти реалізації їх в особистому житті [206].

Реальне життя людини дуже неоднорідне, на кожному її віковому етапі на передній план постають різноманітні стимульні засоби, мотиваційні спонукання, атитюди і ціннісні життєві орієнтири. Тому особистості доводиться активізувати власні психологічні характеристики і риси у різних за змістом видах діяльності, намагатися відігравати певну соціальну роль. За своєю подібністю (схожістю) всі ці особливості поєднуються у певні життєві сфери, серед яких найбільш типовими є такі: а) професійне життя; б) навчання й освіта; в) подружнє життя; г) громадське життя; д) захоплення та хобі. Скажімо, термінальні цінності певною мірою виявляються в усіх вищенаведених життєвих сферах, кожна з яких через свою об’єктивність так чи інакше сприяє їх реалізації. Отож другим діагностичним конструктом нашого опитувальника є значущість для індивіда окремих життєвих сфер як дієвих джерел утілення конкретного набору термінологічних цінностей.

Загалом конструкція опитувальника дає змогу респонденту відповісти на три головні запитання: а) яка термінальна цінність переважає у житті даної особи?, б) яка життєва сфера найбільш значуща для неї?, в) у якій сфері переважають термінальні цінності, котрі реалізуються найповніше?

Структура опитувальника така, що для діагностики двох основних конструктів тесту використовуються одні і ті ж твердження. Вона дає змогу здійснювати аналіз одержаних даних не тільки щодо виразності кожної з термінальних цінностей та окремої її значущості у певній життєвій сфері, а й стосовно реалізації ціннісних установок на даному етапі становлення особистості.

Обробка результатів проводилася за допомогою таблиці-ключа, в якій у кожній клітинці зазначаються студентами найбільш імпоновані їм варіанти значущості цінностей. Сума проранжированих відповідей дає шкальну оцінку, за якою встановлюється вагомість термінальних цінностей і життєвих сфер для окремого студента та референтної групи в цілому. Інтерпретація групових результатів зводиться до визначення середнього показника респондованої групи за окремою таблицею.

Аналізований опитувальник дає змогу більш широко розглянути життєві установки особистості студента, враховуючи рівень його домагань і соціальну ситуацію розвитку. При порівнянні тесту І. Сеніна з опитувальником М. Рокіча одержані достовірні, взаємно перевірені дані щодо формування й подальшого розвитку ціннісно-нормативної сфери студентів-психологів.

2.2. Проблема формування професійно важливих вартостей майбутнього психолога

Формування аксіосфери – складний і тривалий процес, що передбачає наявність з боку дослідника наукового знання психологічних механізмів, які знаходяться у підґрунті функціонування ціннісних орієнтацій та умов їхнього розвитку. Вивчення психологічних особливостей формування системи

вартостей доцільно вести з позиції системного підходу, що уможливорює розгляд даного психологічного утворення як результату взаємодії людини зі світом.

Система цінностей характеризується трьома аспектами – суб'єктивним, інтенціональним та об'єктивним. До суб'єктивного можна віднести набуття життєвого досвіду в усіх сферах життя, самоаналіз і рефлексію, духовний розвиток, самопізнання, спогади й мрії. Іntenціональний аспект ціннісних орієнтацій – це все вартісне, що є в самому процесі взаємодії з довкіллям. Наприклад, значущість гарних взаємин, життєвий комфорт, співчуття й співпереживання, взаємодопомога й взаєморозуміння, дружба і добро, суспільні інтереси і творчість. До об'єктивного аспекту аксіосфери відносяться здобуття матеріальних благ, побут, привілеї, слава й шана, культурне оточення. Але, зазвичай, найбільш об'єктивний аспект ціннісних орієнтацій характеризують загальнокультурні, екзистенціальні цінності, сенс життя людини. Сюди ж можна віднести естетичні й релігійні вартості, котрі усвідомлюються при досягненні певного рівня самосвідомості, рефлексії.

Система ціннісних орієнтацій (аксіосфера) розглядається нами на перетині мотиваційно-спонукальної та смислотворчої (когнітивної) сфер, основними характеристиками котрих є цілісність, структурованість, ієрархічність, взаємозумовленість і множинність опису. При цьому всі три системи, знаходячись у супідрядності, характеризуються такими специфічними особливостями, як динамічність, самоорганізація і цілеспрямованість. Через неможливість виокремити певні формоелементи із загальної системи життєдіяльності доречно розглядати всі сфери взаємодії людини зі світом у взаємозалежності і взаємодоповненні.

Ціннісні орієнтації містять у собі багатогранність взаємин людини з навколишньою дійсністю. Цінності, що домінують у суспільстві – це головний елемент культури, і ціннісні пріоритети людини зреалізуються в основних цілях поведінки, а досвід повсякденного життя в мінливих економічних і соціокультурних умовах прямо впливає на цінності. Таким чином, через аналіз вартостей можна чітко побачити зміни, які протікають в культурі суспільства і

самій особистості у супідрядній єдності історичних і соціальних змін. На індивідуальному рівні цінності розглядаються як підгрунття мотивів, якими люди керуються в повсякденному житті. Відношення між різними вартостями відображають психологічну динаміку соціокультурного і професійного становлення особистості [92; 256].

Структурний характер системи ціннісних орієнтацій особистості, її багатомірність і багатогранність визначає можливість реалізації нею цілої низки різнопланових функцій. Акіосфера особистості, займаючи проміжне становище між внутрішніми установками й нормами соціального середовища, між мотиваційно-потребовою сферою й системою особистісних смислів, забезпечує взаємодію і взаємовплив цих елементів. Двоїстий характер системи цінностей, зумовлених одночасно індивідуальним і соціальним досвідом, визначає її бінарне функціональне значення. По-перше, цінності є основою формування й збереження у свідомості установок, які допомагають людині зайняти певну позицію, висловити свою точку зору, дати оцінку. Таким чином, вони стають частиною свідомості. По-друге, цінності постають у вигляді мотивів діяльності й поведінки, оскільки орієнтація людини у світі й прагнення до досягнення певних цілей неминуче співвідносяться з аксіосферою, яка є конструктором особистісної структури.

Соціальна психологія вивчає проблему ціннісних орієнтацій з погляду їх спроможності спрогнозувати суспільну поведінку людей, котрі дотримуються певних цінностей [17; 54; 153; 197; 228]. Загальна психологія досліджує проблему ціннісної регуляції, закономірності її перебігу та наявні при цьому психологічні механізми. Загалом численні дефініції базових цінностей можна оформити у дві основні парадигми: 1) абстрактно артикульовані концепції того, що найбільш бажане, емоційно привабливе, спроможне описати ідеальний стан буття людини (свобода, безпека, сенс життя, добробут); 2) конкретні уявлення, які відображають те, настільки емоційно привабливий модус поведінки чи дій (чесний, логічний, акуратний). Водночас цінності – вагомий аспект мотивації, а ціннісні орієнтації – суб'єктивні концепції вартостей або атитюдів (соціальних

настановлень), що посідають одне з провідних місць в ієрархічній структурі регуляції діяльності особистості [38; 82; 85; 124; 200].

Отож, система ціннісних орієнтації є важливим регулятором активності людини, оскільки вона дозволяє співвідносити індивідуальні потреби й мотиви з усвідомленими й прийнятими особистістю цінностями й нормами соціуму. Ціннісні орієнтації – це форма долучення суспільних цінностей до механізму діяльності й поведінки конкретної особистості.

Оскільки у цій роботі особистісні цінності обґрунтовуються як феномен усвідомлення життєвих орієнтирів, то в основі багаторівневої організації аксіосфери треба виокреслити перш за все когнітивні процеси, котрі спричинюють адекватність світосприйняття, дають змогу осмислено взаємодіяти з довкіллям, характеризують зміст і межі утвердження суб'єктивної реальності. Рівень когнітивної складності відображає зміст особистісних конструктів – ціннісно-сміслових систем, за допомогою яких людина взаємодіє з об'єктивною дійсністю. Кожний такий конструкт поєднує в собі когнітивні, емоційно-мотиваційні й дієво-вольові компоненти життєдіяльності.

Реалізація цінностей у поведінці залежить також від нагальності прагнень, особливостей реалізації обраної мети у повсякденному житті. Зазвичай, кожен просто знає, як і що потрібно робити, оскільки зміст і значущість найчастіше виявляють себе через привабливість предметів, речей, людей, а їхня бажаність й емоційно-почуттєве ставлення має суб'єктивний характер. Емоції й почуття є у даному разі джерелом активності, стимулюють й спонукають людину проектувати можливі дії, передбачати конкретні ситуації й результати діянь.

Формування і функціонування ціннісних орієнтацій має низку особливостей, котрі можна оформити у дволінійну модель регуляції поведінки: а) зумовленість з боку світу, зовнішніх умов, рівня розвитку культури, природних факторів і т. ін.; б) і з боку самої людини, її бажань, пріоритетів, цінностей і сенсів, мотивів та інтересів. На кожному з цих рівнів зазначені аспекти трансформуються у той чи інший тип стосунків та відносин, а на рівні

віддалених перспектив це припускає їхню субординацію й упорядкованість. У будь-якому разі проектувальний рівень дії ціннісних орієнтацій характеризує осмислене ставлення до можливої діяльності, цілей, людей, передбачає спрямування на створення смислових (семіотичних за Г.О. Баллом [29]) настановлень.

Тож на підставі взаємодії структури ціннісних орієнтацій з чинниками зовнішнього чи внутрішнього спричинення їх формування можна говорити про суб'єктну спрямованість аксіосфери особистості (представленість у свідомості соціальних чи індивідуалістичних вартостей). При аналізі структурної організації ціннісної системи на основі виділення її провідних рівнів, ієрархічно організованих настановлень, значущих вартостей слід говорити про системний підхід у визначенні напрямків розвитку аксіосфери особистості для окреслення її цілісності. Таким чином, взаємозв'язок загального рівня розвитку ціннісної системи та орієнтацій на цінності того чи іншого спрямування носить достатньо складний характер. Розвиток аксіосфери особистості повинен, ймовірно, визначатися вираженістю ціннісної спрямованості одночасно за всіма векторними напрямками, окреслюючи тим самим гармонійність свого формування і подальшого функціонування.

Крім свідомого (осмисленого) ставлення людини до дійсності, багаторівнева організація ціннісно-орієнтаційної системи особистості відображає її соціальне єство. Проте такий підхід, водночас, припускає наявність певних етичних стандартів, соціальних норм і моральних цінностей, які є відображенням культури певної соціальної страти, національної і релігійної належності, політичної системи та історичного моменту. Крім того, даний критерій відображає контекст ситуації (головно культурно-історичні умови) через інтенціональність, котра розуміється як феномен первинної смислоформуючої і ціннісотворчої спрямованості свідомості особистості на світ.

Такі концепти, як самосвідомість і самоідентичність, позначають суб'єктивну реальність, котра є смисловим полем особистості й основою для

формування ціннісного ставлення до світу, аксіологічного світосприйняття з подальшою вартісною оцінкою власної життєдіяльності і навколишньої дійсності. Здатність людини актуалізувати різні змістовно-сміслові грані суб'єктивних образів – показник її особистісного розвитку і, водночас, рівня фахової та індивідуальної ідентичності. Для різних вікових груп становлення ідентичності характеризується домінуванням цінності майбутнього або минулого, при цьому відбувається перебіг часу життя з менш цінної його складової до більш вартісної, особисто значущої. Напрямок цього суб'єктивного перерозподілу часу пов'язаний зі ступенем зреалізації життєвих смислів на різних етапах життя і наявністю перспективи в майбутньому, тобто життєвої перспективи особистості.

Отже, когнітивна складова, самоідентичність і життєва перспектива знаходяться в неподільній єдності і зумовлюють ціннісне ставлення людини до навколишньої дійсності. Водночас останнє доречно розглядати в контексті конкретної життєвої ситуації, коли будь-яка її зміна може трансформувати характер взаємозв'язку між формотворчими компонентами цього ставлення.

Ґрунтуючись на вищеназваних аспектах організації аксіосфери особистості, опишемо її багаторівневу структуру (табл. 2.1), в якій пропонується опис системи ціннісних орієнтацій особистості за чотирма засадами – смисложиттєвим, динамічним (становлення індивідуальності), структурним (розвиток особистості) і функціональним (організмичним) компонентами.

Основою даної типізації слугувала теорія О.Ю. Агафонова, котрий, розглядаючи людину як смислову модель світу, розташовує її на перетині чотирьох смислових сфер (когнітивна, соціальна, духовна, біосфера) [3, с. 128]. Індивід володіє тілесністю, метою активності якої є виживання; суб'єкт – свідомістю, діяльністю якої полягає у пізнанні; особистість – соціальністю, метою якої є адаптація; індивідуальності ж властива духовність, метою якої є творчість.

Табл.2.1

Динаміка становлення системи цінностей особистості в онтогенезі

<u>Рівні функціонування</u>	<u>Біологічне виживання</u>	<u>Освоєння предметної діяльності</u>	<u>Інтерактивний</u>	<u>Смисложиттєвий</u>
Сфери реалізації	Індивід як організм	Суб'єкт	Особистість як соціальний індивід	Індивідуальність
Функції	Реакція на предметний світ	Первинна інтерпретація відчуттів, формування мотивів	Ціннісні орієнтації, інтерналізація ціннісних відносин. Інтеграція в нові умови навколишньої дійсності	Генералізація, систематизація вартостей, диференціація цінностей, ситуацій, цілей і досвіду в цілому. Іntenціональність
Наявність у структурі особистості	Сенсомоторна та афективна сфери	Потребомотиваційна сфера	Когнітивна сфера	Ціннісно-смілова сфера
Рівень когнітивної складності	Відсутність конструктив. Наявність окремих елементів	Жорсткі конструкти. Співвідношення кількох елементів у формі конкретних смислів	Гнучкі конструкти, що визначають категорію значущості	Складна, багаторівнева система конструктив, метаформи свідомості
Життєва перспектива	Мінлива, ситуативна локалізація в теперішньому часі	Взаємозв'язок двох тимчасових локусів (внутрішнього і зовнішнього) під впливом ситуації	Синхронізація смислів минулого, теперішнього і майбутнього в контексті ситуації	Безперервність між досвідом і майбутнім, зумовлених чинниками культури і перебігом історичного розвитку
Ідентичність	Розрізнення «Я» і не «Я»	Відчуття себе суб'єктом свідомих дій	Диференцій на ідентифікація особистості	Повна ідентичність

Найнижчий рівень в обстоюваній системі посідають біологічно спричинені вартості, які виникають на основі відчуттів і зумовлюють функціонування організму, реакції на фізичну дію довкілля. Тут смисли постають як неусвідомлювані медіатори біологічної адаптації організму до змін

навколишнього світу. У такий спосіб саме рівень біологічних вартостей багато в чому визначає первинну інтерпретацію відчуттів і є засадничим для виникнення потреб, стимулів і власне мотивів.

У подальшому елементарні цінності набувають індивідуального характеру. А це означає, що вони починають відображати потребу сферу особистості і вирізнятися низькою когнітивною складністю. Особистісні конструкти являють собою або жорсткі стереотипні поняття, кліше, що охоплюють смисловий зв'язок декількох вартостей, або понятійну плутанину, тобто своєрідний «смисловий вінегрет». У цьому випадку аксіологічні утворення характеризуються винятково ситуативністю, оскільки відображають динамічний процес реального задоволення потреб. Тимчасові рамкові умови окреслюються контекстом ситуації, смисли локалізуються або в теперішньому, або в недалекому минулому. Цим зумовлена й основна функція вартостей аналізованого рівня – забезпечити адаптацію індивіда до навколишніх обставин соціальної дійсності. Проте, через накопичені знання про об'єктивну реальність і суб'єктивні потреби, а також способи їх задоволення, смислові зв'язки поступово генералізуються і набувають характеру особистісних цінностей, що дозволяє людині виділятися з довкілля і відчувати себе суб'єктом діяльних зносин зі світом.

Третій рівень – власне аксіосфера – стійке особистісне утворення, котре опосередковує всю життєдіяльність людини. На цьому рівні основна функція ціннісних орієнтацій полягає у входженні особи в нові умови соціального життя, їх певну взаємоінтеграцію. На відміну від адаптації, під якою здебільшого розуміється процес пристосування, котрий спрямований на підтримку життєдіяльності за певних обставин, інтеграція припускає активне усвідомлення і творчу реалізацію своїх можливостей у ситуативному просторі соціальної взаємодії. Вона спричинює осмислене ставлення до своїх здібностей і соціальних ролей, інших людей і світу в цілому. Життєва перспектива на цьому рівні охоплює довгострокове планування, засноване на осмисленому ставленні до особистісного досвіду та об'єктивної дійсності. Природно, що

особистісні конструкти тут мають системний характер, що припускає сформовану здатність узагальнювати, засновану на розрізненні процесу і результату діяння. Даний ступінь когнітивної складової змальовує наявність сприйнятливих конструктів і спроможність до „метаосмислення”, творчого і гнучкого підходу у розв’язанні життєвих задач.

Найвищий рівень даної системи відображає смисложиттєве ставлення людини до світу, яке передбачає досягнення цілісного сприйняття нею свого життя у багатоманітних взаємозв’язках з довкіллям. Тут цінності виконують функцію операціоналізації вартостей нижчих рівнів і постають як смисложиттєві орієнтації особистості. Як конструкти вони мають широкий діапазон і чітку структурну супідрядність, визначають ставлення людини до себе як до суб’єкта життя, а відтак повно ідентифікують Я, оптимізують життєдіяльність у цілому часопотоці.

У нормі, під впливом конкретних (іноді дуже жорстких) обставин, людина вимушена змінити власну аксіосферу. Актуалізуючи у свідомості свій досвід (минуле), цінності теперішнього часу (елементи і явища дійсності) і майбутнього (нагальні або перспективні цілі), вона операціоналізує ціннісно-сміслові ставлення до дійсності, котре виконує функцію генералізатора окремих вартостей різних рівнів індивідуальної аксіосистеми у вищій – смисложиттєвий, ціннісотворчий, що впливає на головну життєву стратегію поведінки і знаходить відображення в усвідомленні та прийнятті сенсовності власного життя.

Отже, система цінностей особистості знаходиться в безперервному динамічному розвитку, уможливлуючи в певних життєвих ситуаціях функціонування людини на різних рівнях самоактуалізаційного утвердження цієї системи. Ціннісно-сміслові утворення нижчих рівнів не зникають під час переходу людини на вищий щабель, а генералізуються у складніші підсистеми, синхронізуючи тимчасові локуси і розширюючи межі суб’єктивної реальності, що й забезпечує розвиток як самої аксіосфери, так і особистості в цілому, включаючи контекстуальні зміни життєвої ситуації.

У загальному спрямуванні цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в рамках певних конкретно-історичних соціальних відносин, форм комунікації, а тому мають соціальний характер. Суспільні відносини – це та площа, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отож цілком слушно говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відображенням відповідних відносин, які склалися у конкретному соціумі.

Соціологізаторський підхід у вивченні різних явищ, у тому числі і цінностей, довгий час був домінуючим. Для нашого дослідження більш доцільним є використання особистісного підходу до розуміння цінностей без будь-якої спроби їх абсолютизації. Це означає, що, будучи соціальними за своєю природою, цінності втілюються у структуру особистості, де відбувається їх розвиткова трансформація. Особистісний підхід є своєрідним методологічним інструментарієм, основу якого становлять сукупність вихідних концептуальних уявлень, цільових установок, психодіагностичних та психолого-технологічних засобів, які забезпечують більш глибоке, цілісне розуміння власного Я. Особистісно орієнтована освіта реалізується через діяльність, метою якої є саморозвиток суб'єктів навчального процесу, розкриття їх внутрішнього творчого потенціалу.

Особистісний підхід дає змогу виділити два ціннісних рівні у структурі особистості – зовнішній і внутрішній. На першому знаходяться суспільні і культурні норми, що супроводжують особистість від дня її народження. Іншими словами, людина входить у світ готових, усталених норм, що значною мірою визначають критерії її оцінок і поведінки. У цьому разі норма постає своєрідною соціальною характеристикою поведінки особистості. Тому цінності тісно пов'язані з нормами. Почасти вони навіть ототожнюються (коли мовиться про соціальні норми). Але норма є раціональним і формалізованим регулятором поведінки, який людина одержує ззовні – з традицій, морального кодексу, релігійних настанов, мовних правил, етикету поведінки, юридичного закону тощо. Люди вимушені підкорятися такій нормі, навіть якщо не розуміють її

смыслу, доцільності, відповідності власним інтересам. Цінність, навпаки, – це внутрішній, емоційно сприйнятий і чітко освоєний особистістю орієнтир поведінки. Саме тому цінність утверджується як власна духовна інтенція, а не надособистісний, відчужений регулятор поведінки.

Безсумнівно, що кожному доводиться стикатися з однаково потрібними регуляторами поведінки – зовнішнім (норми) і внутрішнім (цінності), які взаємодоповнюються і взаємокоригуються. Чи стане норма цінністю особистості, залежить не тільки від неї самої, але й, насамперед, від типу культури, у якій функціонують зазначені норми і цінності. У цьому контексті теоретизування доречно зауважити, що історичний перехід від традиційної культури до інноваційної, особистісно-креативної, різко змінив співвідношення ціннісного і нормативного механізмів регуляції поведінки – від домінування нормативного до переважання ціннісного. Внутрішній ціннісний рівень або внутрішні цінності – це вартості, які певним чином пройшли крізь свідомість особистості і стали її власними цінностями, а тому першочергово зачіпають проблему сенсу життя та сутності особистісної активності.

Загальна закономірність усвідомлення кожною людиною сенсу свого буття полягає в тому, що її ціннісне витлумачення вважається або ствердженням знайденого способу існування, або втіленням мрії про бажане, але поки що недоступне буття. У той же час спостерігається тенденція до пошуку “вічних цінностей”, породжуваних “загальнолюдськими” інтересами та ідеалами.

Умовою внутрішньої гармонії і всебічного розвитку особистості є становлення відповідної системи ціннісних орієнтацій у процесі цілеспрямованої діяльності і навчання. На наше переконання, нині зміст освіти, в умовах переоцінки цінностей у кризовому суспільстві, має забезпечувати не стільки засвоєння студентом професійних знань і навичок, скільки його особистісне зростання і розвиток, формування ціннісних орієнтацій, котрі сприяють особистісній самоактуалізації. Це особливо актуально, коли йдеться про підготовку до діяльності у системі «людина – людина», де провідне місце повинні займати етико-деонтологічні аспекти, соціально-нормативні орієнтири

поведінки і гуманістичне фахове спрямування. Професійна діяльність психолога слугує чинником переосмислення та оновлення загальнолюдських цінностей. Саме через його персональну причетність до внутрішнього світу інших зреалізуються цінності гуманізму, толерантності, альтруїзму, творчості. Професійний онтогенез, залежно від досягнень та успіху у професійній діяльності, слугує своєрідним підсилювачем ділової мотивації та особистісного розвитку. Таким чином, вважаємо за необхідне виділення особистісного компонента психологічної готовності до професійної діяльності майбутнього психолога як системотворчого. Він проявляється в індивідуально-характерологічних особливостях майбутнього психолога як суб'єкта діяльності й визначається змістом і спрямованістю системи його смисложиттєвих цінностей.

Різні аспекти практичної діяльності психолога одержали опрацювання у працях І.В. Дубровіної, Н.О. Амінова і М.В. Молоканова, В.Ю. Большакова і багатьох інших авторів. До специфічної характеристики професії психолога, який готовий продуктивно працювати з людьми, котрі відмінні від нього за освітнім і культурним рівнями, національністю, політичним і релігійним переконаннями, треба віднести щонайперше потребу приймати і поважати інші погляди на світ, не втрачаючи при цьому власної індивідуальності.

За умов формування нових механізмів професійної діяльності людям треба працювати по-новому, пристосовуючи всі аспекти виробничого процесу до мінливої ситуації. Тому одне з головних завдань ефективного діяння – пошук таких способів їх реалізації, котрі б забезпечували активізацію людського потенціалу в суспільно продуктивному – унормованому і, водночас, вартісному – напрямках.

Отож специфіка фахової діяльності психолога-практика припускає наявність відповідних, професійно важливих рис, описуваних у роботах зарубіжних і вітчизняних психологів, зокрема Р.Б. Кеттела, К. [Роджерса](#), А.Є. Айві, М.Є. Айві і Л. Саймек-Даунінга, Г.З. Абрамової, Н.В. Бачманової і Н.А. Стафуріної, О.Ф. Бондаренка, А.А. Бодальова, А. Рамуля, А.В. Серого.

Виходячи з аналізу наукових джерел, до значущих рис психолога можна віднести здатність до емпатії і доброзичливе ставлення до інших, комунікабельність, незалежність, креативність, флексибільність, інтенціональність, автентичність, соціальний інтелект, позитивну Я-концепцію, рефлексію і соціально спрямовану аксіосферу.

Особливої значущості для практичного психолога набувають вищі морально-етичні цінності, які відіграють провідну роль у формуванні так званого «деонтологічного менталітету» цілої професійної групи [41, с. 64-65]. Проведене дослідження системи ціннісних орієнтацій студентів-психологів виявило одночасну спрямованість на цінності-цілі професійної самореалізації: активне діяльне життя і цікаву роботу, які зреалізуються за допомогою інструментальних цінностей схвалення інших людей і цінностей безпосереднього світовідчуття. Переважання цих вищих цінностей в індивідуальній ієрархії утворює базове підґрунтя професійної системи цінностей ефективного психолога. Та повноцінне дослідження процесу становлення і стабілізації психічних утворень особистості студента не може обмежуватися виключно аналізом продуктів пошукової діяльності, а має враховувати сукупність структурно-динамічних властивостей особистості, що стає можливим лише за умови залучення до предмету дослідження досить значної кількості змінних, передовсім таких, як статус особистості, характер її цінностей, середовища перебування та ін.

Розвиток професійно значущих рис та аксіосфери студентів здійснюється у процесі відповідної професійної підготовки і базується на принципах опанування фахової ідентичності. Основний акцент у психологічній освіті сьогодні робиться на розвиток таких професійно значущих рис, як індивідуальна і культурна емпатія, інтенціональність та автентичність, а також на створення можливостей особистісного зростання і самовдосконалення. Формування найважливіших для психолога професійних рис здійснюється завдяки розвитку рефлексії (усвідомлення індивідом того, як його сприймають й оцінюють співрозмовники, як він розуміє інших шляхом роздумів над собою, а

також самопізнання внутрішніх актів і психічних станів), інтернальності і комунікативної компетентності. Їх регулярний прояв перебуває у підґрунті набутої системи професійних цінностей студентів.

Водночас, основним каналом, що дозволяє задіяти психологічні механізми і чинники формування вищого рівня системи ціннісних орієнтацій, є створення умов для усвідомлення у процесі міжособистісної взаємодії меж внутрішньої свободи, що сприяє ідентифікації студентів із своєрідним еталонним суб'єктом своєї майбутньої спеціалізованої діяльності. Професійна ідентифікація – це необхідна умова професійної самосвідомості, яка передбачає прийняття провідних фахових ролей, цінностей і норм, котрі спонукають студента до ефективної практично-пошукової діяльності. Професійна самоідентичність формується через рефлексію навчально-професійних інтересів, цілей, очікувань, дій, досягнень, результатів, рис, які становлять потенціал майбутнього професіонала. Формування самоідентифікації психолога передбачає усвідомлення особою своєї соціальної ролі, розуміння очікувань соціуму щодо професійних функцій та результативності роботи. Саме тому формування позитивної мотивації оволодіння професією психолога, усвідомлення значущості самопізнання може допомогти студентам у визначенні життєвих цілей, пошуку шляхів їх реалізації. Базовими принципами навчання в даному випадку є створення умов для саморозвитку студентів, оптимізація процесу їхнього професійного самовизначення через ототожнення з функціями майбутньої професії, стимулювання саморозвитку і співтворчості.

2.3. Специфіка взаємозв'язку аксіосфери з фаховим самовиявом майбутніх психологів

Соціо професійна орієнтація особистості – основа самопроекування нею свого майбутнього життєвого шляху і, водночас, початковий етап формування її фахової позиції. Це зумовлено тим, що процес професійного становлення особистості має розглядатися з урахуванням специфікації змін тієї професійної

сфери, у яку прогнозується її задіяння, оскільки вона являє собою систему, котра проектує на об'єкт майбутньої діяльності свої властивості і здібності.

Фундаментальною умовою професійного розвитку фахівців, які працюють з людьми та допомагають гармонійному функціонуванню їхньої психіки, є усвідомлення ними потреби у зміні, перетворенні свого внутрішнього світу та пошуку нових можливостей самоздійснення у професійній діяльності. Іншими словами, мовиться про їхню внутрішню мотивацію та системну дію ціннісних орієнтацій у напрямку підвищення рівня своєї професійної самосвідомості. Проте у реальному освітньому процесі вищої школи домогтися зазначеного означає розв'язати одну з найважливіших психологічних проблем – оптимізувати особистісний розвиток студента як громадянина, професіонала та індивідуальності.

У соціальному плані моральні орієнтири людей у процесі навчання у ВНЗ єдині, тотожні, неподільні з моральними процесами, які відбуваються у суспільстві. Тут важливим структурним елементом діяльності є мета, під якою розуміється ідеальний образ бажаного майбутнього результату. В освітній діяльності перед студентами ставиться не одна, а комплекс цілей, що мають важливе значення у формуванні світоглядних принципів їхньої майбутньої професійної спрямованості. Реалізація цілей цієї діяльності здійснюється за допомогою певних засобів, а її мета і способи реалізації знаходяться в діалектичній єдності. Тому освітня діяльність стосовно своїх результатів має певну специфіку.

У психології розроблена цілісна система уявлень про мотиваційну та ціннісно-орієнтаційну сфери професійної діяльності. Так, на думку окремих фахівців [153], орієнтація на профдіяльність передбачає такі структурні елементи: 1) професійне покликання – прагнення (схильність) до певної професії, який спирається на знання про її призначення; 2) професійні наміри – усвідомлене ставлення до певного виду профдіяльності; 3) ціннісні орієнтації у професійній діяльності – вироблені суспільством і прийняті особистістю підстави для оцінки призначення її праці, обрання системи духовних цінностей,

правил фахової етики; 4) мотиви професійної діяльності, внутрішні спонукання, котрі визначають спрямованість активності людини у її професійній поведінці в цілому й орієнтують на різні сторони фахового діяння; 5) професійні домагання – прагнення досягти результату, деякого рівня професійної компетентності, котре визначає сама людина, знаючи свої попередні досягнення; 6) професійні очікування – сподівання щодо своїх можливих успіхів, відносин з колегами та ін. [153, с. 24].

Усі зазначені й інші спонукальні орієнтири діяльності знаходяться у складному співвідношенні між собою, що й зумовлює суперечливість професійних устремлінь фахівця. Наприклад, можуть мати місце високі домагання при недостатній мотивації і перекручених ціннісних орієнтаціях. Поряд зі змістовними характеристиками професійні мотиви, очікування та орієнтири мають певні динамічні параметри, серед котрих можна виділити такі властивості: стійкість як тривалість збереження мотивів через якийсь час і в різних ситуаціях; інтенсивність як сила виразності спонукань; тривалість як лонгітюдний вибір подальшої діяльності на великий проміжок часу; переключення як легкість переходу від одного спонукання до іншого; широта як розповсюдження на різну кількість об'єктів, сторін праці; емоційне забарвлення позитивної чи негативної модальності.

Уявлення про ціннісно-орієнтаційну основу професійного розвитку дозволяють кожному фахівцю задуматися над тим, що спонукає його до такого роду занять, чи реалістичні його цілі, чи справжніми цінностями він керується [29; 104; 222]. Водночас зрозуміло, що ціннісні орієнтації, котрі впливають на професійну діяльність, не однакові на різних стадіях професіоналізації.

Акмеологічна концепція Е.Ф. Зеєра [79] дозволяє говорити про “життєвий шлях” професіонала, оскільки вона включає основні етапи від її початку до вершини і включає п'ять стадій професіоналізації:

1. Оптація (лат. *optatio* – бажання, вибір) – вибір професії з обліком індивідуально-особистісних і ситуативних особливостей.
2. Професійна підготовка – надбання професійних знань, навичок і вмінь.

3. Професійна адаптація – освоєння соціальної ролі, професійне самовизначення, формування фахових якостей і досвіду.

4. Професіоналізація – формування позицій, інтеграція особистісних і професійних якостей, виконання обов’язків.

5. Професійна майстерність – реалізація особистості в професійній діяльності.

Так, на стадії вибору професії формується інтерес до змісту майбутньої діяльності, прийняття її значущості, відбувається усвідомлення фахового покликання, виникає прагнення увійти у певну професійну спільноту і зреалізувати власні домагання. На стадії професійного навчання розгортається адаптація як пристосування особистості до професії, уточнюються свої професійні домагання, проходить прийняття ролі професіонала. На стадії практичного оволодіння професією поглиблюється адаптація, коригуються професійні мотиви і цілі, стають стабільними установки щодо оволодіння високими нормами і зразками фахової майстерності, виникає відчуття самореалізації особистості у праці. На стадії розквіту професійності зміцнюються мотиви індивідуального внеску до фаху і в професійну творчість, стабілізується перевага конструктивного мотивування, котре орієнтує людину на створення нового в даній галузі діяльності. На стадії відходу від професії спостерігається тенденція до самореалізації особистості в нових формах діяльності, з’являються специфічні ціннісні настановлення.

Зміни у системі цінностей можуть відбуватися за механізмом “зверху вниз” (через усвідомлення людиною бажаних для суспільства еталонів поведінки) і “знизу вгору” (через залучення особи до різних видів реальної діяльності, під час якої, при взаємодії з іншими людьми, практично освоюються і змінюються цінності і цілі вітакультурного практикування) [31; 60; 218].

У напрацюваннях Л.М. Мітіної визначається взаємозв’язок професійного й особистісного розвитку, в основі яких лежить принцип саморозвитку, що детермінує здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичної трансформації, що призводить до творчої самореалізації.

Вона виділяє три стадії професіоналізації: адаптацію, становлення й стагнацію, а розгляд професійного розвитку як безперервного процесу самопроекування особистості дозволяє виділити три стадії її перебудови: самовизначення, самовираження й самореалізацію [144].

Н.І. Пов'якель розробила концептуальну модель, яка базується на методологічних позиціях та підходах становлення професіоналізму й професійного розвитку саморегуляції, концепції професіогенезу саморегуляції професійного мислення майбутнього практичного психолога [183]. Розроблена концептуальна модель професійного розвитку включає чотири стадії, а саме:

1. Підготовча або орієнтувальна-накопичувальна стадія професійного розвитку. Вона обумовлює, головним чином, первинні форми розвитку регулятивної культури майбутнього фахівця загалом. Стадія містить декілька змістовних рівнів: а) професійно-орієнтовний та базово-понятійний - орієнтування в професії, в її понятійному просторі, у змісті професійної діяльності та в цілому в її різновидах; б) накопичування знань та мисленнєвих умінь, серед яких одне з найважливіших місць посідає орієнтування у просторі напрямів професійної діяльності психолога; в) професійно-особистісного самовизначення, що обумовлює можливість прогнозування продуктивності вирішення професійно-психологічних та особистісних проблем, подолання особистісних і професійних криз та внутрішніх конфліктів, які можуть виникати при оволодінні професією та професійним середовищем.

2. Адаптаційна або імітаційно-приспосувальна стадія професійного розвитку, що відзначається психологічною адаптацією до вимог і обмежень професійної діяльності, саморегуляції пізнавальних процесів й організації мислення в контексті існуючих стереотипів; особистісна, мотиваційна, емоційно-вольова, інтелектуальна та операціональна адаптація фахівця до професійної діяльності, професійного середовища, існуючих професійних вимог. Адаптаційна стадія містить декілька змістовних рівнів: а) пристосування та імітаційного запозичення технік та технологій мислення і поведінки, професійних ідеалів; б) стереотипізації, універсалізації та адаптаційно-

професійного становлення, який містить власні засвоєні та “присвоєні” фахівцем прийоми та засоби професійної діяльності, саморегуляції професійних стратегій регуляції мислення і діяльності; в) професійної стагнації та стабілізації стереотипів, коли особистість вже пристосувала свої індивідуальні можливості і свій потенціал до вимог професійного середовища.

3. Потенційна або системно-ресурсна стадія професійного розвитку, за якої проходить гармонізація всіх ресурсних складових професійного розвитку саморегуляції мислення фахівця-психолога. Виділяється декілька змістовних рівнів стадії: а) рефлексивного усвідомлення фахівцем своїх ресурсних можливостей шляхом засвоєння існуючих психотехнік та технологій саморегуляції й самоаналізу; б) системопізнавального усвідомлення власної системи прийомів та засобів саморегуляції мислення і діяльності; в) системоутворювальний – самообілізації, самопідтримки, самокорекції та утворення більш продуктивної системи саморегуляції.

4. Творчо-актуалізаційна або продуктивно-реалізаційна стадія професійного розвитку. Стадія професійної самоактуалізації, гнучкої активізації творчого і професійного потенціалу саморегуляції мислення є найвищою стадією професійного розвитку саморегуляції мислення. Вона містить наступні рівні: а) інтегративний – рефлексивного та індивідуально-особистісного самовизначення із застосуванням механізмів рефлексії, самопізнання, рефлексивного аналізу власного досвіду та ін.; б) творчий – творчого самоуправління, самовиразу і саморозвитку; в) актуалізаційний – інтеграції, творчої реалізації та продуктивності, що обумовлює особистісну і професійну самореалізацію.

Крім цього, автор щонайбільше уваги приділяє професійній компетентності, у якій вбачає не тільки критерій професіоналізму фахівця у вирішенні різноманітних фахових обов’язків, але й рівень професійності психічних процесів, які забезпечують діяльність, а також визначальний чинник, від якого залежить успіх реалізації соціальних, пізнавальних і інших значущих життєдіяльних функцій [182].

Система підготовки майбутнього психолога у кращих ВНЗ України побудована так, що кожен студент ґрунтовно вивчає себе і як особистість, і як фахівця у сфері теоретичного та практичного напрямків психології. При цьому наступник не тільки усвідомлює ті чи інші професійно значущі якості особистості, а й формується певне самоставлення, картина свого психодуховного світу. Крім того, він оперує почуттями задоволення чи невдоволення своєю працею (емпатійний та рефлексивний компоненти профдіяльності), емоційно переживає відповідність реальному образу Я ідеальному, а головне – ідентифікує себе у ролі професійного психолога певної кваліфікації та життєвого успіху.

Так з роками навчання формується професійна самосвідомість психолога, котра передбачає усвідомлення себе у системах: а) професійної діяльності, б) щирого та відкритого спілкування із суб'єктом довкіллям і в) полідіалогічного наповнення свого внутрішнього світу. При цьому вагоме значення мають зміст мотивів профдіяльності, особливості функціонування ціннісно-нормативної сфери, вплив світоглядних орієнтирів на ситуативний перебіг мислєдіяльності, глибина суб'єктного спричинення лїній і форм поведінки особистості, нарешті сув'язь її установок, переконань і професійних домагань, повнота їх суспільної значущості та альтруїстичної користі.

В аналізованому проблемному контексті інтегральні функції у фаховому становленні студентів виконують переконання. Вони відображають вартісну складову розвитку особистості, що є засадничою і виборі нею бажаної системи цінностей і норм. Саме у цьому й виявляється когнітивна складова переконань: вони задіюються до відбору мотивів, цілей, учинкових дій, а відтак забезпечують вплив особистісних цінностей на характер професійного навчання як соціально-зорієнтовану діяльність. Загалом переконання формовиявляється під час функціонального аналізу людиною життєвих проблеми, у форматі якого самовплив діє як психологічний регулятор її актуальних відносин з довкіллям. Причому цей самовплив має ніби подвійний характер: прийняті особистістю соціальні цінності актуалізують самовпевненість, а згодом саме переконання

набуває вагомого особистісного смислу та з'являється пристрасть зреалізувати привласнену колективну чи й взагалі суспільну вартість.

Отже, переконання як регулятор поведінки постає у формі усвідомлених цінностей, котрі реалізуються у соціально зорієнтованій діяльності. Воно, як і інші смислові утворення, спроможне бути тим морально-оцінковим опертям, завдяки якому людина усвідомлює результати своєї діяльності, перевіряє, наскільки в ній утілені її особистісні цінності. Саме в такому психологічному сенсі переконання і може розглядатися як одиниця світогляду і, водночас, як регулювально-функціональна психосистема. В екстремальних ситуаціях воно компенсує недостатність потрібної для прийняття рішення інформації, виконує роль еталону, критерію актів внутрішнього вибору тих знань, оцінок, норм, які є особистісно значущими і в безперечній вагомості яких людина впевнена [3].

Водночас переконання – це психічний стан людини, який характеризується стійкими поглядами, щирою впевненістю у правильності своїх думок, переживань, дій. Знання, збагачене переконанням щодо його істинності, утворює судження, а в єдності з прагненням до діяльності воно стає ідеєю [76]. Під переконанням розуміють також метод впливу на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження, в основі якого знаходиться відбір та логічне впорядкування фактів і висновків у контексті умов і вимог єдиної функціональної задачі на особистісний смисл. У будь-якому разі маємо дві умови – необхідну і достатню – для внутрішнього зародження переконаності, спочатку ситуативної, а потім й особистісної.

Переконаність – особлива риса особистості, котра задає загальне спрямування усій її діяльності та цілеорієнтуванню і відіграє роль регулятора процесів усвідомлення, актів поведінки [76, с. 15]. Вона формовиявляється у конкретних переконаннях, настановленнях, ідеях, прагненнях і намаганнях, котрі свідчать про життєдіяльне самореалізування особистості. У цій формозмістовій аксіосфері усвідомлені орієнтири, відображаючи ціннісне ставлення майбутнього психолога до явищ дійсності, дають йому змогу

внутрішньо налаштуватися на найкращий вияв професійних рис, стимулюють розкриття творчого потенціалу в теорії і практиці людинознавства.

Психологічні дослідження показують, що здатність людини обстоювати і реалізовувати свої особистісні позиції відштовхується від їх соціального схвалення, конструктивної системної дії «ззовні – всередину» і навпаки. Ось чому вартісна стійкість кожного неподільно пов'язана з проблемою цілісності власного внутрішнього світу. Лише психодуховна єдність особистості (мотиваційної, поведінкової, когнітивної та емоційно-вольової складових) уможлиблює її самостійне інтерпретування будь-якої життєвої ситуації, причому вибірково, унікально, індивідуально [95]. Щонайперше така єдність може бути наслідком ієрархізації мотиваційних тенденцій як інтегральної індивідної спрямованості. Сама собою переконаність (і переконання) як вища форма узагальненого мотивування не задіюється до конкретних форм поведінки у ролі її елемента, а долучається як надбудова, котра сприяє використанню наукових знань і спрямовує дослідження її проблематичності на тлі поняттєвої інтерпретації того, що таке “знання”, “погляди”, “ідейна переконаність”, “ціннісні орієнтації”, “ідеали”, “вірування” тощо.

Знання, погляди і переконання – складові світогляду, що різняться між собою способами розвитку і функціонування у структурі життєдіяльності людини. Знання – це засіб розпізнання, виділення об'єктів та оперування ними в розумовій сфері, що головно виконує пізнавальну функцію. Переконання як компонент світогляду завжди інтегрує єдність об'єктивного і суб'єктивного, а тому відіграє дещо іншу роль у системі світобачення соціального індивіда. Зокрема, воно об'єктивує зв'язок привласнених знань з особистісною зацікавленістю у їх придбанні. Так, суспільно вагомі інтереси усвідомлюються особою як власні, що сприяє розвитку здібностей і талантів у сьогоденній (навчальній) і подальшій (пошуково-практичній) діяльності студентів [46]. Якщо ж погляди, ціннісні орієнтації та ідеали використовуються особистістю для виявлення своєї оцінки, позиції щодо ситуації чи події, що підпадають під “дію” фіксованого в них визначення, то переконання виконує іншу функцію –

приймає рішення про те, чи використовувати дані знання у ролі критерію вибору мотивів, цілей, ідеалу, котрими особистість має намір керуватися в тому чи іншому довіллі.

На основі вищевказаних конструктів формується аксіосфера особистості, яка є показником засвоєння і прийняття людиною окремих соціальних норм і культурних цінностей, постає у ролі цільової установки життєдіяльності і основних засобів досягнення цих цілей. Мета – це її уявлення про результат, який має бути досягнутий у підсумку діяльності. Доросла людина ставить цілі свідомо і діє відповідно до усвідомленої потреби. Звідси очевидно, що мета є: а) наперед визначеним ідеалом, якого людина прагне досягти; б) внутрішнім спонукальним мотивом будь-якого діяння; в) здобутками на кінцевому відрізку здійснення діяльності, тобто її конкретним результатом. У цьому контексті ціннісні орієнтації – це вибіркова, відносно стійка система певного спрямування інтересів і потреб особистості, а також ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші засади її оцінок і ставлень до світу предметів, людей і самої себе, а виховання людини – керівництво становленням або зміною її ціннісних орієнтацій, які істотно впливають на стиль мислення і життя, перебіг емоційних та мотиваційних процесів, становлення інтересів та ідеалів [200].

Відомі науковці (Л.І. Божович, Г.С. Костюк, Д.О. Леонт'єв, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко, Г.О. Щукіна) у своїх працях детально розкривають психологічну суть інтересів, ціннісних орієнтацій, ідеалів як окремих моментів різноманітної і водночас єдино спрямованої людської діяльності. Інтерес – це мотив, який діє через психологічний механізм усвідомлення значущості й емоційної привабливості. Коли загальний рівень свідомості у такому мотивуванні невисокий, то панує емоційна приємність. У ситуаціях можливої відсутності останньої має місце усвідомлення значущості обов'язку, а не вагомості інтересу. Це пов'язано з тим, що існують моральні уявлення про обов'язок, які також регулюють нашу поведінку. Обов'язкове, з одного боку, протистоїть індивіду, оскільки усвідомлюється як незалежне від нього, суспільно цінне, тобто невіддільне його суб'єктному свавілля; з іншого

– переживання чогось як обов'язкового, а не абстрактно важливого, активізує наші особисті прагнення у напрямку того, що суспільно значуще стає водночас особистісно вартісним, власним переконанням людини, ідеєю, котра захопила і почуття, і волю. Предметно визначаючись світоглядом, ідея знаходить узагальнений абстрактний вияв у нормах поведінки та конкретизується в ідеалах [59; 170; 198].

Ідеал внутрішньо організується як сукупність норм поведінки. Інколи цей поведінковий образ, асимілюючи в собі найцінніші і найпривабливіші людські риси, є взірцем, зразком. Саме в ньому підкреслюється те, що особа цінує над усе і чого їй якраз не вистачає. Сутнісно ідеал людини – це передбачене здійснення того, ким вона хоче стати. Отож, це кращі тенденції, які, втілившись в образи взірця, стають стимулом і регулятором її розвитку. Ідеали формуються під безпосереднім суспільним впливом, а тому значною мірою визначаються ідеологією, світоглядом. Ідеал – це також особливий узагальнений образ як синтез основних, вкрай значущих і цінних для самої людини, рис і властивостей еталонної особистості.

Зважаючи на сказане, першочерговому вивченню підлягає неподільність особистісних рис і характеристик, котрі визначають цілісність світосприймання, світобачення людини як системи значущих орієнтирів її діяльності, цільових домагань і творчих пошуків у тісному взаємозв'язку з соціальними вимогами. Професійне визначення і подальше становлення фахівця-психолога зачіпає всі сфери особистості, тому саме синтетичне її пізнання дасть змогу якнайліпше охарактеризувати ті психічні властивості, які йому притаманні і які слід розвивати педагогічному колективу ВНЗ. Ось чому в нашому досвіді пошукування творче самовизначення особистості у системі навчальних взаємостосунків моделювалося у процесі рефлексивного експериментування із чинником власного впливу на параметри успішної професійної діяльності психолого-педагогічного змісту.

Фахове становлення пов'язано із сукупністю відповідних умінь, норм і навичок, котра потрібна психологу для успішної діяльності у конкретному

професійному просторі. Передусім мовиться про здійснення психологічного аналізу колективних та індивідуальних суб'єктів, їх мотивування до самоствердження і самореалізації. Найважливішим моментом професійного становлення майбутнього психолога є пошук індивідуальної стратегії взаємодії з Клієнтом, адекватного конкретній психологічній проблемі кожної людини, що досягається шляхом тренінгових занять на спецкурсах освоєння психологічного фаху.

У контексті ефективної реалізації кожним студентом власних ціннісних орієнтацій у напрямку його фахового становлення як особистості та **метою** проведеного нами експерименту (див. Вступ, § 2.1) має стати розробка та вивчення критеріїв, рівнів та нормативів оптимального впливу на формування у студентів-психологів соціально значущих цінностей, які є передумовою їхнього успішного фахового становлення і самопроекування ними свого майбутнього професійного шляху. Подальшим завданням дослідження є реалізація програмного забезпечення спецкурсу «Аксіопсихологія особистості», що частково може використовуватись у системах читання курсів «Психологія особистості» та «Диференціальна психологія».

Психологічний аспект трудового процесу природно з'являється як визначальний, оскільки безпосередньо виводить особу на аналіз своїх власних ресурсів і того, наскільки вони пристосовані до бажаної професійної діяльності. Саме він спричинює найкращі темпи саморозвитку особистості. Зрозуміло, що психолого-педагогічне моделювання конкретного трудового процесу пов'язане з відмінними індивідуальними можливостями студентів у пізнанні та регуляції власної життєдіяльності за нових освітніх обставин. У підсумку прогнозований результат професійного практикування залежить від оптимальності використання кожним наступником своїх особистісних ресурсів. Звідси походить актуальність проблеми параметрів ефективності навчальної роботи студентів-психологів.

Підхід до освітньо-виховного процесу у ВНЗ заснований, по-перше, на формуванні світоглядної системи знань, у якій відбиваються соціальні

настанови суб'єкта як носіїв суспільної свідомості; по-друге, на глобальній та системній організації освітнього процесу, що включає усі його компоненти і самих суб'єктів педагогічної взаємодії; по-третє, цілісній методології, що містить відповідні методи, форми, прийоми; по-четверте, на організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії, створенні умов для самореалізації, активізації суб'єктів освіти, забезпеченні єдності зовнішніх і внутрішніх мотивів освіти одержанні задоволення від вирішення поставлених завдань у співробітництві з іншими, забезпеченні умов для саморегуляції, самоактуалізації.

Наші розмірковування стосуються першочергово навчально-професійної діяльності, загальна модель якої охоплює адаптацію та особистісну зреалізацію з урахуванням функціонування системи ціннісних орієнтацій. Ці компоненти відповідають основним етапам набуття професійного досвіду, які ми подаємо в наступній послідовності: *усвідомлення образу майбутньої професійної діяльності* → *набуття спеціалізованих навичок і вмінь* → *вироблення власноготворчого стилю діяльності* (рис. 2.2).

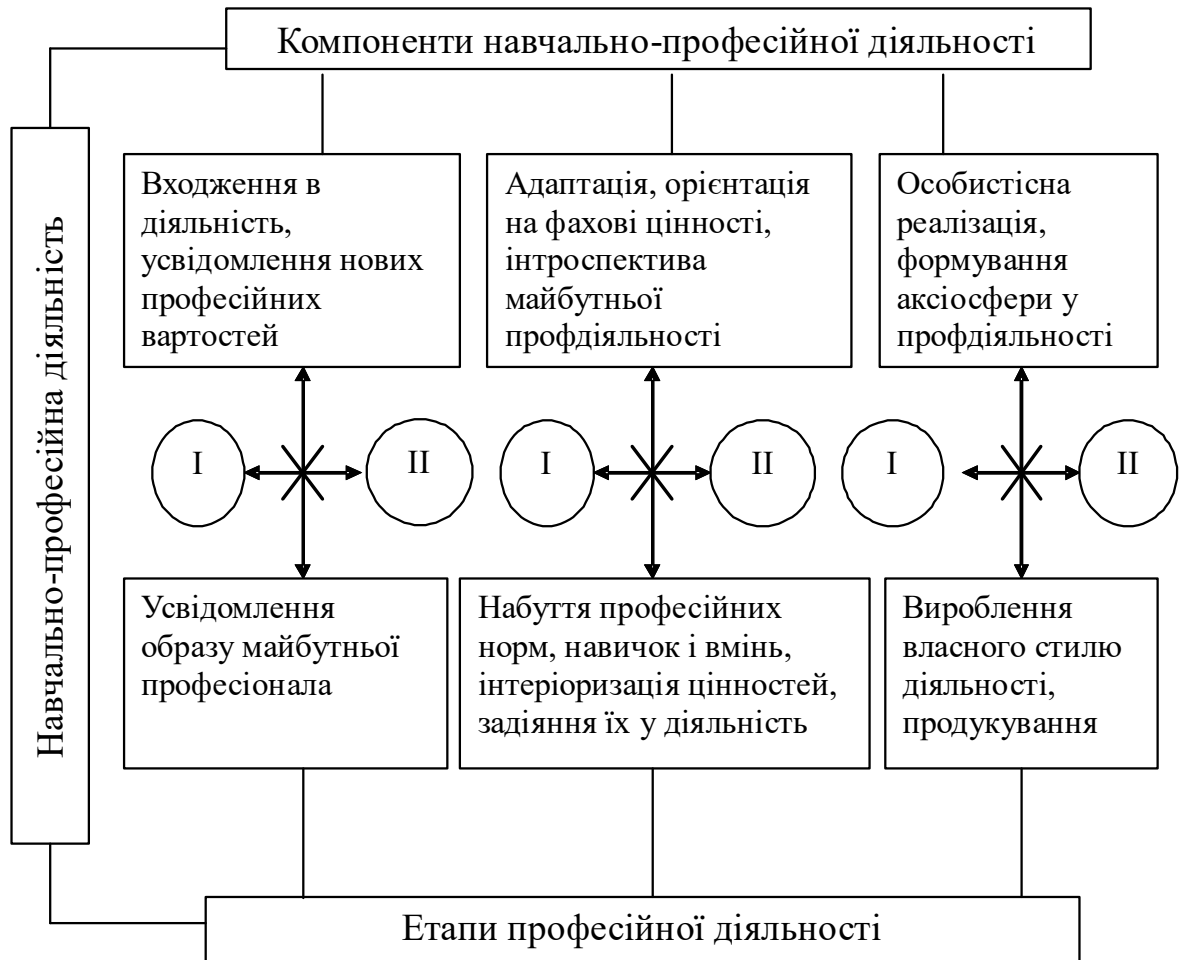

Рис. 2.2. Співвідношення основних компонентів та етапів навчально-професійної діяльності у процесі набуття фахового досвіду (I – чинники зовнішньої мотивації; II – чинники внутрішньої мотивації; X – індивідуалізоване особистісне смислонаповнення або ціннісне ставлення).

Кожен з цих кроків набуття професійного досвіду зумовлений факторами зовнішньої і внутрішньої мотивації – інтернальний та екстернальний шляхи засвоєння цінностей (творчий розвиток, пізнання нового). Їх зіткнення в реаліях студентського буття призводить до усвідомлюваної рефлексії умов і засобів реалізації власного Я у життєдіяльності, котрі безпосередньо пов'язані з індивідуалізованими особистісними смислами (системою ціннісно-смилових уподобань).

На основі теоретичних засад і емпіричного дослідження аксіосфери та її впливу на професійне становлення студентів-психологів можна виділити основні типи особистості у форматі конструктивного чи деструктивного

засвоєння студентом суспільно значущих нормативів діяльності, оволодіння фаховими вартісними домаганнями (рис. 2.3).

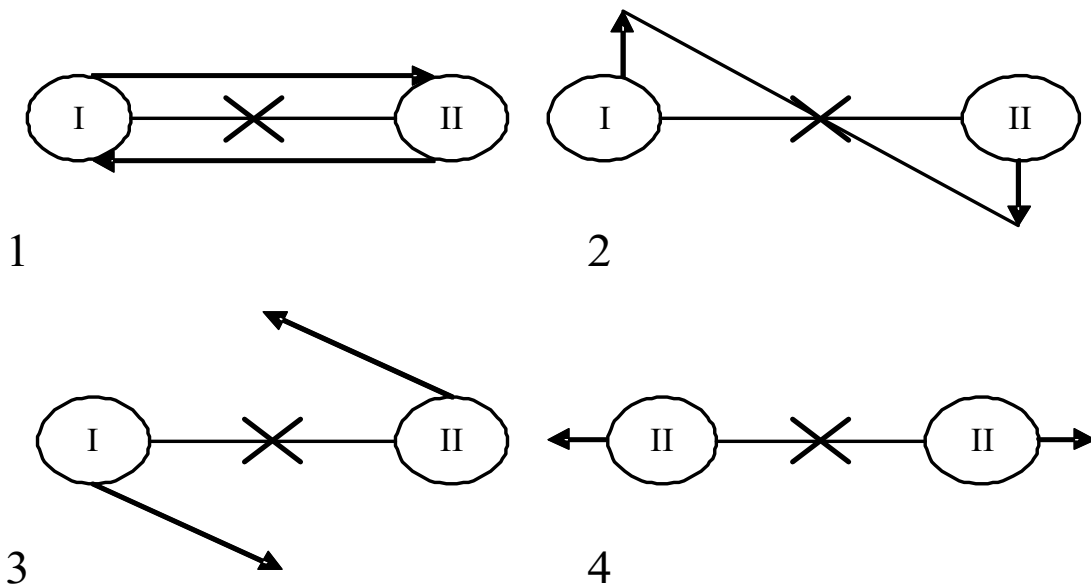

Рис. 2.3. Варіанти прояву взаємодії об'єктивних і суб'єктивних мотивів навчально-професійної діяльності (I – чинники зовнішньої стимуляції; II – чинники внутрішньої стимуляції, X – смисловий компонент аксіосфери).

Таке схематичне зображення окреслює зміст взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників формування особистісної і професійної спрямованості студентів-психологів. Перший тип даної класифікації – *інформаційний*, в якому спостерігається варіант позитивної взаємодії інтро- та екстрацептивного шляхів оволодіння цінностями, що виражається у взаємодоповненні об'єктивних і суб'єктивних чинників діяльності. Це тип певної збалансованості в усвідомленні значення набуття професії через соціалізоване особистісне смислонаповнення з орієнтацією на суспільно значущі вартісні уподобання. При цьому особа починає чітко визначати умови й засоби навчально-професійної діяльності та послідовно застосовувати контрольно-оцінні директиви. Другий – *стимулюючий* тип, якому властиве почергове стимулювання навчально-професійної діяльності зовнішніми і внутрішніми мотивами, він характеризується збалансованістю усвідомлення інструментальних компонентів до набуття професійно значущих рис психолога (умови, засоби, контроль, рефлексія). Третій тип – *індиферентний*, характеризується неадекватною трансформацією вартостей у русло

прагматичної, споживацької життєдіяльності, у результаті чого відбувається деформація вартостей і самоконтролю особистості. Четвертий – *деструктивний*, супроводжується перерозподілом інструментальних компонентів навчально-професійної діяльності в бік домінування лише зовнішніх або внутрішніх мотивів, яка віддаляється від мети і формує неадекватну інвертовану структуру навчання і дослідництва, причому особа втрачає смисл їх здійснення.

Виділені типи взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників навчально-професійної діяльності є своєрідною зоною перспективи розвитку особистості як майбутнього фахівця, яка потребує ретельного вивчення й конкретизації в кожному індивідуальному випадку. Логічне продовження такої типізації – опис актуальних і потенційних здібностей особистості під час професійної реалізації. Причому актуальну зону таких здібностей становлять конкретні вміння, а потенційну визначає сукупність ставлень особистості до множинності зреалізації власного Я у світі. Отож актуальну зону здібностей утворюють життєво важливі вміння сприймати й узагальнювати професійні вимоги, за допомогою яких особистість збагачує свій досвід і відпрацьовує стратегію подальшої фахової активності, що й формує її потенційну зону. Слід відмітити, що виділені типи взаємодії об'єктивних і суб'єктивних мотивів навчально-професійної діяльності відносяться до потенційної зони розвитку особистості (це певний етап актуалізації резервів набутого досвіду – як професійного, так і життєвого взагалі).

У процесі набуття професійного досвіду фіксація, інтерпретація й аналіз особистісних резервів ціннісно-сміслової регуляції повинні здійснюватися на рівні цілеспрямованого впливу на перебіг пошукової діяльності студентів та її результатів у формі оцінних і самооцінних показників. У реальному житті регуляція діяльності людини не завжди здійснюється як актуально усвідомлюваний процес, але сам факт презентації професійних вимог у свідомості вимагає їх чіткого поетапного розмежування (диференціювання) і подальшого використання. До того ж, якщо у процесі пізнання дійсності

людина лише час від часу “включає” свідомість і рефлексію, то під час навчально-професійної діяльності така фрагментарність призводить до гальмування загальної пошукової активності.

Особистісна і професійна рефлексія передбачає самоаналіз, дослідження студентом свого внутрішнього світу й поведінки у зв'язку з настановами довкілля. В результаті він постає перед собою в новому світлі, оскільки співвіднесення власних почуттів і переживань з домаганнями інших, аналіз і розуміння своєї поведінки сприяє більш адекватній оцінці власних діянь. Тому децентрація уваги з потреб власного Я на потреби й інтереси довкілля є професійно значущою для психолога. І саме цінності розкривають способи бачення світу, є світоглядними, ідеологічними орієнтирами, відіграють суттєву спонукальну роль у життєтворчості студента. Зіставлення себе зі світом сприяє життєвому самовизначенню особистості, а рефлексія на цьому шляху постає як порівняльно-оціночний механізм.

Соціальна рефлексія – механізм самосвідомості, акт співвіднесення власної поведінки з соціальними очікуваннями, коли індивід визначається стосовно конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей і соціальних груп, норм і правил, вартостей тощо [82; 127; 200]. Вона безпосередньо пов'язана з проблемою професійного самоусвідомлення і фахового самовизначення студентів-психологів.

Вміння свідомо оцінювати події реального життя, що насамперед визначається в аналізі їх змісту, суттєво впливає на зміст професійної саморегуляції. Отож під час фахового становлення значущим є відрефлексоване ставлення до основних його етапів у вигляді усвідомлення умов і засобів професійної діяльності через індивідуалізовані смисли (цінності), у яких співіснують мета і мотиви пошукової активності студентів.

Якщо актуальну зону професійної реалізації особистості утворюють її реальні можливості в мотиваційній саморегуляції, то ефективність професійного становлення майбутнього фахівця залежить від домінування ролі особистісних чинників в окресленні потенційної зони. Чинники внутрішньої та

зовнішньої стимуляції до пошукової діяльності студентів взаємопов'язані, обопільно впливаючи як на актуальну, так і потенційну зони саморегуляції (котрі також взаємодоповнюють одна одну). Даний процес проходить опосередковано через усвідомлення особистісних смислів. Відтак реалізаційні лінії розвитку пересікаються у форматі вартісних настанов.

Із проведеного нами аналізу проблеми саморегуляції у професійному становленні особистості можна зробити висновок, що формування професіонала можливе лише за умов використання активного джерела “всередині” людини, коли її навчально-пошукова діяльність підпорядковується не тільки зовнішнім обставинам, а й є ще внутрішньо осмисленою, тобто такою, що характеризує особистісний потенціал людини. Поданий матеріал вкотре переконує, що специфіка набуття професійного досвіду полягає в його взаємоспричиненні через ціннісно-смыслову саморегуляцію [94].

У результаті аналізу різних підходів до процесу професіоналізації, можна виділити два різних підходи до визначення його сутності. Перший підхід пов'язаний з розвитком і саморозвитком особистості, а другий – з віднесенням людини до тієї або іншої системи професійної діяльності або, інакше кажучи, оволодінням, присвоєнням даної системи діяльності. Однак, що поєднує різні підходи до дослідження професіоналізації, це положення про взаємний вплив індивідуальних особливостей людини й соціокультурного середовища, про етапність процесу, про залежність особистісного розвитку й професійного становлення.

Один із важливих чинників якісної підготовки майбутніх фахівців пов'язаний з адекватністю мотиваційних установок щодо отримання професії та сформованістю ціннісних налаштувань особистості, так чи інакше спрямованих на подальшу реалізацію вітакультурного потенціалу власного Я. На думку М.І. Алексєєвої, “мотиваційно-потребова відповідність майбутньої діяльності та усвідомлення цінності фахового самоствердження є головними умовами формування творчо активної й соціально зрілої особистості” [31, с. 141].

Оптимальний набір параметрів майбутньої професійної діяльності психологів має бути таким, щоб була можливість чіткого програмування перспективи успіху за критеріями її продуктивності, якості й надійності. У підсумку отримаємо цілісну картину проходження особистістю всього освітнього циклу підготовки, що забезпечує проектування професійного шляху і сприяє осмисленню кожним студентом своєї мети і своїх домагань, зосереджуючи їхню увагу на психосоціальних змінах довкілля і самих себе. Рівень досягнень і рівень домагань – дві взаємопов'язані величини, що не допускають імовірності виникнення деструктивних особистісних конфліктів між досягнутим і реальним, оскільки підтримують активність на послідовне нарощування особистісних ресурсів. При цьому домагання базується на сформованому вмінні залучати не тільки власний, а й зовнішній соціальний досвід для формування свого життєвого шляху. “Нормативний результат діяльності визначається здатністю не стільки привласнювати певні встановлені норми у власну соціо професійну діяльність, скільки володінням здатністю визначати освоєні норми, котрі обрамлюють простір соціальної взаємодії суб'єктів у професійній позиції і проектують їх найближчий соціум” за певними критеріями [188, с. 86]. Усі ці функції задають і саму логіку людських учинків та дій у груповому процесі, тобто конкретно визначають вибір мети і засобів, ухвалення рішення і планування вчинку, передбачення й оцінку його суб'єктивних та об'єктивних наслідків.

2.4. Вплив ціннісно-орієнтаційних чинників на особистісний розвиток майбутніх психологів

Ціннісні орієнтації як предмет психологічного дослідження і діагностики психічних властивостей та рис особистості постають на перетині двох предметних сфер – мотиваційної сфери, з одного боку, і світоглядних структур свідомості – з іншого. Значущість даного психологічного утворення полягає у беззаперечній залежності поведінкових реакцій від атитюдів, цільових

настановлень людини. Ціннісні орієнтації відображають фундаментальні суспільні інтереси особистості, а також власні потреби і тим самим визначають її соціальну позицію, світобачення, світосприймання, моральні принципи і світогляд загалом.

Змістовність мотиваційної сфери професійної діяльності першочергово охоплює явища і стани, котрі викликають активність (дієвість) суб'єкта щодо соціально значущих видів діяльності. До основних мотивів відносяться потреби, інтереси, потяги, бажання, цілі, установки, ідеали, цінності. Важливим внеском у розвиток вчення про мотиви була розробка ідей про їх суб'єктивно-об'єктивну природу: поняття про “спонукальну силу” речей (К. Левін [237]), про незалежність мотивів людини від елементарних біологічних потреб (Г. Олпорт [162]) і про “ідеаторний”, усвідомлюваний характер мотивів, які виражають систему життєвих цінностей людини (Ж. Нюттен [161]). Відомо також, що будь-яка цінність є певним чином мотиваційним спонуканням, котре опосередковується потребою і сукупністю дій, спрямованих на задоволення цієї потреби. Специфіка предметів і засобів задоволення потреб вимагає сутнісно розрізняти навчальну і професійну види мотивації, що є передумовою формування зрілих, суспільно значущих ціннісних орієнтацій особистості.

У вітчизняній психології проблема професійної орієнтації розробляється у зв'язку з дослідженням структури людської діяльності і свідомості. У фахових настановленнях та домаганнях конкретизуються, упредметнюються потреби, які не тільки визначають діяльність особи, а й змінюються і збагачуються разом із трансформацією, розширенням і задоволенням відповідними способами певного кола інтересів студентів. Розвиток життєвих і професійних орієнтирів збагачує і закономірно перебудовує емоційну, мотиваційну і когнітивну сфери особистості. Даний постулат треба враховувати у психолого-педагогічній роботі зі студентським колективом [64; 91; 158]. Адже професійне спрямування особистості студента підпорядковане конкретним результатам і цілям, при досягненні котрих він стає справжнім кваліфікованим працівником окремої галузі суспільно-корисної діяльності.

Тенденція до пошуку умов і засобів актуалізації у студентів інтелектуального потенціалу з частки описовою характеристикою їх психологічних особливостей (вольових рис, прагнення до пізнання, перехід від споглядального до активно-діяльного ставлення до дійсності та ін.) постала як панівна в рамках соціально-психологічного розвитку особистості студента. В даному випадку особистість розуміється як організатор процесу власного життєздійснення, або як суб'єкт життєдіяльності, котрий спроможний впорядкувати життєві позиції і відповідні системи ціннісних відношень стосовно довколишнього і власного внутрішнього світу. Отже, починаючи з юнацького віку, домінантою життя особистості, її «найважливішою справою» стає «визначення, вибір і реалізація цінностей – духовних, культурних, моральних» [1, с. 69]. Створена на базі цінностей система принципів перетворюється у подальшому процесі їх реалізації у життєву стратегію, якою, в кінцевому підсумку, і визначається «провідна лінія життя».

Вихідним для психологічної характеристики студентства береться процес визначення, вибору і присвоєння на цьому підґрунті системи цінностей як базового утворення цілісної особистості. За таким розумінням особистість втрачає свою функцію носія певної множини професійних рис, тобто суб'єкта функціонування, і отримує в обмін зовнішньої, щодо її природи, внутрішню визначеність (когнітивний компонент структури свідомості), змістовність якої визначається її власною активністю у виборі і створенні систем ціннісних орієнтацій для збереження особистісної ідентичності.

Діяльність людини (навчальна і професійна), як відомо, значно продуктивніша, коли компетентність сполучається із щирим покликанням і талантом. Потреби і похідні від них трансформації – мотиви, інтереси, переконання, прагнення, бажання, ціннісні орієнтації – психологічне підґрунтя і рушійна сила людської поведінки, її спонукань і цілей, що становить ядро особистості як найістотнішу її характеристику.

Крім емоційних станів, які впливають на розвиток усвідомлених нужд, а в перспективі – мотивів поведінки, у процесах і механізмах трансформації потреб

у дію чи вчинок активно бере участь воля як спроможність до надзусилля, котре ґрунтується на розумі і переконанні. Індивідуальні особливості вольових рис особи засадниче зумовлюють її характер, який виявляється у ситуативно реалізованій діяльності. Природно, що ментально зорієнтоване навчання, практичне оволодіння соціальним досвідом, присвоєння норм (у широкому розумінні) сучасної субкультури долучає студентів до творчості як продукування нової інформації про засоби і способи задоволення як особистих, так і соціальних потреб.

Очевидно, що в методичному забезпечення досліджуваних явищ доцільно використовувати цілісну методичну систему визначення загальних рис і характеристик студентів, що дає змогу різнобічно інтерпретувати особливості розвитку і функціонування різноманітних сфер їхньої особистості (когнітивної, мотиваційної, афективної, ціннісно-сислової). До того ж проектно-методична частина дослідження має бути такою, що не тільки повно діагностує особистісні характеристики кожного майбутнього психолога, а й констатує зміни у розвитковому перебігу їхніх професійних рис. Тому цілісна методична база дисертаційного дослідження охоплює методики, спрямовані не лише на виявлення основних тенденцій розвитку і функціонування ціннісних орієнтацій, а й на міжпонятійні, міжконцептуальні зв'язки системи ціннісних орієнтацій з підструктурами свідомості.

Відтак за систему відліку нашого психодіагностичного тлумачення та емпіричного вивчення аксіосфери особистості майбутнього психолога слугувала теорія самоактуалізації, за якої можливо спрогнозувати становлення і змалювати ступінь розвитку і функціонування системи ціннісних орієнтацій. Для більш наочного оформлення цієї теорії нами реінтерпретовані напрацювання Л.О. Коростильової [104], котра запропонувала структурно-функціональну модель самореалізації особистості, компонентами якої є блоки *хочу, можу, треба та прийняття рішення*. Дана модель функціонує наступним чином: при постановці життєвого завдання (цілі) людина керується компонентом *хочу* (інтереси, бажання, потяги, автентичність), при оцінці своїх

можливостей і при виборі інструментальних засобів – *можу* (самопізнання, самоствалення, самооцінка), у фазі здійснення рішення – *треба* (саморегуляція, когнітивна сфера, соціальний запит), і це все відбувається у взаємодії із *прийняттям рішення* на тлі урахування смисложиттєвих ціннісних орієнтацій.

Л.О. Коростильова запропонувала поняття «актуальна самореалізація», тобто “тут і тепер”. Її зміст відображає ситуації, актуальні з погляду суб’єкта. За обстоюваної нами схеми авторських напрацювань у дослідженні можна розмежувати особистісно-ситуативний та мотиваційно-смисловий аспекти самореалізації. Це означає, що за допомогою низки актуальних самореалізацій можуть бути втілені у життя потенційні можливості й задуми людини. При цьому важливе значення тут має виділення рівнів самореалізації особистості, як-от: 1) індивідуально-виконавчий; 2) реалізації ролей і норм у соціумі (з елементами духовного й особистісного зростання); 3) сенсожиттєвої й ціннісної реалізації (здійснення сутнісної автентичності) [230].

Підкреслюючи переважно свідомий характер процесу самореалізації, але враховуючи його несвідому складову й автентичність у цілому, доречно розмежовувати стратегії самоактуалізаційної поведінки особистості, а також їх дальні та ближні перспективи. Стратегія самореалізації – це управління людиною процесом самовдосконалення, яке базується на адекватних, далекоперспективних планах і прогнозах, осягненні особистістю своїх сенсожиттєвих і ціннісних орієнтацій. Із вищенаведеною структурно-функціональною моделлю та багаторівневою структурою самореалізації з певним ступенем наближення співвідносяться типології, кожна з яких має певне відношення до окремих аспектів самоактуалізації, формування та функціонування аксіосфери особистості (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Багаторівнева структура самореалізації з урахуванням типології становлення особистості.

Типологія	Рівень самореалізації		
	Індивідуально-виконавчий	Реалізації ролей та норм у соціумі	Сенсожиттєвої та ціннісної

			реалізації
Ієрархія мотивів А.Г. Маслоу	Мотивація приналежності і любви	Потреби у визнанні й оцінці	Потреба в самоактуалізації

Типологія	Рівень самореалізації		
	Індивідуально-виконавчий	Реалізації ролей та норм у соціумі	Сенсожиттєвої та ціннісної реалізації
Сенс життя В.Е. Чудновського	«периферійні» (підсвідомі, несвідомі, надсвідомі і свідомі) вчинки	«ядро суб'єктивності» – суспільна співпраця і творчий дисонанс	Найбільший “масштаб” і найменша інертність сенсу життя
Життєві світи Ф.Ю. Василюка	Внутрішньо простий і зовнішньо складний життєвий світ – задовольняються відтерміновані потреби (життєві, насущі), неухильна діяльність відповідно до єдиного мотиву без альтернатив	Внутрішньо складний і зовнішньо простий життєвий світ – ціннісне переживання: достатньо здійснити вибір, прийняти рішення; його реалізація гарантована легкістю зовнішнього світу	Внутрішньо і зовнішньо складний життєвий світ – основна внутрішня потреба у втіленні надіндивідуального, надситуативного задуму життя; творче завдання: ситуативні дії за умов зовнішніх труднощів і внутрішніх суперечностей
Принципи індивідуального життя О.О. Кроника	Принцип мінімальних потреб – обмеження потреб при об'єктивній або суб'єктивній неможливості їх задовольнити	Принцип мінімальної складності – прагнення до створення чіткої, зрозумілої картини світу, що дозволяє легко пояснювати й прогнозувати життєві події	Принцип максимізації здібностей, прагнення до розвитку
Стратегії життя (соціальна адаптація та інтелектуальний аналіз) К.О. Абульханової-Славської	Споглядач – здатність диференціювати проблеми за актуальністю й перспективністю, неконструктивність і пасивна адаптація, конформізм	Прагматик – конкретність у сприйнятті соціальних проблем, чіткість, значимість уявлень; прогнози й адаптованість ситуативні	Лідер – здатність до високотеоретичної проблематизації, конструктивне мислення, особистісне прийняття проблем, уміння приймати

			рішення
--	--	--	---------

Типологія	Рівень самореалізації		
	Індивідуально-виконавчий	Реалізації ролей та норм у соціумі	Сенсожиттєвої та ціннісної реалізації
Різні види динамічних смислових систем (за Д.О. Леонтьєвим)	Переважає смислова диспозиція – фіксація ставлення до значущих об'єктів і явищ в установах, котрі не пов'язані з актуальним мотивом	Визначальна роль смислового конструкту – сильний вплив на мотивацію “образу світу”	Визначальна роль особистісних цінностей – стабільного джерела смисло- та мотивотворення, яке бере початок у соціокультурі

У поданій таблиці описуються тенденційні характеристики, які знайшли своє віддзеркалення в таких складноорганізованих системах, як «багатовимірний світ людини» О.М. Леонтьєва [119], «динамічні смислові системи» Д.О. Леонтьєва [124], «життєві світи» Ф.Ю. Василюка [50], «смислова сфера особистості» Б.С. Братуся, «смислова реальність і сенс життя» В.Е. Чудновського [242]; «принципи психологічних основ типології індивідуального життя» О.О. Кроника [163], «стратегії життя» К.О. Абульханової-Славської [2], «типи життєвих орієнтацій стосовно творчої унікальності особистості» Є.П. Варламової, Ю.М. Михайлової [134] та ін.

Однак, попри набір тенденцій до самоактуалізації, на цьому шляху зустрічається три типи *перешкод*: а) ціннісні; б) смислоконструктні; в) диспозиційні. Дія перешкод першого виду виявляється у невиразних смисложиттєвих орієнтаціях, у домінуванні потреб над цінностями, що є найбільш очевидним психологічним фактором на нижчих рівнях самореалізації. Вплив перешкод другого виду опосередкований неадекватним, перешкоджаючим процесові самореалізації, образом світу. Перешкоди третього типу – диспозиції – спонукають появу негативних ефектів, «упередженого» ставлення.

На нижчому рівні самореалізації смислові диспозиції нерідко опосередковано (через породжувані смисли й настановлення) вступають у

конфлікт з актуальними мотивами й установками. Для цього рівня самореалізації, на нашу думку, характерна наявність перешкод усіх трьох типів, а їх висока інтенсивність може призвести до особливих труднощів і так званої базової (базальної) незадоволеності [81; 222]. На індивідуально-виконавчому рівні може спостерігатись характерне рефлексивне “застрягання”, яке зумовлює труднощі щодо прийняття рішень. Стратегії самореалізації тут базуються на малоактивній життєвій позиції і недостатній диференційованості (неадекватності) самоствавлення, самооцінки й самопізнання в цілому. Це проявляється в переважанні простих і поодиноких складних для особистості ситуацій, адже останніх особа просто уникає.

Для рівня реалізації ролей і норм у соціумі найбільш характерними є недостатня гармонійність взаємодії цінностей і потреб, їх фрагментарний вияв. Тут переважно діє механізм ідентифікації, співвідношення себе і соціальної групи. На найвищому рівні самореалізації, на думку Л.О. Коростильової, стійкі перешкоди не виникають, а тимчасові долаються особистістю адекватно, спостерігається рівноцінний розвиток сфери мотивацій та потреб. Діяльність першочергово базується на когнітивній орієнтації, зумовленій пріоритетом звернення до пізнавальних процесів але з урахуванням емоційного та поведінкового компонентів [69; 104]. До того ж потреба у самореалізації, її динаміка розкриваються в неподільній єдності з такими внутрішньо особистісними процесами та явищами, як самопізнання, самоствавлення, самооцінка, самосвідомість, саморозвиток, самовизначення. Стабілізація самооцінки, рівня домагань і ціннісних орієнтацій супроводжується, водночас, подальшою інтегрованістю і структурованістю образу Я.

Висновки до другого розділу

1. Формування особистісної ціннісної структури індивіда є найважливішим фактором процесу соціалізації, за допомогою якого людина

стає повноправним членом суспільства у всій повноті соціальних взаємин. Особистісним цінностям притаманна висока усвідомлюваність, вони відображаються у формі ціннісних орієнтацій та діють як визначальні чинники соціальної регуляції міжособистісних стосунків і поведінки кожного в соціумі. Система аксіологічних уподобань формується на вищому рівні розвитку особистості й модифікує її поведінку в найбільш значущих ситуаціях соціальної активності, в яких виражається ставлення особи до цілей життєдіяльності й засобів їх задоволення.

2. Психологічний аспект активного освоєння особистістю фахової діяльності припускає цілеспрямовану видозміну структурних компонентів свідомості, мотиваційних складових і, як наслідок, аксіосфери, котра є результатом ефективної реалізації власних ціннісних орієнтацій у ракурсі професійного становлення особистості студента. При цьому спеціалізована діяльність психолога природно з'являється як визначальна, оскільки безпосередньо окреслює перспективи реалізації його власних ресурсів, сприяє аналітичному підходу в оцінці своїх життєвих потенцій, прискорює пристосування до подальших професійних учинків і становить засадничий вектор його саморозвитку.

3. Смесложиттєві орієнтації належать до засобів впливу на мотиваційно-енергетичну складову ціннісних орієнтацій. В окремих випадках комунікації студентські групи активізують смислоутворення на емоційній основі, задаючи у такий спосіб фон для подальших перетворень психодуховної сфери особи, групи, колективу. Виокремлення в ціннісних орієнтаціях когнітивної, емоційно-енергетичної та регулятивної складових дає змогу стверджувати, що вони відіграють домінуючу роль у формуванні професійної спрямованості особистості студента. Вплив на когнітивну складову цінностей молоді відбувається також через моделювання часової перспективи. Майбутнє є передусім образом невизначеності, котрий продукує психологічне напруження під час розв'язання особистістю не лише локальних, а й стратегічних проблем власного життя.

4. Формування професійної спрямованості майбутнього психолога залежить багато в чому від суб'єктивних чинників – його розумової та соціальної зрілості, здатності конструктивно асимілювати цінності духовної культури, повноти осмислення буденних ситуацій, а також від досконалості моральної свідомості та гармонійності системи ціннісних орієнтацій. Відтак функціонування профспрямування головно пов'язане зі спроможністю реалізовувати потенціал на практиці, формує множину значущих якостей майбутнього психолога.

5. Ціннісно-смилова сфера респондентів не обмежується системою вартостей та особистих смислів у їх вузькому розумінні, а передбачає вивчення особливостей мотиваційно-потребових характеристик, структур самосвідомості, соціально-психологічних умов їх формування. Встановлено, що життєві цілі студентів-психологів, за показниками тестування, є осмисленими і цілеспрямованими, що властиво самоактуалізованим людям. Особи, які брали участь у дослідженні відмічають, що емоційна насиченість сьогодення наповнена сенсовністю та інтересом, осмислено і продуктивно сприймається респондентами пройдений відрізок життя. Та майбутні психологи не досить вправно володіють власним баченням внутрішньої свободи, незалежності, здатністю самостійно ухвалювати рішення і втілювати їх у життя, вірою у свої сили.

Матеріали другого розділу представлено у двох друкованих працях [167; 170] загальним обсягом 2,35 др. арк.

РОЗДІЛ 3

ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У СИСТЕМІ ОСВІТИ

3.1. Основні детермінанти і тенденції професійного аксіогенезу

майбутніх психологів

Завдання дослідження за опитувальником М. Рокича першочергово полягало в тім, щоб у кожному випадку зафіксувати індивідуальну закономірність суб'єктивного структурування респондентами своєї системи ціннісних орієнтацій. До недоліків процедури проведення методики можна віднести неоднозначність критеріїв рангування, оскільки одні респонденти враховують реальну нагальність цінностей, інші ж орієнтуються тільки на їх абсолютну значущість. Для конкретизації критеріїв рангування студентам пропонувалося брати до уваги не тільки значущість певної цінності, а й ступінь її реалізованості у власній життєдіяльності. Для цього, після завершення рангування обох списків, респондентам треба було оцінити у відсотках ступінь реалізації кожної з цінностей у їхньому сьогодні.

Специфіка досліджуваної сфери, складність і неоднозначність тестових понять, що вимагають серйозного осмислення, дозволяють, на нашу думку, використати тест М. Рокича передусім для обстеження студентів та осіб з вищою освітою. Причому остання процедура дослідження співвідноситься з теоріями Ш. Шварца і В. Білскі, котрі висунули гіпотезу про наявність у людей будь-якої культури „універсальних мотиваційних типів” – „доменів”, у які поєднуються цінності відповідно до своїх змістовних наповнень [267]. Такі домени виділялися ними, виходячи з наявності й співвідношення трьох блоків універсальних людських потреб: а) індивіда як біологічного організму, б) у засобах скоординованої соціальної взаємодії, в) виживання й благополуччя груп (суспільний компонент).

Уся вибірка в кількості 218 осіб була розподілена нами за курсом навчання без урахування навчального закладу (другий, третій і четвертий курси). Тож загальні результати дослідження «реального Я» оформилися в наступну картину: майже 80% респондентів вказали, що основною метою життя є забезпечення матеріального благополуччя, причому 40% як життєву самоціль зазначили можливість «жити безтурботно, розважатися». Серед устремлінь

молодого покоління переважає бажання «мати гарне здоров'я» (83%), «розважатися» (71%), «бути матеріально забезпеченим» (59%). Порівняно з бажаними соціальними запитами студентами обиралися більш високопайфосні вартісні уподобання про щастя інших; зокрема, 35,6% опитаних бачили його у змозі приносити людям користь, 44,8% – у задоволенні власною роботою, яка буде корисна суспільству.

З'ясувалося, що провідні місця у всіх студентів посідають такі цінності: «одержати гарну освіту», «мати цікаву роботу», «активно просуватися у вибраній справі» (55 %), «забезпечити себе матеріально», «домогтися фінансової незалежності» та «положення в суспільстві» (25 %), «бути вільним, незалежним», але «принести користь людям» вважають за потрібне лише 15 %.

Тож за загальними показниками опитування респондентів ВМУРоЛ «Україна» та НАУ зміст і розподіл життєвих цілей за ранговими уподобаннями спрямований на індивідуалістичні домагання: на першому місці перебувають ділові цілі, орієнтовані на пізнання і вибір професії, яка принесе задоволення; на другому – цілі, спрямовані на особистий, переважно матеріальний успіх і добробут; на третьому – суспільні цілі філософсько-рефлексивного характеру.

За результатами рангування студентами цінностей, ступенем їх реалізації можна зробити наступні висновки. Для респондентів характерне прагнення до самоствердження, бажання бути визнаними докільлям. Саме ці цінності залишаються досить значущими мотиваційними чинниками навчальної і подальшої професійної діяльності. За результатами тестування очевидна також потреба в життєвому й професійному самовизначенні, повній самореалізації в найближчому майбутньому. Втішно, що духовне життя сучасна молодь намагається будувати на високих ідеалах дружби, цінує довірливі стосунки між людьми (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Середні відсоткові показники цінностей-цілей студентів-психологів НАУ та ВМУРоЛ «Україна» за методикою М.Рокича (вибірка 218 осіб, вересень 2002р.)

Тип ціннісних орієнтацій	Найбільш значущі цінності	Кількість респондентів (%)
Соціальної взаємодії	Розвиток, любов, впевненість у собі, цікава робота, наявність вірних друзів	20,8
Індивідуальної самореалізації	Наявність хороших і вірних друзів, розваги, свобода, тверда воля, продуктивне життя	21,8
Особистого щастя (загальнолюдські)	Любов, здоров'я, щасливе подружнє життя, матеріально забезпечене життя, життєва мудрість	34,6
Суспільної успішності	Продуктивне життя, цікава робота, матеріально забезпечене життя, суспільне визнання	22,8

З таблиці видно, що сучасна молодь першочергово націлена на реалізацію особистісних цінностей, так 34,6 % вважають найважливішими щасливе подружнє життя, любов, здоров'я, життєву мудрість (дана тенденція є загальною для всіх респондентів). Але й інші групи вартостей мають суттєвий відсоток у цільових домаганнях студентів, вони власне визначають специфіку подальших життєвих намірів і перспектив. Так, для 20,8 % – це впевненість у собі й друзях, для 21,8 % – воля й творчість, для 22,8 % – суспільне визнання.

Аналіз отриманих даних дає змогу виокремити якісні співвідношення спрямованості особистості (відсоток уподобань загальної вибірки щодо виокремлених груп цінностей соціального спрямування): приймають суспільну спрямованість – 50%, особисту – 35%, керуються мотивом самоствердження – 70%, пасивні щодо цього – 10%, заклопотані матеріальними цінностями – 40%, духовними – 43%, виявляють продуктивну активність – 75%, готові до конформізму – 20% (на матеріалі самооцінки суспільно-моральної позиції до вибору цінностей за методикою М.Рокича).

В ієрархії інструментальних цінностей провідні ранги в усіх академічних групах займають вихованість, освіченість, відповідальність і чесність. Відкидаються такі цінності: непримиренність до недоліків у собі й інших, високі запити, чуйність, сміливість у відстоюванні своїх поглядів.

Аналіз структури ціннісних орієнтацій студентів державного (НАУ) та недержавного (ВМУРоЛ) вищих навчальних закладів показав, що система вартостей практично не залежить від форм навчання і структура аксіосфери студентів-психологів збігається. Тому розподіл респондентів проходив без урахування університету, а лише з оглядом на курс навчання (виявилися відмінності у системі ціннісних орієнтацій).

Для достеменного вивчення структури ціннісних орієнтацій студентів-психологів загальна вибірка була розподілена на курси за академічним розмежуванням. Так, студенти-психологи другого курсу показали певні розбіжності у вартісних уподобаннях з четвертим (показники життєвої мудрості, активного і матеріально забезпеченого життя, життєрадісності, старанності, твердої волі, ефективності у справах), хоча одержані показники неістотно впливають на загальну картину функціонування аксіосфери цих респондентів. На третьому курсі спостерігаються тенденції до певного спаду мотиваційно-вольової активності у виборі вартісних уподобань та дотриманні соціально значущих норм і стандартів поведінки. На четвертому курсі відбувається “стабілізація” (укорінення) системи вартостей, спрямовуючи її у дещо егоцентричне русло матеріальних благ, впевненості у собі (табл. 3.2, 3.3).

Таблиця 3.2

Середньогрупові рангові показники значущості термінальних цінностей у групах студентів других-четвертих курсів НАУ і ВМУРоЛ, одержані за опитувальником М.Рокича (вибірка 218 осіб, вересень 2002р.)

№	Термінальні цінності	2 курс	3 курс	4 курс
1	Активне діяльне життя	6,6	6,3	8,3
2	Життєва мудрість	7,3	10,2	11,6
3	Здоров'я	7,2	6,9	7,2

4.	Цікава робота	9,2	8,2	9,1
5.	Краса природи і мистецтва	13,6	13,7	13,8
6.	Любов	7,8	5,5	7,9
7.	Матеріально забезпечене життя	5,8	8,9	4,4
8.	Наявність хороших і вірних друзів	6,8	7,1	6,9
9.	Суспільне визнання	10,8	10,4	9
10.	Пізнання	9,4	11,3	9,9
11.	Продуктивне життя	10,3	11,2	10,3
12.	Розвиток	8,4	9,1	9
13.	Розваги	12,1	12,4	12,8
14.	Свобода	7,3	7,5	9,1
15.	Щасливе подружнє життя	10,2	6,5	10
16.	Щастя інших	13,6	13	13,6
17.	Творчість	12,3	14,1	12
18.	Впевненість у собі	7,1	6,5	6,3

В ієрархії термінальних цінностей студентів другого курсу провідне місце

посідає активне діяльне життя, наявність хороших і вірних друзів, здоров'я, впевненість у собі. Для груп студентів третього курсу провідними термінальними цінностями є любов, активне діяльне життя, щасливе подружнє життя, впевненість у собі. Для груп четвертого курсу до головних цінностей належать матеріально забезпечене життя, наявність хороших і вірних друзів, упевненість у собі, здоров'я.

У системі інструментальних цінностей студентів другого курсу вищий ранг займають вартості відповідальності, самоконтролю, вихованості, незалежності. Для третього провідними цінностями є вихованість, чесність, відповідальність, всі інші вартості мають занижкий ступінь бажаності для даного контингенту, що свідчить про зниження загального рівня домагань на цьому віковому етапі. Четвертий курс студентів характеризується орієнтацією на такі життєві цінності, як відповідальність, тверду волю, життєрадісність, самоконтроль, ефективність у справах та освіту (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Середньогрупові рангові показники значущості інструментальних цінностей у групах студентів других-четвертих курсів НАУ і ВМУРоЛ, одержані за опитувальником М.Рокича (вибірка 218 осіб, вересень 2002р.)

№	Інструментальні цінності	2 курс	3 курс	4 курс
1	Акуратність і охайність	9,8	9	9,5
2	Вихованість	7,4	5,9	8,6
3	Високі запити	13,3	15,3	12,3
4	Життєрадісність	8,6	8,9	11,1
5	Старанність	11,4	10,1	8,8
6	Незалежність	7,6	7,6	9,3
7	Непримиренність до недоліків у собі та інших	14,9	14,9	12,5

8	Освіченість	8,1	9,6	7,5
9	Відповідальність	6,4	6,2	5,5
10.	Раціоналізм	7,7	9,9	11,5
11.	Самоконтроль	7,3	9	7,3
12.	Сміливість в обстоюванні своїх думок і поглядів	8,3	8,2	9,9
13.	Тверда воля	9,3	7,8	6,3
14.	Терпимість	11,2	9,9	12,5
15.	Чесність	7,5	5,9	8,1
16.	Чуйність	12,3	10,8	12,1
17.	Широта поглядів	9,2	9,5	9,8
18.	Ефективність у справах	11,3	13	7,4

Термінальним цінностям усіх студентів притаманна орієнтація на активне діяльне життя, матеріально забезпечене життя, наявність хороших і вірних друзів, здоров'я, життєву мудрість. Найвищий ранг значущості в ієрархії інструментальних цінностей усіх студентів займають відповідальність, вихованість, чесність, самоконтроль. Загалом аналіз одержаних результатів дає змогу зробити наступне узагальнення: ставлення студентської молоді до отримання вищої освіти і вибору професії за сучасних соціально-економічних умов стає прагматичнішим, істотно змінюється структура мотивів – все більше переважають результуючі, економічні цінності, а професія часто стає лише інструментом для досягнення цих цілей.

Провівши порівняльний аналіз структури цінностей-засобів студентів-психологів, нами була виявлена деяка невідповідність системи вартостей між другим, третім і четвертим курсами. Для груп другокурсників у структурі інструментальних цінностей провідні ранги займають відповідальність,

чесність, акуратність та охайність, самоконтроль, але мало уваги приділяється ефективності у справах, чуйності і непримиренності до недоліків у собі та інших. Низький ранг значущості третього курсу властивий таким цінностям як чуйність, терпимість, життєрадісність, а на високих щаблях посідають чесність і вихованість, тобто загальна картина свідчить про деяку конформність вартісних уподобань, також спостерігається спад суспільної і навчальної активності. Для груп четвертого курсу найбільш значущими є етичні цінності (вихованість, життєрадісність), цінності професійного самовизначення (відповідальність), індивідуальні цінності (незалежність), інтелектуальні цінності (освіченість), але знову ж низький ранг мають чуйність і непримиренності до недоліків. Система термінальних та інструментальних цінностей студентів характеризується ключовими цілями властивими для молоді в цілому, що підтверджено численними попередніми дослідженнями [41; 43; 95; 133].

Відмінності у виборі панівних механізмів формування системи ціннісних орієнтацій в нашому дослідженні визначають полярну динаміку значущості окремого набору «вищих» і «нижчих» цінностей (табл. 3.4). У групах студентів ВМУРоЛ «Україна» істотно вище значущість цінностей активного діяльного, продуктивного життя і нижче – значущість розваг (необтяжливого проведення часу і відсутності обов'язків). Загалом у студентів-психологів, у процесі навчання поступово на перший план виходять цінності професійної самореалізації, але ще зберігається значущість «захисних» вартостей, що в дечому зумовлює прагматичне ставлення до майбутньої професії.

Таблиця 3.4

Провідні ціннісні уподобання студентів ВМУРоЛ і НАУ одержані за опитувальником М.Рокича (вибірка 218 осіб, вересень, квітень 2002/2003р.)

Цінності		2 курс	3 курс	4 курс
Активне діяльне життя	1	5, 92±1, 67**	6, 21±1, 01**	7, 42±0, 70**
	2	9, 68±0,	9, 69±0,	9, 42±0,

		50**	60**	34**
Продуктивне життя	1	9, 58±1, 70*	8, 75±0, 91*	9, 85±0, 60**
	2	11, 34±0, 74*	12, 06±0, 43*	11, 75±0,32**
Розваги	1	13, 58±1, 10	14, 29±0, 65	13, 80±0, 50*
	2	12, 35±0, 51	13, 14±0, 82	12, 35±0, 37*

* Відмінності в парах 1-2 (де 1 і 2 – кількість тестових зрізів) значущі * при $p < 0,05$, ** при $p < 0,01$.

Вказана тенденція підтверджується особливостями розподілу вищеописаних типів ціннісних орієнтацій особистості в групах студентів ВМУРоЛ і НАУ. Загалом студентам-психологам обох навчальних закладів притаманна «прогресивна ідентифікація», яка характеризується достатнім рівнем інтернальності і усвідомленості життя, що свідчить про значний ступінь розвитку тенденції до самоактуалізації (що в подальшому підтверджується на матеріалах САТ).

За загальними результатами дослідження можна дійти висновку, що у процесі психологічного навчання одночасно здійснюється інтерналізація локусу суб'єктивного контролю і формування професійно орієнтованої системи цінностей особистості (аналогічні показники за результатами СЖО). Описана вище динаміка ціннісно-сміслових орієнтацій і рівня суб'єктивного контролю має очевидні загальні закономірності, зумовлені тим, що вказані процеси сутнісно є складовими єдиного процесу особистісного і професійного самовизначення. Це підтверджується також тим, що оцінювані параметри значуще корелюють між собою. Центральною, зв'язуючою ланкою в такому процесі самовизначення є усвідомлення і внутрішнє ухвалення відповідальності за різні аспекти свого життя і діяльності.

Власне аксіосфера особистості має переважно внутрішню або зовнішню «підтримку», що відображається в таких процесах соціалізації як ідентифікація

та інтерналізація, які проявляють себе у співвідношенні образів «Я-реальне», «Я-ідеальне» та «Я-соціальне» (відмінності у рангованих даних з трьох позицій за тестом М. Рокича). Респонденти «орієнтовані на себе» характеризуються достовірно високими показниками значущості таких цінностей, як активне діяльне життя, свобода і творчість, незалежність, освіта, сміливість в обстоюванні своєї думки і широта поглядів. В ієрархії цінностей «орієнтованих на інших» вищий щабель посідають суспільне визнання, щасливе подружнє життя, старанність, акуратність. Ступінь «внутрішньої підтримки» системи цінностей знаходить достовірний взаємозв'язок (при $p < 0,05$) з ухваленням вартостей, притаманних людям «орієнтованим на себе». Значущість цінностей, більшою мірою властивих «орієнтованим на інших», а також таких, як матеріально забезпечене життя, вихованість, непримиренність до недоліків у собі та інших, навпаки, знаходиться у зворотній кореляційній залежності зі ступенем «внутрішньої підтримки» цінностей. Після рангування цінностей за спроможністю (можливістю) їх реалізації у повсякденному житті, результати дослідження «ідеального Я» підтвердили наявність спрямованості майбутніх психологів на оволодіння тими чи іншими цінностями, притаманними майбутній фаховій діяльності (табл. 3.5, 3.6, тут і далі 2-4 курс – середньорангові показники значущості ціннісних орієнтацій на відповідному курсі, t – критерій Ст'юдента, p – вірогідність).

Таблиця 3.5

Усереднені ранги значущості термінальних цінностей у групах студентів НАУ і ВМУРоЛ при дослідженні "ідеального Я" (вибірка 218 осіб)

№ п/ п	Термінальні цінності	2 курс	3 курс	4 курс	t	p
1	Активне діяльне життя	7, 06	1 0,22	9, 73	4, 07	0, 000
2	Життєва мудрість	9, 01	11 ,08	8, 3	0, 54	0, 589
3	Здоров'я	5, 16	3, 79	6, 33	0, 87	0, 386

4	Цікава робота	8,69	7,25	8,41	0,74	0,459
5	Краса природи і мистецтва	13,22	13,74	10,15	0,88	0,382
6	Любов	8,09	4,66	5,26	1,04	0,299
7	Матеріально забезпечене життя	5,85	4,95	13,63	1,38	0,169
8	Наявність хороших і вірних друзів	6,46	5,22	6,43	0,78	0,436
9	Суспільне визнання	10,03	11,4	14,8	2,17	0,031
0	Пізнання	10,1	13,2	8,87	0,96	0,337
1	Продуктивне життя	10,68	12,12	10,75	0,88	0,382
1	Розвиток	9,67	11,7	8,08	1,05	0,297
1	Розваги	11,74	12,49	15,49	0,71	0,479
1	Свобода	7,97	9,93	7,2	3,03	0,003
1	Щасливе подружнє життя	12,99	3,65	8,12	2,09	0,038
1	Щастя інших	15,04	13,24	11,77	1,89	0,060
1	Творчість	12,69	15,02	8,57	2,35	0,020
1	Впевненість у собі	6,02	7,28	8,42	1,07	0,288

При порівнянні результатів реального та ідеального образу системи цінностей майбутніх психологів відразу впадає в око різка відмінність між інструментальними вартостями (вихованість, життєрадісність, освіченість, чуйність), що свідчить про певну деформацію свідомого ставлення до засобів реалізації власного Я у життєдіяльності. У молодих наступників немає впевненості у значущості соціально орієнтованих вартостей, тому і споглядається в ідеальній ієрархії тенденція їх компенсації.

Отже, результати дослідження підтверджують факт, що більше третини

респондентів (37,76 %) мають внутрішній конфлікт у такій сфері, як «високий матеріальний добробут» (тут і далі на матеріалах «ідеального» бачення себе – рангування цінностей з позиції суб’єктивної бажаності). Дійсно, брак засобів для матеріального задоволення потреб – одна з актуальних проблем, з якою зустрічається молодь. Поряд із цим нами встановлено, що конфлікт у системі цінностей властивий для студентів ще в кількох сферах життєдіяльності, а саме: «продуктивне життя» – 31,03 % (у подальшому дані підтвердяться на матеріалах тесту САТ), «здоров’я» – 27,59 %, «подружнє життя» – 22,41 %, «цікава робота» і «свобода як незалежність у вчинках і діях» – по 12,07 % у кожному випадку, «визнання іншими» – 10,34%, «високий соціальний статус» – 8,62%, «любов» – 6,90%, «пізнання» – 1,72%. Наявність внутрішніх конфліктів не виявлено за параметрами «раціоналізм», «життєва мудрість», «щастя інших», «розваги», «краса природи і мистецтва».

Таблиця 3.6

Усереднені ранги значущості інструментальних цінностей у групах студентів НАУ і ВМУРоЛ при дослідженні "ідеального Я" (вибірка 218 осіб)

№ п/ п	Інструментальні цінності	2 курс	3 курс	4 курс	t	p
1	Акуратність, охайність	8, 83	7, 35	9, 8	3, 00	0, 003
2	Вихованість	6, 63	5, 01	6, 28	1, 75	0, 081
3	Високі запити	1 3,31	14 ,41	1 5,11	0, 46	0, 646
4	Життєрадісність	8, 08	7, 74	7	0, 65	0, 516
5	Старанність	11 ,43	10 ,3	1 3,1	3, 29	0, 001
6	Незалежність	6, 49	8, 23	6, 53	3, 96	0, 000
7	Непримиренність до недоліків	1 3,87	14 ,53	1 4,62	1, 77	0, 078
8	Освіта	5, 43	6, 22	6, 62	2, 25	0, 026
9	Відповідальність	8, 83	7, 35	8, 8	0, 00	0, 003

		1	03	04	73	468	
0	1	Раціоналізм	11,35	12,57	12,83	0,02	0,980
1	1	Самоконтроль	8,23	8,6	8,02	0,87	0,388
2	1	Сміливість в обстоюванні своєї думки	9,25	10,7	9,8	3,11	0,002
3	1	Тверда воля	8,76	9,54	8,81	1,17	0,242
4	1	Терпимість	1,06	9,88	8,67	0,90	0,369
5	1	Чесність	9,76	7,39	6,47	1,08	0,281
6	1	Чуйність	11,29	9,85	8,38	0,42	0,673
7	1	Широта поглядів	9,21	10,38	9,23	3,07	0,002
8	1	Ефективність у справах	1,017	10,73	11,19	0,07	0,947

В дослідженні системи ціннісних орієнтацій також розглядаються усвідомлюваний та неусвідомлюваний рівні ставлення молоді до головних життєвих вартостей, а також їх порівняльні ієрархії. Вивчення структури аксіосфери на усвідомлюваному рівні уможливило зафіксувати факт однотипного характеру оперування студентами цінностями. Так, підтвердження одержали суб'єктивна значущість інтимно-особистісної сфери: здоров'я, любов, наявність вірних і хороших друзів та досить низька значущість таких цінностей як продуктивне життя, творчість, переживання прекрасного.

Аналіз співвідношення між рівнем усвідомлення головних життєвих цінностей студентів та рівнем безпосередньо доступного для них виявив два варіанти взаємозв'язку. По-перше, це перевага значущості над доступністю, що відповідає стану невідповідності між потребою в досягненні певних цінностей та можливістю їх досягнення в реальності; таким чином цей стан пов'язаний з наявністю конфлікту в мотиваційній сфері стосовно даних цінностей. У студентів обох університетів виявлені конфлікти щодо цінностей здоров'я, матеріального добробуту, упевненості у собі, наявності хороших і вірних друзів,

свободи дій і вчинків, сім'ї. Зворотне співвідношення, що відображає перевагу доступності над значущістю, зафіксовано стосовно цінностей активного життя, цікавої роботи, переживання прекрасного та творчості, що констатує наявність мотиваційного вакууму та зниження рівня спонукань у життєвих ситуаціях, пов'язаних з актуалізацією цих цінностей.

Результати аналізу отриманих даних вказують на наявність загальних тенденцій стосовно неусвідомлюваного та усвідомлюваного рівнів функціонування ціннісних утворень. У ролі специфічної особливості системи ціннісних орієнтацій у майбутніх психологів виявлено досить значне неузгодження між цими рівнями. Так, особливості глибинного рівня вартостей не завжди усвідомлюються людиною, а тому можуть бути недоступні для вербального опису, що підтверджує факт розбіжності між різнорівневими ціннісними орієнтаціями особистості. Сам цей факт відображає недостатню змістовну повноту свідомості майбутніх психологів, котра зумовлена особливостями їхньої когнітивної сфери, зокрема власними смисловими уподобаннями, замалою креативністю, а також негармонійним розвитком рефлексії та самоаналізу.

У респондентів усіх академічних груп мала місце одноманітність уявлень про ідеальне значення цінностей: цікава робота, творчість та активне діяльне життя. Студенти другого курсу надали найвище значення цінності «цікава робота» та визначили цінність «щастя інших» як найменш значущу. У вибірці третьокурсників зафіксована наявність загальних позитивних тенденцій стосовно цінностей здоров'я, сім'ї та наявності хороших і вірних друзів. Для четвертого важливі незалежність друзі та любов, рівень суб'єктивного значення вищезазначених цінностей вірогідно вищий ніж у попередників.

Поряд з цим, середня «ідеальна» ієрархія виявила кілька загальних суміжних тенденцій із середньою «усвідомлюваною» ієрархією, на той час як стосовно середньої «неусвідомлюваної» ієрархії ці паралелі не зафіксовані. Для всіх академічних груп такі цінності, як «свобода» та «творчість» мали однакові позиції в «ідеальній» та «усвідомлюваній» ієрархіях, а у співвідношеннях таких

цінностей, як «активне життя», «переживання прекрасного», «матеріальний добробут», «наявність друзів», «пізнання» та «сім'я» констатовані суміжні позиції. Також дослідження підтвердило факт високої структурованості ціннісних орієнтацій щодо суспільних атиюдів: смислові конструкти свідомості респондентів наповнені традиційним змістом, гармонійно вписуються в картину світу, котра достатньо адекватна соціальній дійсності. Це свідчить про достатню інтеріоризацію соціальних норм та високі адаптативні можливості студентів-психологів. Крім того, їхні ціннісні орієнтації наповнені смисловою перспективою, що вказує на достатню гармонійність головних мотиваційних ліній особистісної життєдіяльності.

Наявна система підготовки психолога зорієнтована головним чином на оволодіння ним певною системою теоретичних знань, спеціальних умінь і технік. Однак успіх професійної діяльності психолога значною мірою залежить у від його особистісних характеристик – системи цінностей, психологічної культури, самосвідомості, соціально-перцептивного інтелекту тощо. Тому поряд із світоглядною та професійною підготовкою майбутніх фахівців особливого значення набуває особистісна підготовка психолога-практика, метою якої є формування професійно значущих рис особистості, її гуманістичної спрямованості, психологічної культури, здатності до професійної ідентифікації [191, С. 242-248].

У процесі професійної діяльності людина неминує вступає у певні суспільні відносини з іншими людьми. Професійна діяльність стимулює розвиток особистості та збагачує її ціннісні орієнтації шляхом задіяння у нові соціальні зв'язки, міжособистісні стосунки. Індивідуальні ціннісні орієнтації взаємодіють і впливають на колективні головню через останні – міжособистісні.

Для кожної професійної групи характерний свій зміст діяльності, своя система цінностей. Якщо обране фахове спрямування й пов'язані з нею цінності сприяють реалізації життєвого шляху й утворюють діяльнісно-смислову цілісність, то сама професійна діяльність набуває смисложиттєвої гармонійності. Однак, якщо основні життєві вартості суб'єкта знаходяться поза

професією, то остання є лише засобом реалізації цих цінностей. У будь-якому разі ціннісно-сміслові орієнтації особистості виявляються, закріплюються й коригуються у професійній діяльності чи у процесі оволодіння фахом. Причому процес формування аксіосфери і профдіяльність взаємоспричинені.

Експериментальний досвід вивчення термінальних та інструментальних цінностей дає змогу створити ціннісно-орієнтаційний портрет особистості майбутнього психолога, котрий узагальнено має вигляд: *«Головне у житті – знайти гарних вірних друзів, за умов життєрадісності, розваг і суспільного визнання. Звісно ж потрібно бути здоровим і матеріально забезпеченим, впевненим у собі, сміливо відстоювати свої думки та виявляти самостійність (незалежність) у всьому, мати тверду волю, гарну професію. Дуже важливо бути інтелектуально розвиненим, поліпшувати освіту (накопичувати життєву мудрість), вести активне діяльне життя, бути професіоналом у своїй справі. Але все це можливо тільки при наявності гарної роботи, ефективності у справах і особистого щастя. Хотілося б мати можливості для творчості, володіти здатністю відчувати й переживати красу природи та мистецтва, але, на жаль, це не завжди можливо».*

Інтерпретуючи подібним чином типовий на сьогодні ціннісно-орієнтаційний портрет студента-психолога, не треба забувати про його умовність, що спричинена середньостатистичними даними. Реальна система головних ціннісних орієнтацій охоплює інтелектуальні досягнення, інтимно-особистісні стосунки, відповідність соціальним очікуванням, матеріальний добробут, роботу та ділові риси, а також психологічну адекватність.

Що ж стосується професійно орієнтованої системи цінностей, то в її основу покладено особливості практично-дослідницької діяльності студента, котрі формують систему значущих рис практичного психолога. Відповідно, процес «психологічного» навчання, спрямований на ідентифікацію особистості з суб'єктом своєї майбутньої діяльності, на підвищення значущості її ціннісно-сміслового аспекту, на створення адекватних умов для розвитку вищого рівня спеціалізованих вартісних уподобань. Отож не варто розмежовувати аксіосферу

і творчо-пошукову діяльність, котрі знаходяться в супідрядній залежності одна від одної, обопільно впливаючи на загальний розвиток усіх сегментів особистості.

Тож в основі регуляції соціальної поведінки й професійної діяльності людини перебуває система ціннісних орієнтацій, структурно-динамічна модель якої інтегрує різні підходи до витлумачення закономірностей її внутрішньої організації і розвитку, реалізуючи базові для психології принципи системності й розвитку. Теоретичною основою даної моделі послужили класифікаційні й типологічні підходи до визначення стадій і рівнів розвитку системи ціннісних орієнтацій в роботах А.Г. Маслоу, Р. Інґльхарта, Е. Фромма, Ж. Піаже, Л. Колберга, Дж. Ловингера, О.В. Петровського, Б.С. Братуся й інших закордонних і вітчизняних учених. Нами була запропонована власна модель типології особистості, заснована на експериментальному виділенні типів, виходячи із цілісної ієрархії ціннісних орієнтацій респондентів. Основний зміст розробленої моделі, що одержала підтвердження в емпіричному дослідженні, подано у вигляді узагальнювальної схеми (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Структурно-динамічна модель системи ціннісних орієнтацій особистості

Параметри	Рівневі показники		
	Консервативний	Творчий	Індивідуалістичний
Стадії особистісного розвитку (за Л. Колбергом)	Передконвенціальна	Конвенціальна	Постконвенціальна
Провідні процеси	Адаптація	Соціалізація	Індивідуалізація
Механізми реалізації	Елементарні захисні	Ідентифікація	Інтерналізація

Параметри	Рівневі показники		
	Консервативний	Творчий	Індивідуалістичний
Основні психологічні фактори	Висока тривожність і фрустраційне напруження	Конформність, залежність і екстернальність	Свідомість життя, інтернальність, позитивна Я-концепція
«Вектори» особистісного розвитку	Звільнення від обмежень, свобода дій, вчинків	Прихильність традиціям, нормативам	Альтруїстична спрямованість, гуманізм
Провідні цінності	Незалежність, матеріальний статок і розваги	Сім'я, кар'єра, престиж і суспільне визнання	Творчість, активність, воля, самореалізація й широта поглядів
Типи особистості	Адаптаційний – зорієнтований на цінності виживання й самоствердження	Ідентифікаційний – зорієнтований на традиційні цінності й культуру	Самоактуалізатор – зорієнтований на цінності творчості й особистісного розвитку
Типи ціннісних переваг суспільної свідомості	Цінності адаптації, прагнення до безпеки, визнання з боку оточення	Цінності соціалізації, орієнтація на суспільні норми	Цінності індивідуалізації, спрямованість на саморозвиток

Групова ієрархія ціннісних орієнтацій першого типу (24,3 % респондентів) характеризувалася більшою значущістю конкретних життєвих цінностей – щасливого подружнього життя, здоров'я, матеріального забезпечення, дружби, цікавої роботи; незначущими виявилися цінності розвитку й продуктивного життя, пізнання й творчості, віднесені ними на останнє місце при рангуванні (на матеріалі тесту М.Рокича розмежування цінностей за оцінкою від імені «ідеального Я»). Приписані другому типу вартості (29,1 %) ставлять вище інших любов, дружбу, свободу, розвиток і творчість. До цінностей, що відкидаються ними, відносяться матеріально

забезпечене життя, суспільне визнання й розваги. У системі цінностей респондентів третього типу (46,6 %) найбільш високий ранг значущості мають здоров'я, матеріально забезпечене й активне діяльне життя, впевненість у собі й воля. Такі цінності, як творчість, щасливе подружнє життя, краса природи й мистецтва, а також щастя інших, посідають у їхній ієрархії останні місця. Групова ієрархія інструментальних цінностей першого типу відрізняється вірогідно більшою суб'єктивною значущістю чесності, другого – відповідальності; третій тип характеризується орієнтацією на незалежність, тверду волю, самоконтроль при низькій вагомості таких цінностей, як чесність, терплячість і чуйність.

Виділені нами на підставі особливостей ціннісних орієнтацій типи особистості виявили очевидні розбіжності за низкою психологічних характеристик. Так, респонденти, віднесені до першого типу, характеризувалися високою нормативною зумовленістю поведінки, консервативністю, некритичним ставленням до традиційних устроїв і принципів життя. У спілкуванні вони більшою мірою орієнтуються на норми етикету, прагнуть стримувати емоційні прояви. Їм також властиві підвищена тривожність і внутрішня напруженість. Другому типу властива опора на власні цінності, незалежність суджень, низька конформність, деяка відчуженість, орієнтація на свій внутрішній світ, високий творчий потенціал і розвинена уява. Відмінною рисою третього типу є незалежність у поведінці, завзятість, певна агресивність, владність і прагнення до домінування.

Виділені типи умовно позначені нами як «консервативний», «творчий» та «індивідуалістичний». Дана типологія, як і будь-яка диференціація або розподіл людей на підставі їхніх ціннісних уподобань, є досить умовною. Система вартостей людини мінлива, оскільки переважно спричинена нестійким соціальним докільлям і статусом особистості студента. У цьому зв'язку закономірно, що пропонована типологія головно базується на розбіжностях у внутрішніх установах та інтерналізованих у більш ранньому віці життєвих принципах і цінностях.

Для експериментального підтвердження моделі багаторівневої організації системи ціннісних орієнтації ми використали метод багатофакторного аналізу, що дозволяє виявити “приховані” змінні її внутрішньої структури. При цьому під фактором розуміється математично сконструйована змінна, що відповідає вимогам теоретичної моделі факторної структури. Сама процедура визначення основних аксіопсихологічних чинників вимагає складного теоретико-методологічного обґрунтування за результатами психодіагностичного дослідження. Очевидною перевагою багатофакторного аналізу є виявлення серед множини умов-чинників тих визначальних параметричних показників (детермінант), що спричиняють поетапний перехід від задекларованих перед суспільством вартостей до внутрішньо сприйнятих цінностей, що визначають стратегічні віхи поведінки і діяльності особистості. Достовірність отриманих результатів перевірялася за допомогою методів математичної статистики. Репрезентативність вибірки оцінювалася за критерієм Вілкінсона, Манна й Уїтні на кожному з респондованих курсів Національного авіаційного університету та Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”. У дослідженні для факторного аналізу використовувалася кореляційна матриця рангів значущості 36 термінальних і інструментальних цінностей 218 студентів зазначених київських університетів.

Раніше при дослідженні факторної структури системи ціннісних орієнтацій М.І. Лапіним було виділено одинадцять факторів [117], Д.О. Леонтєвим знайдено семифакторне рішення [125], О.В. Шаріков и Е.О. Баранова виявили тільки три значущі фактори [244]. У нашому дослідженні в результаті факторного аналізу виділилося сім основних факторів, які в цілому пояснювали 61,49 % дисперсії. Однак при цьому більшість факторів мали низьку значущість, що не піддаються чіткій інтерпретації. Для змістовного аналізу нами було обрано три основних фактори з вагою відповідно 9,32 %, 7,16 % і 6,43 %. Як критерій рівня значущості використовувалося навантаження на фактор 0,30, з обліком якого ранги цінностей об’єдналися у фактори в такий спосіб: перший фактор включив у себе 14 вартостей, другий –

8 і третій – 9 цінностей, при цьому деякі вартості ввійшли до декількох факторів (табл. 3.8 – 3.10).

Всі три основних фактори виявилися біполярними, кожен з яких має дві досить добре виражені групи пов'язаних між собою цінностей, що чітко конфронтують одна одній. Оскільки ранг значущості цінностей є зворотним (протилежним) числовим значенням (найбільше дорівнює 1, найменше – 18), на позитивному полюсі кожного фактора розташовуються цінності з негативним факторним навантаженням.

Таблиця 3.8

Параметри фактора 1 та їх факторні навантаження при аналізі термінальних та інструментальних цінностей за методикою М.Рокича студентів НАУ і ВМУРоЛ (вибірка 218 осіб)

Ранг	Цінності	Факторне навантаження
1	Активне діяльне життя	-0,48
2	Вихованість	-0,43
3	Незалежність	-0,42
4	Відповідальність	-0,39
5	Тверда воля	-0,38
6	Здоров'я	-0,36
7	Сміливість у відстоюванні своєї думки	-0,35
8	Ефективність у справах	-0,31
9	Розвиток	0,32
10	Любов	0,35
11	Пізнання	0,42
12	Акуратність, охайність	0,45
13	Творчість	0,46
14	Щасливе подружнє життя	0,51

На позитивному полюсі першого фактора зосереджені цінності «особистісної свободи»: активне діяльне життя, тверда воля, незалежність, сміливість у відстоюванні своєї думки, вихованість, чесність, ефективність у справах. Їм протистоять соціально схвалювані цінності, які можна також назвати традиційними, орієнтація на любов, подружні взаємини; а також вартості особистісного розвитку – пізнання і творчість, акуратність і охайність, які нажалі не обстоюються респондентами.

Позитивний полюс другого фактора егоцентрично орієнтований, йому притаманні «нижчі» цінності – матеріальний добробут, суспільне визнання, наявність вірних і хороших друзів й високі запити. Це свідчить про прагматичність вибірки, її спрямованість на економічні вартості, споживацьку життєдіяльність, у результаті чого відбувається орієнтація особистісних домагань в бік примітивних, інстинктивних форм самозреалізації. Протилежний полюс містить цінності творчості, краси природи й мистецтва, орієнтацію на щастя інших і чуйність. У цілому значущість цих цінностей може бути інтерпретована як орієнтація на гармонійний розвиток у єдності з суспільством, у своєму найвищому вираженні відповідної інтеграції, подоланні протиріччя між цінностями індивіда й соціуму. Але зазначені цінності (їх можна умовно назвати вартостями «альтруїстичної спрямованості») практично індіферентні респондентам і мають низьку значущість для “реального Я” студентів-психологів.

Таблиця 3.9

Параметри фактора 2 та їх факторні навантаження термінальних та інструментальних цінностей за методикою М.Рокича студентів НАУ і ВМУРоЛ (вибірка 218 осіб)

Ранг	Цінності	Факторне навантаження
1	Матеріально забезпечене життя	-0,69
2	Наявність вірних і хороших друзів	-0,55
3	Високі запити	-0,51
4	Суспільне визнання	-0,41
5	Творчість	0,46
6	Чуйність	0,49
7	Краса природи й мистецтва	0,52
8	Щастя інших	0,54

Третій фактор на своєму позитивному полюсі включає орієнтацію на цінності розваг, життєрадісності, незалежності і твердої волі, що у цьому контексті може бути інтерпретований як «свобода від обмежень». На протилежному полюсі перебувають цінності, що представляють собою осмислену стратегію суспільно значущого розвитку особистості, – любов,

пізнання, продуктивне життя, терпимість й власне розвиток.

Таблиця 3.10

Параметри фактора 3 та їх факторні навантаження термінальних та інструментальних цінностей за методикою М.Рокича студентів НАУ і ВМУРоЛ (вибірка 218 осіб)

Ранг	Цінності	Факторне навантаження
1	Розваги	-0,54
2	Незалежність	-0,42
3	Тверда воля	-0,38
4	Життєрадісність	-0,31
5	Розвиток	0,32
6	Любов	0,35
7	Терпимість	0,39
8	Пізнання	0,42
9	Продуктивне життя	0,43

І все ж за загальними показниками зміст і розподіл життєвих цілей майбутніх психологів за ранговими уподобаннями спрямований на індивідуалістичні домагання: на першому місці перебувають ділові цілі, орієнтовані на пізнання і вибір професії, яка принесе задоволення; на другому – цілі, спрямовані на особистий, переважно матеріальний успіх і добробут; лиш на третьому – суспільні цілі філософсько-рефлексивного характеру (результати кластерного аналізу, табл. 3.11). Що ж стосується професійно орієнтованої системи цінностей, то в її основу покладено особливості практично-дослідницької діяльності студента, котрі формують систему значущих якостей практичного психолога. Відповідно, процес психологічного навчання, спрямований на ідентифікацію особистості з суб'єктом своєї майбутньої діяльності, на підвищення значущості її ціннісно-сміслового аспекту, на створення адекватних умов для розвитку вищого рівня спеціалізованих вартісних уподобань.

Таблиця 3.11

Спрямованість системи цінностей майбутніх психологів НАУ і ВМУРоЛ, вибірка 218 осіб (за загальними результатами тестування)

Спрямованість	Методики			
	Ціннісних орієнтацій (М. Рокича)	ОТеЦ (І. Г. Сєніна)	СЖО (Д. О. Леонтьєва)	САТ (Е. Шострома)
Індивідуалістична	Здоров'я, Розваги, Незалежність, Життєрадісність, Тверда воля, Подружнє життя, Наявність вірних	Захоплення, Подружнє життя, Збереження власної індивідуальності, Саморозвиток, Досягнення	Процес життя, Локус контролю-Я, Локус контролю-життя	Компетентність у часі, Опора і підтримка, Ціннісні орієнтації, Самоприйняття,
Професійна	Цікава робота, Продуктивне життя, Матеріальне забезпечення, Пізнання, Ретельність,	Професійне життя Навчання й освіта, Власний престиж, Матеріальне забезпечення,	Цілі, Результат, Локус контролю-Я	Пізнання, Самоповага, Гнучкість поведінки, Креативність
Соціальна	Активне діяльне життя, Соціальні контакти, Високі запити, Життєва мудрість, Вихованість,	Громадське життя, Активне діяльне життя, Духовне задоволення, Власний	Загальна осмисленість життя, Локус контролю-життя	Спонтанність, Синергічність, Прийняття агресії, Контактність, Погляд на

За кількісної характеристики кластерного аналізу постає яскраво виражений комплекс взаємопов'язаних і взаємозалежних особливостей особистості майбутніх психологів, які ми об'єднали у профілі.

Перший профіль (61,4 %) характеризується яскраво вираженою тенденцією до індивідуалізації, йому притаманні високий рівень самоактуалізації, цілеспрямованість, зовнішній локус-контролю, активне діяльне життя, досягнення, але замала професійна спрямованість (лише для задоволення матеріальних потреб), низький рівень суспільних домагань.

Другий профіль (29,4 %) відповідає середньому рівню самоактуалізації,

відзначається високими професійними запитами, твердою волею, спрямованістю на цікаву роботу і престиж, керуючись при цьому внутрішнім локусом-контролю, незалежністю і раціоналізмом у виборі конкретних форм діяльності, та що водночас свідчить про деяку відлюдкуватість і педантизм.

Третій профіль (9,2 %) володіє посереднім рівнем самоактуалізації, йому притаманні чуйність, терпимість, альтруїзм, високий рівень емпатії, відкритість, він прагне щасливого подружнього життя, але характеризується конформністю і слабкою захищеністю від мінливої ситуації.

Таким чином, проведене нами дослідження підтвердило, що система ціннісних орієнтацій особистості не є внутрішньо однорідною структурою. По суті, виділені фактори вказують на можливий вибір вектора розвитку системи ціннісних орієнтацій особистості майбутніх психологів. Як видно з наведеної інтерпретації трьох основних факторів, що носять біполярний характер, вибір того або іншого вектора розвитку в кожному конкретному випадку визначається протиріччям між орієнтацією на цінності більш низького або більш високого рівнів.

Головна мета оптимізації розвитку системи ціннісних орієнтацій особистості – підвищення суб'єктивної значущості вартостей її вищого рівня. Розвиток аксіосфери внутрішньо вільної, творчої особистості зреалізовується студентами у процесі навчання, спрямованого перш за все на їх ідентифікацію з суб'єктом майбутньої фахової діяльності й на формування професійного бачення світу. Як найважливіший механізм прийняття особистістю вищих цінностей тут виступає інтерналізація (глибоке прийняття), змістом якої у проведеному нами емпіричному дослідженні є ускладнення системи особистісних конструктів, що розширює смислові межі суб'єктивної реальності й створює умови для вільного вибору й усвідомленого прийняття вищих цінностей.

3.2. Результати дослідження ціннісних орієнтацій і самоактуалізації у процесі особистісного розвитку майбутніх психологів

У вітчизняній психології, на основі теоретичних положень М. Рокича про систему цінностей особистості, І.Г. Сеніним розроблено опитувальник суто термінальних цінностей (ОТеЦ). Він містить вісімдесят тверджень, що підлягають оцінюванню за п'ятибальною шкалою, виходячи з їхньої вагомості для респондента. Даний опитувальник дає змогу визначати виразність восьми термінальних вартостей (власний престиж, високе матеріальне становище, креативність, активні соціальні контакти, саморозвиток, досягнення, духовне задоволення, збереження власної індивідуальності), а також їхню наявність у різних сферах життя (професійна діяльність, навчання й освіта, подружнє, громадське життя, захоплення). Результати тестування оформлюються у вигляді індивідуального профілю – окремо для шкал термінальних цінностей і життєвих сфер.

Опитувальник також дає змогу визначити ступінь значущості для індивіда тієї чи іншої життєвої сфери, у рамках якої він намагається себе зреалізувати, а саме: 1) професійне життя; 2) навчання й освіта; 3) подружнє життя; 4) громадське життя; 5) захоплення. У цьому зв'язку нас цікавили розбіжності у вартісних уподобаннях студентів державного і приватного ВНЗ, а також динаміка зміни цінностей за рік навчання в університеті. Відтак перед нами постали такі завдання при роботі з даною методикою: а) визначити специфічні особливості ціннісних орієнтацій студентів; б) виявити їх динаміку упродовж навчання на відповідному курсі.

Високі оцінки респондентів (шкальні бали 7-10) вказують на переважання тієї чи іншої цінності. Тому недоцільно використовувати середні арифметичні значення для порівняння окремих груп студентів між собою. Вважаємо доречним скористатися процентним відношенням високих оцінок за кожною шкалою до загальної кількості студентів (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Кількість студентів ВМУРоЛ і НАУ, які мають високі рангові оцінки за методикою ОТеЦ І.Г. Сеніна (загальна вибірка студентів 218 осіб, березень 2003 р., у %)

Шкали та параметри для порівняння	Академічні курси		
	2 курс	3 курс	4 курс
<u>Ціннісні орієнтації:</u>			
1. Престиж	40,33	45,21	40,36
2. Матеріальне становище	65,52	68,73	76,82
3. Креативність	44,36	32,24	52,33
4. Активні соціальні контакти	52,43	57,43	52,33
5. Саморозвиток	52,44	47,42	64,48
6. Досягнення	74,61	80,61	78,73
7. Духовне задоволення	37,33	37,22	45,18
8. Збереження власної індивідуальності	70,57	70,64	79,79
<u>Життєві сфери:</u>			
1. Професійне життя	52,42	48,92	69,64
2. Навчання й освіта	70,57	69,62	73,54
3. Подружнє життя	45,47	52,44	67,54
4. Громадське життя	57,45	50,49	76,21
5. Захоплення	73,52	67,46	75,64

Для всієї вибірки характерний високий бал за показником “матеріальне становище” (від 83 % до 62 %). Це означає, що матеріальний добробут виявляється для студентів підставою для розвитку почуття власної значущості й позитивного ставлення до себе. Їхня зацікавленість у високому рівні матеріального достатку пояснюється високими потребами цього віку й низькою соціальною захищеністю студентів. Виявлено також високу потребу в досягненнях (від 98 % до 60 %), тобто наявність прагнення до відчутних і конкретних результатів у будь-якому виді діяльності. Ця потреба пояснюється самим характером навчально-пошукової роботи психологів-наступників.

Значна кількість студентів (від 79 % до 70 %) має високу потребу у збереженні власної індивідуальності, що свідчить про їхнє прагнення до незалежності і бажання зберегти неповторність, своєрідність власної особистості, своїх поглядів і переконань. Студенти ставлять задоволення своїх духовних потреб (від 37 % до 45 %) нижче матеріальних (від 65 % до 76 %), що збігається з даними за методикою М. Рокича. Найбільш значущими сферами життєдіяльності є навчання і захоплення. Для аналізу динаміки ціннісних

орієнтацій студентів нами проранжировані всі цінності й життєві сфери за їх значущістю протягом навчального року (опитування проводилося на початку та в кінці навчання на відповідному курсі 2002-2003 років). Рангові місця розподілені від 1 до 8 для ціннісних орієнтацій і від 1 до 5 для життєвих сфер, де 1 - найбільш значуща цінність і т.д. (табл. 3.13).

З одержаних результатів видно, що протягом навчання в університеті зростає націленість на підтримку власного престижу. Ця потреба переміщується до четвертого курсу з 8 на 5 місце, що пояснюється процесом зміни соціального статусу студентів у процесі дорослішання (багато старшокурсників починають працювати, створюють сім'ю). Прагнення до активних соціальних контактів, креативність і духовне задоволення мають невелике значення для більшості студентів, та й духовне задоволення виокремлюється як домінантне на старшому курсі. Сфера навчання є найбільш значущою для студентів (1 місце на другому курсі і 2 – на четвертому). Що стосується захоплень, то найбільша їх значущість зберігається протягом усіх курсів навчання. Приємно, що сфера професійної самореалізації на четвертому курсі виходить на друге місце, це пояснюється великим відсотком вже працюючих студентів.

Таблиця 3.13

Рангові місця значущості термінальних цінностей і життєвих сфер на початку і в кінці навчального року у групах студентів ВМУРоЛ «Україна» та НАУ (вибірка 218 осіб, жовтень-березень 2002/2003 р.)

Шкали та параметри для порівняння	Середньорангові показники академічних груп					
	2 курс		3 курс		4 курс	
<u>Ціннісні орієнтації:</u>						
1. Престиж	8	6	5	6	6	5
2. Матеріальне становище	2	1	3	1	2	1
3. Креативність	7	7	8	8	7	8
4. Активні соціальні контакти	6	5	4	5	4	4
5. Розвиток себе	4	4	6	4	1	3
6. Досягнення	1	3	1	2	8	6
7. Духовне задоволення	5	8	7	7	3	2
8. Збереження власної	3	2	2	3	5	6

індивідуальності						
<u>Життєві сфери:</u>						
1. Професійного життя	5	4	5	4	4	2
2. Навчання й освіти	1	2	1	3	2	4
3. Подружнього життя	4	5	3	1	5	3
4. Громадського життя	3	3	4	5	3	5
5. Захоплення	2	1	2	2	1	1

Значущість різних вартостей в індивідуальній ієрархії може бути зумовлена цілим набором психологічних особливостей та особистісних характеристик. Як вже наголошувалося, на формування аксіосфери особистості впливає сукупність як зовнішніх, соціально-психологічних чинників, так і внутрішніх, тобто індивідуально-психологічних. В емпіричному дослідженні розглядався взаємозв'язок особливостей ієрархічної організації ціннісної системи і вираженості тих внутрішніх чинників, які можуть бути активізовані або оптимізовані у процесі цілеспрямованої навчальної діяльності.

Очевидно, що показники впливу різних психологічних механізмів і ступеня вираженості чинників формування ціннісної системи взаємопов'язані і взаємоспричинені, тому їх розмежування є достатньо умовним. Методологічною основою такого розподілу в проведеному нами емпіричному пошукуванні послужили положення В.М. Мельникова і Л.П. Ямпольського про діагностику типів і рис особистості [141]. Показники за такими тестами як САТ і ОТеЦ, що є швидше «опитувальниками типів» і дають змогу оцінити тенденцію зміни психічного стану, тобто спосіб, тип поведінки, інтерпретуються їх авторами як прояви дії механізмів розвитку ціннісної системи. Результати за тестами М. Рокича, СЖО, що є швидше «опитувальниками рис» і відображають відносно стійкі особистісні характеристики, оцінювалися як вираженість внутрішніх переваг у формуванні аксіосфери.

З одержаних результатів з'ясувалося, що рівень свідомості життя, зокрема усвідомлення цілей і перспектив, насиченості сьогоденного буття і задоволення самореалізацією, знаходиться у позитивному взаємозв'язку зі значущістю

цінностей, які властиві особі, котра самоактуалізується, і які можна віднести до вищого рівня ціннісної системи – активного діяльного життя, саморозвитку, відповідальності, освіти тощо. Значущість «цінностей регресу» (або дефіцієнтних цінностей за А.Г. Маслоу) – розваг, матеріально забезпеченого життя, суспільного визнання – пов’язана із загальним низьким рівнем соціальної захищеності студентів. Наведені відмінності супроводжуються вибором різних механізмів формування системи ціннісних орієнтацій особистості: загальний показник усвідомленості життя позитивно корелює з результатами за шкалою «підтримки» САТ, що відображає дію механізму інтерналізації, і негативно – з показниками більшості інших шкал, підйом профілю за якими відповідає дії адаптативних захисних механізмів. Тож система ціннісних орієнтацій студентів, що спеціалізуються за напрямком „психологія”, більшою мірою залежать від дії механізму інтерналізації. Свідомість життя, таким чином, на противагу «екзистенціальному вакууму», є чинником розвитку гармонійної і психічно здорової особистості, основою її цілеспрямованості, умовою адекватної реалізації ціннісною системою її цільових функцій.

Ефективне впровадження цінностей у життєдіяльність є важливою умовою професійної й особистісної самореалізації. У нашому емпіричному дослідженні особливості співвідношення вартісних настановлень і життєвих сфер постають як визначальний чинник у специфіці формування всієї системи ціннісних орієнтацій (табл. 3.14). Високі показники життєвих сфер відповідають панівній значущості активного, діяльного й продуктивного життя, освіченості; низькі – значущості розваг і нетерпимості до недоліків.

Таблиця 3.14

Рангові показники ступеня реалізації цінностей у сферах життя за показниками опитувальника ОТеЦ студентів НАУ та ВМУРоЛ «Україна» (загальна вибірка 218 осіб, березень 2003 р.)

Ціннісні орієнтації / Життєві сфери	Професійне життя	Навчання й освіта	Подружнє життя	Громадське життя	Захоплення
-------------------------------------	------------------	-------------------	----------------	------------------	------------

Власний престиж	7,2	2,3	6,3	5,5	3,1
Високе матеріальне становище	5,7	7,1	7,4	7,3	6,3
Креативність	6,1	4,8	6,8	6,3	3,2
Активні соціальні контакти	4,4	1,8	5,6	4,1	2,8
Саморозвиток	4,2	2,8	6,7	5,3	3,2
Досягнення	7,1	4,4	6,3	3,1	2,9
Духовне задоволення	6,1	3,8	7,1	5,3	3,3
Збереження власної індивідуальності	5,5	4,9	6,4	6,3	4,6

Прагнення до високого матеріального становища в усіх студентів посідає високий щабель у вартісній ієрархії. Найбільш значущою цінністю для загальної вибірки залишається потреба в досягненнях, хоча в подальшому вона має тенденцію до зниження. Третє місце посідає потреба в збереженні власної індивідуальності, прагнення до неповторності, котрі мають тенденцію до зростання у процесі навчання й дорослішання студентів. Аналогічна картина спостерігається із прагненням до саморозвитку. Протягом навчання в університеті також посилюється жага студентів до завоювання авторитету, визнання, підтримки власного престижу. Втішно відзначити зростання індексу значущості тієї чи іншої сфери професійного життя респондентів. Щодо захоплень, то вони, як і раніше, посідають одне з найважливіших місць у житті студентів-психологів на різних вікових відрізках життя.

Рівень відповідальності за ті або інші події життя також достатньо тісно взаємопов'язаний зі значущістю окремих цінностей в індивідуальній ієрархії. Інтернальний локус суб'єктивного контролю супроводжується вищою значущістю цінностей особистісної самореалізації – активного і продуктивного життя, пізнання і творчості. Екстернальному локусу контролю виразно відповідає перевага «нижчих цінностей» – розваг і матеріально забезпеченого життя (за матеріалами порівняння результатів за опитувальниками ОТеЦ і

СЖО). Цілком закономірно, що ступінь інтернальності респондентів негативно корелює з орієнтацією на соціально схвалювані цінності, засвоєні за допомогою ідентифікації (дружні взаємовідносини, акуратність, вихованість, старанність). Описані закономірності підтверджуються тим, що інтернальному локусу контролю більшою мірою відповідає дія механізму інтерналізації, а екстернальному – ідентифікації. Загальний рівень суб'єктивного контролю знаходиться у безпосередній залежності від рівня внутрішньої «підтримки» цінностей, а дії різних адаптативних механізмів відповідають швидше за екстернальний локус контролю. Впровадження вартостей у повсякденне буття визначається вибором механізму формування загальної ціннісної системи, котра перебуває у прямій залежності від ступеня внутрішньої «підтримки» певної цінності, що відображає дію механізму інтерналізації, і у зворотній – переважання адаптаційних механізмів.

Таким чином, студенти-психологи різного курсу навчання характеризуються істотними відмінностями в багатьох сферах вибору тенденційних шляхів до формування акцентів у професійному, соціальному і індивідуалістичному спрямуванні діяльності. Відмінності систем ціннісних орієнтацій, що мають переважно внутрішнє або зовнішнє походження, визначаються особливостями їх формування. Система цінностей «орієнтованої на себе» особистості сформована за допомогою механізму інтерналізації і володіє достатньою стійкістю і внутрішньою несуперечністю (характерна для старшокурсників). Цінності особистості, «орієнтованої на інших», засвоюються у процесі ідентифікації з довіллям і, відповідно, є мінливішими (притаманна другому та третьму курсу). Ступінь незалежності цінностей, тісно пов'язаний з осмисленням відповідальності за свої дії, визначає рівень усвідомлення людиною значення свого життя, єдності минулого, теперішнього і майбутнього, тобто процес усвідомлення власної вагомості у світі багато в чому залежить від ухвалення відповідальності за життєві діяння. Це пов'язано з тим, що суб'єктивне переживання людиною наявності цільових настанов, зумовлено перш за все усвідомленням нею результативності своєї повсякденної діяльності

(констатується високий рівень усвідомлюваності на четвертому курсі навчання). Особливості системи особистісних вартостей, усвідомлювану частину якої становлять власне ціннісні орієнтації, визначають першочергово відмінності у спрямуванні особистості та своєрідності її індивідуальних рис і властивостей.

Групування вартостей у певну особистісну систему своєю значущістю зобов'язане дії описаних механізмів адаптації, ідентифікації і інтерналізації. До нижчого рівня ціннісної системи, сформованого адаптаційними механізмами, можна віднести такі цінності, як розваги і свобода дій та вчинків. Переважно за допомогою ідентифікації формується рівень цінностей подружнього життя, кар'єри і суспільного визнання, старанності, вихованості, акуратності та ін. Вищий рівень ціннісної системи, утворений у результаті інтерналізації, охоплює такі цінності, як творчість, активне діяльне життя, тверда воля, широта поглядів, освіта. Проблема вибору пріоритетного механізму формування аксіосфери особистості, котрий визначає місце відповідного «пласта» в індивідуальній ієрархії, може бути розглянутий у контексті дії тих або інших чинників цілісного процесу ціннісного розвитку.

Присвоєння соціальних цінностей за допомогою процесу ідентифікації (зміст цього поняття походить від латинського *identificate* – тотожність, однаковість, рівнозначність, подібність) відбувається на підґрунті переживання значущих для людини цінностей, тому розвиток особистості проходить через специфічне наслідувальне освоєння особистісних смислів та цінностей. Виходячи з вищесказаного, доречно інтерпретувати ідентифікацію як процес ототожнення суб'єкта з іншим індивідом або групою на підставі сталого емоційного зв'язку, задіяння у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм і цінностей довкілля. Інтерналізація ж більш складний процес, який припускає свідоме й активне сприйняття навколишнього світу, а також активне відтворення особистістю прийнятих норм і цінностей у своїй діяльності. Крім того, інтерналізація припускає прийняття на себе відповідальності, інтерпретацію значущих подій як результату власної життєдіяльності.

Процес формування ціннісно-сміслових орієнтацій неподільно

пов'язаний із загальними закономірностями соціального розвитку й відбувається двома напрямками: а) шляхом розвитку ціннісно-сміслових орієнтацій, пов'язаних з нормативами взаємостосунків між людьми, б) через нормативи взаємодії суб'єкта з предметами навколишнього світу. Процеси ідентифікації й інтерналізації є, своєю чергою, умовами соціалізації особистості, котра забезпечує опанування певної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють їй повноцінно функціонувати. Соціалізація – процес і результат освоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваного у спілкуванні й діяльності [34; 165]. Ціннісно-сміслові орієнтації, привласнювані у процесі розвитку, залежать від того, до якої діяльності долучена особистість. При цьому формування аксіосфери на різних етапах соціалізації неоднозначне, її характер і зміст змінюються під впливом багатьох факторів, тому що вона може відбуватися як в умовах стихійного впливу на особистість різних обставин життя, що мають іноді характер різноспрямованих векторів, так і в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості (у нашому випадку навчання у ВНЗ).

Механізм інтерналізації у зв'язку з цим може розглядатися як базовий у формуванні професійної системи ціннісних орієнтацій особистості. На підставі результатів даного дослідження його дія у процесі «психологічного» навчання (оволодіння фахом психолога) може бути схематично описана таким чином: *інтроспектива і підвищення рефлексії → прояснення значення власного життя і його мети → усвідомлення і ухвалення відповідальності за досягнення поставлених цілей → вибір значущих цінностей і формування системи ціннісних орієнтацій.*

За окреслених тенденцій реалізації термінальних та інструментальних цінностей у життєвих сферах особистості спостерігається супідрядна залежність між просоціальними та індивідуалістичними домаганнями студентів. Змістовне наповнення вартісних настановлень є сукупністю актуалізованих, генералізованих смислів, розміщених у часовій перспективі (досвід, реальність, цілі), що виконує функцію переносу індивідуальної системи

аксіологічних уподобань з більш низького рівня (адаптивні механізми) на більш високий (індивідуалізація, самоактуалізація). Тож за показниками рівня сформованості цінностей-цілей у життєвих сферах, можна стверджувати, що студенти-психологи володіють значним потенціалом у самореалізації власної особистості у цілому часопотоці життя.

Основні тенденції розвитку сучасного психолого-педагогічного впливу на студентів у нашій країні і за кордоном спрямовані на гуманізацію сфери освіти, всебічний розвиток творчого потенціалу особистості, формування рівноправних, партнерських відносин. Ці тенденції характерні для різних сфер і рівнів системи освіти. Тому для опису еталонної моделі особистості майбутнього спеціаліста доречно звернутися до теорій, що розвивалися у форматі екзистенціально-гуманістичної психології (А.Г. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Перлз, В. Франкл та ін.). Зокрема, однією з найбільш широко відомих теорій у рамках даного підходу є *концепція самоактуалізованої особистості* А.Г. Маслоу. Її популярність пов'язана, з одного боку, з евристичністю поняття “самоактуалізація” і можливістю його операціоналізації й використання в емпіричних дослідженнях, з іншого – вона, досліджуючи позитивні прояви людської природи (творчість, альтруїзм, любов, дружба тощо), є певним еталоном у процесах виховання і самоформування особистості студента.

Професійний розвиток не можна відмежувати від особистісного. Студент, котрий зацікавлений у самозміні й саморозвитку, здатний надалі перейти й на якісно вищий рівень у своєму професійному становленні. Ставши повноцінним суб'єктом власної професійної діяльності, він зуміє спрямувати свою внутрішню активність на повну самореалізацію. Студент, який не поділяє цінностей самоактуалізації, здебільшого неспроможний особистісно та професійно зростати. Тому особливого значення у створенні аналізованого портрета набуває визначення рівня самоактуалізації, коли студенти, перебуваючи у процесі самовизначення, мають можливість осмислити результати психологічної діагностики показників самоактуалізованості й намітити програму подальшого самовдосконалення. Для цього нами успішно використовується тест

Е. Шострома, тобто САТ, з опертям на його концептуальний опис [63; 140].

Поняття самоактуалізації синтетичне, тому що змістовно відображає всебічний і безупинний розвиток творчого і духовного потенціалу людини, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприйняття соціального довкілля, навколишнього світу і свого місця в ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності. В одній зі своїх робіт А.Г. Маслоу визначає самоактуалізацію як “прагнення до самореалізації, точніше, тенденцію актуалізувати те, що міститься у потенції, тобто намагання людини стати такою, якою вона здатна стати” [88, с. 46]. Тому тенденція до повномасштабної самореалізації студентів-психологів у навчально-пошуковій і майбутній професійній діяльності засвідчує факт позитивного формування вартісних уподобань, суспільно значущих аксіопсихологічних настановлень особистості.

Середній рівень загальної картини самоактуалізації свідчить про те, що респонденти знаходяться на шляху динамічного розвитку самодостатності і поки що не мають усталених принципів взаємодії з довкіллям. При порівнянні даних категоріальних шкал (компетентність у часі та підтримка) спостерігається певна розбіжність між життєвими настановами та внутрішньою підтримкою в досягненні подальших перспектив, що є запорукою формування певного вакууму між власними домаганнями та надмірним впливом соціуму на особистісне становлення студента.

При аналізі базової пари шкал САТ, котрі мають характерологічну спорідненість і можуть інтерпретуватися паралельно, надмірний показник розбіжності (10 Т-балів) вказує на неадекватність соціальних норм і запитів стосовно внутрішньоособистісних очікувань респондентів. Наявність суспільно прийнятних моделей поведінки юних наступників низька за високого рівня власних домагань, орієнтованих на самобутність і, водночас, відстороненість від субкультури ареалу власного існування. За даних обставин можна зробити висновок, що ні усвідомлення, ані активний вияв власних почуттів, потягів до звершень практично не мають місця у структурі особистісних домагань

респондентів. Така картина зумовлена високим ступенем недовіри до суспільства (що спостерігається в показниках шкали «погляд на природу людини», котра вбачається як негативна і руйнівна), мірою незадоволення особистим статусом у соціумі і слабким рівнем ініціативності та суспільної активності.

При аналізі концепції самосприйняття (найвищий показник за опитувальником) окреслюється картина, за якої респонденти дуже вдало поєднують у собі риси самодостатності і спроможні не зациклюватися на соціальних стандартах і стереотипах сприйняття себе та інших. Це не означає, що студенти схильні до конфронтації із суспільними нормами, а лише підкреслює значнішу роль особистісного компонента в життєреалізуванні. Спостерігається також певна розмитість Я-образу, котрий є основним показником структури особистості. Вміння поєднувати приємне з корисним знову ж таки спрямоване в русло егоїзму, оскільки присутня в осіб тривожність не дозволяє повномірно співпрацювати із суб'єктивним довкіллям.

За загальними показниками тестування, як показує експериментальний досвід, можна зробити висновок про те, що середні тестові оцінки респондентів розташувалися в діапазоні від 41 до 59 стандартних балів, тобто у розвитковому форматі самоактуалізації. За даними десяти вимірювальних шкал із 14 наявних середні результати опитаних припадають у межу середніх оцінок, що вказує на статистично достовірну психологічну норму.

Одержані результати дослідження рівня самоактуалізації студентів можна подати наочно у вигляді таблиці (табл. 3.15). Вони підтверджують той факт, що тестові оцінки рівня самоактуалізації студентів переважно розташовані в діапазоні самоактуалізації. Найбільший відсоток усіх респондентів (приблизно дві третини – 61,64 %) перебувають у межах 45-70 стандартних Т-балів. Загальна ж картина самоактуалізації – це “хороша норма” – 48,75 балів.

Таблиця 3.15

**Показник (рівень) самоактуалізації за опитувальником САТ
(% студентів ВМУРоЛ і НАУ, загальна вибірка 218 осіб, вересень 2003 р.)**

№	Шкали	Менше 45 балів (низький)	45-55 балів (середній)	55-70 балів (високий)	Псевдо-само-актуалізація
1	Орієнтація у часі	42,59	44,44*	12,97	0,00
2	Опора (підтримка)	45,74	50,56*	0,00	3,70
3	Ціннісні орієнтації	38,89	40,74*	11,11	9,26
4	Гнучкість поведінки	33,33	37,04*	29,63	0,00
5	Сензитивність	18,52	55,56*	24,07	1,85
6	Спонтанність поведінки	44,44*	33,33	20,37	1,86
7	Самоповага	14,81	50,00*	33,33	1,86
8	Самоприйняття	20,75	43,40*	33,96	1,89
9	Погляд на природу людини	25,00	51,92*	23,08	0,00
10	Синергічність	47,17*	26,42	24,53	1,88
11	Прийняття агресії	18,51	55,56*	20,37	5,56
12	Контактність	45,24	45,32*	7,55	1,89
13	Пізнавальні потреби	58,49*	28,30	11,32	1,89
14	Креативність	50,00*	35,19	12,96	1,85
Середні показники		35,97	42,7	18,94	2,39

Примітка. * – найбільше відсоткове значення від загальної кількості респондентів

За даними чотирьох вимірювальних шкал є підстави констатувати дещо занижкі показники самоактуалізації. Це стосується вимірів «синергічність», «спонтанність поведінки», «пізнавальні потреби», «креативність», за якими одержані нижчі результати від середньостатистичної норми. Відтак останні характеризують студентів як людей, котрі піддаються зовнішньому впливу, а тому в житті більшою мірою керуються не своїми цінностями, а

настановленнями довілля. Ознакою ж самоактуалізації є саме «зсередини керована особистість». Якщо вона й піддається зовнішнім впливам, то завжди вільна у виборі дій і вчинків, неконформна.

Студенти-психологи недержавного ВНЗ, протягом навчання набувають дещо вищого рівня особистісного розвитку і самоактуалізації, аніж студенти НАУ, що пояснюється більшою свободою у виборі методів та шляхів опанування наукою, а також участю у розбудові самого дидактичного процесу та інноваційними тенденціями в обранні стратегій емпіричного пізнання. При цьому в групах третьокурсників, на відміну від другого курсу, спостерігається достатньо виразне збільшення рівня самоповаги, що свідчить про більшу можливість реалізації у процесі психологічного навчання і практичного задіяння своїх переваг, позитивних властивостей характеру. В інших вимірах динаміка показників самоактуалізації має загальні закономірності, що дозволяє стверджувати, що студенти-психологи загалом успішно долають нормативну кризу професійного самовизначення, яка виявляється, зокрема, в тимчасовому зниженні показників за більшістю шкал САТ і подальшим їх прогресивним збільшенням.

Дослідження проходило у кілька етапів для отримання достовірних емпіричних даних, тому тестування проводилося на початку та в кінці навчального року (вересень-жовтень, березень-квітень 2002/2003 навчального року, загальна вибірка 218 осіб студентів – майбутніх психологів стаціонарної форми навчання), що й дозволило спостерігати тенденційні особливості формування основних складових аксіосфери й підтвердити поступальний шлях досягнення студентами певного рівня самодостатності (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Показники за опитувальником САТ студентів ВМУРоЛ і НАУ загальна вибірка 218 осіб (вересень, квітень 2002/2003 р.)

Шкали САТ		2 курс	3 курс	4 курс
Компетентність у часі	1	49, 21±1, 28	43, 74±1, 94	46, 45±2, 70
	2	51, 00±2, 28	45, 58±3, 78	53, 17±3, 42

Підтримка	1	49, 10±2, 03*	47, 82±1, 16	50, 73±, 75*
	2	54, 51±1, 22*	50, 84±2, 03	55, 17±1, 86*
Ціннісні орієнтації	1	54, 69±1, 17**	51, 40±2, 07	54, 48±2, 42
	2	59, 79±2, 84	58, 42±2, 66	61, 27±1, 68**
Гнучкість поведінки	1	53, 61±1, 12*	50, 86±1, 92	53, 72±2, 32
	2	58, 58±1, 77*	50, 74±2, 08	61, 25±3, 05
Сензитивність до себе	1	47, 80±1, 10*	45, 66±1, 91	47, 55±3, 06
	2	53, 18±2, 33*	51, 42±3, 21	52, 63±3, 89
Спонтанність	1	45, 83±3, 95	45, 76±2, 12	46, 70±1, 30**
	2	51, 29±3, 100	51, 89±4, 08	54, 09±2, 50**
Самоповага	1	56, 79±1, 73**	53, 34±2, 90	52, 62±4, 17 **
	2	65, 71±2, 39**	60, 05±4, 33	66, 96±3, 05 **
Самоприйняття	1	50, 58±1, 38	45, 20±2, 50	51, 83±3, 14
	2	54, 73±2, 20	49, 53±4, 03	56, 00±3, 05
Уявлення про природу людини	1	48, 12±1, 24	47, 20±2, 27	51, 38±2, 37
	2	51, 27±2, 26	52, 68±4, 61	50, 42±3, 05
Синергія	1	53, 79±1, 43	49, 44±2, 51	56, 59±3, 32
	2	57, 62±2, 21	51, 89±3, 62	60, 63±3, 23
Прийняття агресії	1	48, 69±1, 21	45, 56±2, 03	48, 90±3, 41
	2	49, 33±2, 15	43, 21±4, 04	53, 79±2, 88
Контактність	1	47, 16±1, 03	45, 40±1, 87	46, 90±2, 47

	2	50, 45±2, 02	46, 58±2, 80	53, 12±3, 28
Пізнавальні потреби	1	46, 01±1, 26	45, 02±2, 28	43, 28±3, 16
	2	48, 42±2, 28	41, 00±4, 52	48, 96±3, 11
Креативність	1	45, 81±1, 37	44, 52±2, 25	43, 72±3, 46
	2	46, 53±2, 08	45, 11±3, 65	45, 83±3, 19

Примітка. * Відмінності в парах 1 і 2 значущі при $p < 0,05$, ** при $p < 0,01$, *** при $p < 0,001$, де 1 – вересневий зріз, 2 – квітневий зріз тестування студентів НАУ та ВМУРоЛ.

При розгляді показників за кожною шкалою опитувальника САТ у групах респондентів не було виявлено значних розбіжностей, тому пропонується загальна картина інтерпретації результатів. За шкалою компетентності у часі одержані показники, які вказують на психічну та статистичну норму, свідчать про загальний середній рівень самоактуалізації вибірки. Так у молодого покоління виявляється здатність жити за принципом «тут і тепер», відчувати неподільність минулого, теперішнього і майбутнього, бачити життя цілісно. У студентів також присутня тенденція до сакралізації і глобалізації майбутніх звершень, що є формою максималізації життєвих потенціалів, котрі не завжди помірковані та зважені.

Шкала підтримки характеризується середнім ступенем вираженості і констатує незалежність цінностей і поведінки суб'єкта від впливу ззовні. Респондентам притаманна певна неадекватність сприйняття власного «Я» та дещо завищена самооцінка, проте високий рівень самоповаги свідчить про почуття власної гідності і можливість зреалізування власних домагань у майбутньому. Іноді контингент опитуваних проявляє деяку конформність та несамостійність у прийнятті глобальних рішень, прояві зовнішнього локусу контролю (дані збігаються з результатами за опитувальником СЖО), що є показником певної незрілості у виборі життєвих перспектив і принципів самореалізації.

Результати сформованості ціннісних орієнтацій у студентів свідчать про реструктуризацію попередніх і формування нових цінностей, котрі співвідносяться із запитамі суспільства та професійними настановленнями. Вони, за даними тестування, виявляються у потязі до матеріальних благ і егоцентричних уподобаннях (підтверджено матеріалами опитувальника М. Рокича). Шкала лабільності або гнучкості поведінки вказує на досить високий рівень вміння пристосовуватися до швидкоплинної ситуації, передбачає миттєвість у виборі вигідних перспектив у стосунках із соціальним оточенням, прогнозує подальшу націленість на віддалені досягнення і симбіотичність зносин з довкіллям.

Рівень сензитивності студентів уможлиблює безпосереднє сприйняття власної емоційно-афективної сфери і сприяє усвідомленню співвідношення чуттєвого (переживання) і когнітивного (в даному випадку рефлекторного, продуманого) компонентів повсякденного буття. За шкалою спонтанності одержано найнижчий показник у всіх категоріальних проявах особистості, котрий свідчить про страх і малу відвертість у почуттях, надмірну поміркованість у прийнятті рішень, тривіальність при розв'язанні насущних проблем, неможливість творчого вирішення елементарних життєвих ситуацій. В даному випадку подібні деструкції ототожнюються з афективною та когнітивною ригідністю, котра підсилює невдоволення власною діяльністю і негативно впливає на образ «Я».

Шкала самоповаги окреслює его-спрямованість, котра виявляється у високих оцінках респондентами власної гідності, вартісного ставлення до особистих позитивних рис характеру, іноді навіть усупереч негативним варіантам поведінки у певних ситуаціях. Але в даному випадку подібний егоїзм можна з упевненістю назвати «здоровим», оскільки самоповага є стрижневим показником планомірного і всебічного розвитку особистості, сприяє її самовдосконаленню й оптимізує рівень домагань. Зважена оцінка особистісних рис (шкала самоприйняття) свідчить про спроможність опитуваних критично і, водночас, адекватно сприймати власні характерологічні вади і недоліки, що

надає їм змогу в подальшому нейтралізувати надмірну тривожність і проявляти себе у поведінці і діяльності природно.

Уявлення студентів про людську сутність вказує на певну недовіру соціуму, а також на те, що особи сприймають оточення як агресивне і деструктивне. Подібна тенденція символізує незахищеність і певну фобічність у зносинах з довкіллям, можливо базисом формування даного бачення є політична та економічна ситуація в країні в цілому, але не треба відокремлювати й особистісні девіації у поведінці. Оскільки показники прийняття власної агресії також замалі (окреслюють низьку спроможність адекватно і точно оцінювати власну агресивність, її причини і наслідки), то в тандемі з негативним сприйняттям людської природи свідчать про певні деструкції у самих респондентів.

Середній рівень синергії емпірично підтверджує те, що опитувані спроможні цілісно сприймати світ, поєднувати діаметральні показники життя, такі як робота і відпочинок, матеріальне і духовне. Протилежні буттєві чинники сприймаються і зреалізовуються респондентами у діалектичній єдності. Нормативний рівень міжособистісних стосунків за показниками контактності підтверджує можливість студентів-психологів швидко налагоджувати діалогічний контакт зі співбесідником.

Замала схильність респондентів до пізнання навколишнього світу визначається низькими показниками пізнавальних потреб та виявляється в тенденціях до репродуктивності навчально-пошукової діяльності. А за посередніх креативних домагань особистість студента характеризується парадоксальною картиною устремлінь: жагою самостійності, з одного боку, і надмірною соціальною залежністю – з іншого, що свідчить про дискретність власних орієнтирів життєдіяльності з її суспільною значущістю.

Та попри зазначені деструкції в диспозиціях особистості студента, треба зауважити, що процес самоактуалізації протікає безперервно, має перманентний характер і співвідноситься з досвідом реалізації суб'єкта у світі. У самому «творенні самоактуалізації» на першому місці постає особистість (у нашому

випадку високий рівень его-спрямованості у респондентів), а не її проміжні здобутки через зовнішню керованість поведінкою у реалізації цілей і домагань. Загалом студенти-психологи відрізняються реалістичністю сприйняття себе і довкілля, спонтанністю, орієнтацією на вирішення нагальних, життєво важливих завдань, потребою в утвердженні своєї самості, незалежністю, духовністю, почуттям спільності з людством, глибокими міжособистісними стосунками, прихильність до демократичних цінностей, розмежуванням засобів і цілей життєдіяльності. Тому за результатами емпіричного дослідження з цілковитою впевненістю можна стверджувати, що вони знаходяться на поступальному шляху власної самореалізації, тобто перебувають у динаміці самодостатності.

Розуміючи розвиток індивіда як діалектичне сполучення процесів соціалізації й індивідуалізації (що, на нашу думку, співвідноситься з поняттям самоактуалізації), Б.Ф. Ломов підкреслює, що при оволодінні суспільним досвідом особистість одночасно здобуває все більшу самостійність і автономність. За його словами, «індивідуалізація – це фундаментальний феномен суспільного розвитку людини. Один з його ознак (і показників) полягає в тому, що в кожній особистості формується її власний (і унікальний) спосіб життя й власний внутрішній світ» [129, с.337]. Самоактуалізація (тотожна процесам автономізації, індивідуації, персоналізації тощо) складно організований процес, який припускає високий рівень особистісного розвитку, змістовні аспекти якого ми розуміємо як процес вироблення автономної системи цінностей..

Ефективність емпіричного дослідження змін у системі цінностей особистості майбутнього психолога зумовлена процесами інтегративної асиміляції загальнолюдських вартостей у структуру самосвідомості людини. Трансформаційний зміст ціннісних компонентів свідомості опосередковується процесами інтерналізації і подальшої екстерналізації смислоорієнтаційних синтенцій і виявляється на всіх її рівнях.

3.3. Психологічні особливості смисложиттєвих орієнтацій майбутніх психологів

Ціннісно-смісловим орієнтаціям властивий динамічний характер. Якщо певні цінності не підтримуються людиною, не реалізуються й не актуалізуються, то поступово втрачають свою доцільність. Водночас, прийняття й освоєння вартостей – складний і тривалий процес. Усвідомлення цінностей породжує ціннісні уявлення, а на їх основі створюються відповідні орієнтації, які, своєю чергою, і є усвідомлюваною частиною системи особистісних квінтесенцій. Ціннісне ставлення як частина ціннісно-сміслового уявлення може виступати у вигляді комплексу взаємозалежних елементів: а) ціннісна предметність як об'єктивна основа й передумова смислових настановлень; б) актуальна потреба, пережита як стан невдоволення (фрустрація), котра спонукає суб'єкта до діяльності; в) цінність як елемент людської діяльності чи як момент протиставлення дійсності й ідеалу (належного); г) оцінка як завершення ціннісно-сміслового ставлення до діяльності.

Ціннісно-сміслова сфера як об'єкт психологічного дослідження не обмежується системою вартостей та особистісних сенсів у їх вузькому розумінні. Дослідження аксіосфери особистості має передбачати також вивчення особливостей потребо-мотиваційних характеристик, структур самосвідомості, соціально-психологічних умов їх формування. Сьогодні в арсеналі психолога-експериментатора наявний широкий спектр індивідуально-психодіагностичних, соціально-психологічних і власне соціологічних методів для дослідження даної сфери, заснованих на різних, найчастіше полярних теоретичних концепціях. Водночас, жодна з існуючих методик не дає змоги одержати вичерпну інформацію про систему ціннісно-сміслових орієнтацій особистості. Тому індивідуальні дані, одержувані під час психодіагностичних досліджень, треба розглядати тільки в контексті соціально-культурних норм значущого довкілля. У цьому зв'язку досить актуальним залишається питання про валідність використовуваних методів і коректність інтерпретації отриманих

результатів.

Юність сензитивна до виховання високих моральних ідеалів, самовідданості й сміливості, непримиренності до зла. Фокус світоглядних пошуків цього віку – *проблема сенсу життя*. Життєве смислонаповнення – кардинальна світоглядна проблема людського існування, в якій усвідомлюється сутність людини, її місце у світі та життєве призначення. Осмислення сенсовності життєдіяльності означає для особистості свідомий вибір життєвого шляху, професії за покликанням, доброзичливості у міжособових стосунках. Для людини, яка живе і діє з повною віддачею морально-етичних, інтелектуальних, фізичних сил, сенс життя ототожнюється з повнотою безпосереднього життєвиявлення, оскільки цей процес є безперервним «творенням» власного Я.

Задаючи собі питання про сенс життя, особистість думає одночасно й про напрямок загального розвитку взагалі, і про конкретну мету власного буття. Згідно з теорією В. Франкла, пошук сенсу життя є зовнішньою стороною пошуку умов для пробудження Духовності [225]. Воднораз духовність – основа індивідуальності, підґрунтя самобутнього Я. У той момент, коли пригнічується духовність, то неминуче втрачається і сенс буття. Тоді, на переконання В. Франкла, виникає ноогенний невроз, суть якого полягає у втраті «смаку до життя». Те, що надає життю змістовності, може перебувати в майбутньому (цілі), у сьогодні (почуття повноти й насиченості), чи в минулому (задоволення підсумками всього прожитого). Тому на цій підставі Д.О. Леонт'євим запропонована методика, що дає змогу виявляти смисложиттєві орієнтації особистості (СЖО) [121], котра використана нами в емпіричній частині дослідження.

Тест містить п'ять вимірювальних шкал: 1) «Цілі в житті» – характеризує наявність або відсутність у житті респондента цілей у майбутньому; 2) «Процес життя або інтерес та емоційна насиченість життя» – показує, наскільки особа сприймає сам процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом; 3) «Результативність

життя» – відображає оцінку пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивно й осмислено було прожито її частину; 4) «*Локус контролю Я*» – вказує на те, чи володіє особистість достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до власних домагань і цілей; 5) «*Керованість життям (локус контролю - життя)*» – показує, наскільки людина спроможна контролювати життєдіяльність, вільно приймати рішення.

Отримані кількісні показники за кожною вимірювальною шкалою тесту СЖО, як і узагальнений показник усвідомленості життя, розташовуються в діапазоні середніх оцінок. Ця обставина підтверджує той факт, що у цілому життєдіяльність студентів-психологів є осмисленою й спрямованою в майбутнє (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Середні показники за результатами дослідження смисложиттєвих орієнтацій груп студентів НАУ і ВМУРоЛ «Україна», у вибірці 218 осіб (травень 2003 р.)

Шкали СЖО	Середнє значення	
	Сирі бали	Стенайни
Загальна свідомість життя	108	6,12
Ціль	38,95	6,18
Процес	32,1	5,88
Результат	26,44	5,5
Локус-контролю Я	27,83	6,19
Локус-контролю життя	32,6	6,05

Аналізуючи результати тестування за методикою СЖО, відзначимо, що респонденти характеризуються досить високими показниками загальної усвідомленості життя, що вказує на задоволеність буттям у цілому. Високі показники за субшкалою «Цілі в житті» характеризують наявність відповідних установок у майбутньому, свідчать про цілеспрямованість, віру у свої плани і їхнє здійснення та наявність осмислених життєвих перспектив. Досить високий показник за субшкалою «Процес життя» дозволяє констатувати наявність емоційної насиченості і наповненості змісту нинішнього сьогодення студентів-психологів. Важливо зауважити, що показники вище за середні за

«результативністю», тобто задоволеністю самореалізацією, вказують на досить стійку оцінку пройденого відрізка життя, її продуктивність, свідомість, зростання самостійності.

Середні бали за субшкалою «Локус контролю-Я» відповідають уявленню респондентів про себе як про особистість, котра не володіє достатньою свободою вибору, щоб будувати життя відповідно до своїх цілей та уявлень про її змістовність. Однак досить високий показник за шкалою «Локус контролю-життя, або керованість життям» відображає достатню переконаність студентів у тому, що вони спроможні свідомо контролювати процес власного особистісного становлення й діяльності у цей життєвий період. Співвідношення трьох часових локусів осмислення життя (минулого, сьогодення й майбутнього) у студентів демонструє більшу орієнтацію на майбутнє, побудову планів, які б зреалізовувалися в подальшій життєдіяльності (табл. 3.18).

Таблиця 3.18

Показники за тестом СЖО у студентів НАУ і ВМУРоЛ «Україна», у вибірці 218 осіб (травень 2003 р.)

Шкали СЖО		2 курс	3 курс	4 курс
Загальний показник	1	98, 08±1, 95	94, 96±2, 70	96, 71±1, 36**
	2	108, 92±2, 59	99, 37±3, 57	105, 24±1, 91**
Ціль	1	30, 48±0, 72	28, 70±0, 97	29, 85±0, 51*
	2	32, 33±1, 46	30, 00±1, 41	31, 76±0, 71*
Процес	1	29, 62±0, 72*	28, 78±0, 97	29, 28±0, 50*
	2	34, 08±0, 96*	28, 74±1, 25	31, 62±0, 70*
Результат	1	23, 73±0, 63*	23, 14±0, 76	23, 46±0, 42***
	2	27, 75±0, 83*	25, 16±1, 09	26, 78±0, 55***
ЛК-Я	1	24, 53±0, 60	23, 42±0, 75	24, 11±0, 41**
	2	26, 17±0,	25, 00±1, 03	26, 18±0,

		90		55**
ЛК-життя	1	28, 83±0, 73*	28, 54±0, 94	28, 61±0, 49***
	2	33, 75±1, 41*	30, 63±1, 20	32, 13±0, 71***

Примітка. * Різниця в парах 1-2 значущі при $p < 0,05$, ** при $p < 0,01$, *** при $p < 0,001$, де 1 і 2 – порядковий номер тестового зрізу.

Життєві цілі студентів-психологів, за показниками тесту СЖО, є осмисленими і цілеспрямованими, що властиво самоактуалізованим людям. Емоційна насиченість сьогодення наповнена значенням та інтересом, осмислено і продуктивно сприймається респондентами пройдений відрізок життя. Студенти вправно володіють власним баченням внутрішньої свободи, незалежності, здатністю самостійно ухвалювати рішення і втілювати їх у життя, вірять у свої сили і відповідальні за свої дії. Дані тенденції особистісного розвитку підтверджуються й тестовими показниками інших методик – САТ, ОТеЦ.

Рівень усвідомленості життя в описуваних групах знаходяться в динаміці, вдосконалюючись упродовж навчання, світобачення набуває рис, притаманних фахівцю-психологу, оцінка довколишньої дійсності аналізується з погляду наукових засад концептуальної сутності суб'єкта. На другому і третьому курсах навчання споглядаються загальні закономірності формування смисложиттєвих орієнтацій, що виявляється в деякій нормативній кризі професійного самовизначення. Так, тенденція до розвитку уявлень про себе як про особу, яка володіє свободою вибору і здатною контролювати власне життя (суттєве збільшення показників за шкалами «локус-контролю Я» і «локус-контролю життя»), виокремлюється у студентів лише на четвертому курсі (на третьому ж відбувається гальмування цього процесу) навчання психологічному фаху.

При розгляді самореалізації майбутніх психологів у системі смисложиттєвих орієнтацій виникає необхідність виділення сутнісних характеристик життєвого шляху і внутрішніх якостей самої особистості, а також слід зацентувати увагу на процесі оволодіння психологічним фахом.

Об'єднавши всі показники тестування за методикою СЖО, можна прийти до висновку, що студенти-психологи на рівні четвертого курсу мають значний особистісний потенціал у зреалізації власних цільових настановлень. У них спостерігається поступальний рух до результативного використання індивідуальних здібностей та обдарувань, перспектива творчого життєздійснення у подальшій професійній діяльності, про що свідчать позитивні показники рівня усвідомленості життя загальної вибірки студентів-психологів (табл. 3.19).

Таблиця 3.19

Показники усвідомленості життя загальної вибірки студентів НАУ та ВМУРоЛ «Україна» за результатами двох зрізів (у %, вибірка 218 осіб, вересень, травень 2002/2003 р.)

Рівень усвідомленості життя	Відсоток студентів (%)
Високий	2,94
Вище середнього	26,39
Середній	39,72
Нижче середнього	19,11
Низький	11,84

Загалом описані нами особливості становлення смисложиттєвих орієнтацій виявляють тенденцію до вираженого поступального підвищення рівня прийняття відповідальності за власні дії та вчинки. Студенти-психологи починають відчувати все більшу відповідальність за події, що відбуваються в їх житті, і все краще керують своїми діями у важливих життєвих ситуаціях. У міжособистісних стосунках їм притаманні інтернальні тенденції, вони здатні контролювати неформальні взаємини, викликати до себе пошану і симпатію.

Одним з найважливіших чинників, що визначає особливості організації ціннісної системи, є загальний рівень усвідомленості життя. Саморегуляція ціннісної сфери розглядається при цьому як психологічний феномен, що перебуває у нерозривній єдності зі становленням особистості й виступає як інтегративний механізм саморозвитку майбутніх психологів. Під час здійснення дослідження різні показники осмисленості життя підтвердили наявність

достатньо міцного взаємозв'язку з рангами значущості цілого набору термінальних та інструментальних цінностей (табл. 3.20). Про пряму залежність параметрів смисложиттєвих орієнтацій з ранговою значущістю тих чи інших вартостей свідчить негативний коефіцієнт кореляції. В даному випадку спостерігається парадоксальна картина – чим більше активне життя, тим менше воно усвідомлюване.

Таблиця 3.20

Кореляції між рангами значущості термінальних та інструментальних цінностей за опитувальником М.Рокича і показниками за тестом СЖО студентів ВМУРоЛ і НАУ (вибірка 218 осіб, вересень, травень 2002/2003 р.)

Цінності	Шкали СЖО					
	Загальна	Ціль	Процес	Результат	ЛК-Я	ЛК-Ж
Активне діяльне життя	-0,21	-0,13	-0,26	-0,20	-0,17	-0,19
Матеріально забезпечене життя	-	-	0,12	-	-	-
Суспільне визнання	0,11	-	0,14	0,10	-	0,12
Розвиток	-	-	-0,11	-	-	-
Розваги	0,18	0,15	0,20	0,12	0,16	0,13
Акуратність, охайність	-	-	-	-	-	0,10
Життєрадісність	-	-	-0,15	-0,11	-	-
Старанність	0,10	-	0,14	0,10	-	-
Непримиренність до недоліків	-	-	-	0,12	-	-
Освіта	-	0,12	-	-	-	-
Відповідальність	-	-	-	-	0,13	-
Раціоналізм	-	-	0,11	-	-	-
Сміливість в обстоюванні своєї думки	-	-	-	-	-	0,10
Терпимість	-	-	-	-	0	0

						, 14	, 11
--	--	--	--	--	--	------	------

Примітка. Тут і далі, якщо це не оговорюється, $p < 0,05$ при $r > 0,10$; $p < 0,01$ при $r > 0,13$ і $p < 0,001$ при $r > 0,17$.

При статистичній обробці даних результати, отримані за методикою М. Рокича, підтверджуються показниками за опитувальником Д.О. Леонтьєва. На рівні нормативних ідеалів (переконання) і на рівні індивідуальних пріоритетів (конкретні вчинки) для всіх респондентів найбільш значущими є такі цінності, як самостійність (незалежність мислення й вибору способів дії у творчості й дослідницькій активності), досягнення (особистий успіх через вияв компетентності відповідно до соціальних стандартів), гедонізм (задоволення, насолода життям). Найменшою значущістю на рівні нормативних ідеалів володіють вартості соціального традиціоналізму, універсалізму (розуміння, терпимість, благополуччя всіх людей, краса природи і мистецтва), стимуляції (прагнення до новизни і нових переживань). На рівні індивідуальних пріоритетів найменшою значущістю відрізняються такі цінності, як суспільне визнання багатство (на матеріалі співвідношення процесу та результативності життя з цінностями особистості).

Було виявлено також статистично значущі розбіжності у загальній вибірці респондентів на рівні індивідуальних пріоритетів (цінності соціальної поведінки, котрі більш залежать від зовнішнього середовища і співвідносяться з конкретними вчинками людини) і цінностей самореалізації. Визначальна мета життєвого локусу студентів другого і четвертого курсів знаходить відображення у самостійності мислення й виборі способів діяльності у творчості й дослідницькій активності. Самостійність як цінність похідна від потреб в самоконтролі й самоврядуванні, автономності й незалежності. Можна припустити, що дана обставина зумовлена тим, що у цих курсів студентів вище ступінь реалізації за тестом М. Рокича значущих цінностей (активне діяльне життя, впевненість у собі). Респонденти ж третього курсу дещо конформні у виборі моделей соціальної взаємодії, що першочергово пояснюється кризою третьокурсника (на матеріалах попередніх досліджень [68; 145; 183; 243; 245]).

На противагу третьокурсникам цільові локуси життєвих настановлень студентів НАУ співвідносяться з цінностями матеріального достатку та власного здоров'я, що певною мірою прагматизує зносини з довкіллям і вказує на деяку залежність від запитів соціуму.

Таким чином, проаналізувавши результати дослідження за показниками методики СЖО та тесту М. Рокича (порівняльна характеристика кореляційних зв'язків між цінностями і смисложиттєвими орієнтаціями), можна говорити про сформованість у всієї вибірки респондентів загальної системи цінностей, пріоритетами якої є індивідуальні, конкретні життєві, етичні ж вартості, а також цінності професійного та інтелектуального самовизначення дещо нівелюються респондентами. Представників розглянутої соціальної групи (студентів-психологів) також можна охарактеризувати як самостійних (відносна незалежність мислення й вибору способів дії у творчості й дослідницькій активності), зорієнтованих на досягнення (особистий успіх через вияв компетентності відповідно до соціальних стандартів) і на одержання задоволення, насолоди від життя.

Інтерпретуючи емпіричні дані, отримані під час дослідження смисложиттєвих орієнтацій студентів-психологів, можна сформулювати наступні найбільш загальні висновки. Респонденти характеризуються досить високими показниками загальної усвідомленості життя, що свідчить про задоволеність життям у цілому, наявністю цілей у майбутньому, а відтак вказує на наявність цілеспрямованості, віри у свої плани і їхнє здійснення. Досить високі показники співвідношення минулого, сьогодення, майбутнього підтверджують осмисленість життєвих перспектив, емоційну насиченість й наповненість змістом нинішнього життя. Студентам притаманна стала переконаність у тому, що вони у змозі свідомо контролювати процес свого життя і діяльності в цей життєвий період, коли вони більше орієнтовані на майбутнє, будують плани, які хотіли б реалізувати в майбутньому. Зазначені суспільно значущі цінності, характерні для представників студентського загалу, вказують на поступальний процесу самоактуалізації особистості.

Наявні на сьогодні в розпорядженні науковців експертно-діагностичні методи дають змогу об'єктивно визначити впливовість тих чи інших вартісних уподобань на загальний особистісний розвиток студентів. Цей процес скеровується соціальними очікуваннями, через призму власного світобачення, з подальшим виробленням моделі поведінки і стратегій професійної діяльності. В основі переходу системи ціннісних орієнтацій особистості у діяльність лежать окремі поведінкові акти реагування на чинники зовнішнього (в тому числі і соціального) середовища, тож можна виділити базові етапи трансформації вартостей у діяльність:

а) поверхневий, за якого переважають конформістські засади при формуванні ціннісної системи світобачення, здебільшого нав'язливі з боку суспільства форми міжособових зносин, котрі визначають соціальну значущість поведінки і діяльності;

б) внутрішньоособистісний, за якого формується система персональних рис людини скерованих щонайперше на ієрархізацію вартостей індивідуального характеру і дотримання норм поведінки его-спрямування;

в) глибинний, котрий обстоює довершену систему саморефлексивних аксіопсихологічних утворень особистості, адекватне сприйняття довкілля і мотиви участі у суспільних зусиллях, критичну самооцінку і творчість, високий рівень самосвідомості і природну, безпосередню поведінку, полівмотивоване прийняття професійної діяльності і особистісних звершень.

Комплексне психологічне дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх психологів дозволило виділити складові їх особистісного розвитку. Зокрема встановлені такі *емпіричні факти-тенденції*:

по-перше, когнітивна складова, котра передбачає критичне мислення, рефлексивне ставлення до навколишніх, світу в цілому і себе в ньому (*концептуальне Я*);

по-друге, ціннісні орієнтації як ядро самосвідомості, саморефлексії;

по-третє, високий рівень домагань (цільові настановлення *окреслюються* у результативності діяльності), досягнення професіоналізації, натхнення і

наполеглива робота над власним Я;

по-четверте, гармонізація і істотне збагачення естетичної сфери, підтримання норм моралі і гуманності, етична поведінка і толерантність;

по-п'яте, смисложиттєві орієнтири буття, професійна діяльність (фахова ідентичність), міжособові стосунки у розмаїтті дружби і кохання;

по-шосте, врівноваження сфер діяльності, лобіювання особистісних властивостей-прагнень у симбіотичному зв'язку з соціальними домаганнями, соціалізація і індивідуалізація;

по-сьоме, у майбутніх психологів переважає інтернальний (внутрішній або особистісний) локус контролю, який класично прирівнюється до високої самооцінки. Це означає, що їм притаманні відповідальність, послідовність, наполегливість.

3.4. Практичні рекомендації щодо системи підготовки майбутніх психологів, її програмне забезпечення

Стратегічна спрямованість економічного й соціального розвитку нашої країни вимагає нових кваліфікованих суб'єктів професійної діяльності у всіх сферах, що відрізняються, насамперед, високою компетентністю і є носіями новітніх знань і технологій. Зі зміною вимог до суб'єкта діяльності оновлюються вимоги до процесу його професіоналізації, що породжує необхідність проектування професійного й освітнього середовища й відповідного концептуального, теоретичного й технологічного забезпечення даного процесу. Розробка концепції професійного розвитку суб'єкта діяльності стає сьогодні актуальним науково-практичним завданням. Тож ми звернемося до аналітичного викладу детермінант самореалізації особистості в професійній сфері з використанням отриманих емпіричних даних і теоретичних основ проблематики самореалізації особистості в професійній сфері.

Наявна система підготовки майбутнього психолога зорієнтована головним чином на оволодіння ним певною системою теоретичних знань, спеціальних

умінь і технік. Однак успіх професійної діяльності психолога залежить значною мірою від його особистісних характеристик: системи цінностей, психологічної культури, самосвідомості, соціально-перцептивного інтелекту тощо. Тому поряд із світоглядною та професійною підготовкою майбутніх фахівців особливого значення набуває особистісна підготовка психолога-практика, метою якої є формування професійно значущих якостей особистості, її гуманістичної спрямованості, психологічної культури, здатності до професійної ідентифікації.

Основними *концептуальними засадами* пропонованих методичних рекомендацій щодо формування професійно значущих ціннісних орієнтацій майбутніх психологів на матеріалах емпіричного дослідження є: а) визнання своєрідності, унікальності періоду навчання у ВНЗ, його особливої ролі в становленні особистості; б) інтегральний, цілісний підхід до виховання і навчання особистості студента як носія психічних та соціально-моральних рис майбутнього професіонала; в) посилення уваги до морально-духовної площини розвитку особистості майбутнього психолога; г) концентрація на створенні сприятливих умов для повноцінного функціонування особистості студента у вирі наукових знань, новітніх технологій, сучасних методів психологічної підготовки; д) розширення ступенів свободи, продуктивної самостійності в опануванні фахом практичного психолога, сприяння та стимулювання елементів креативної поведінки; е) збалансованість різних форм активності особистості майбутніх психологів (емоційно-афективної, суспільно-моральної, художньо-естетичної, пізнавально-емпіричної та ін.); ж) особистісний (індивідуалістичний) підхід у межах спеціалізованої психологічної освіти як провідної тенденції сучасної педагогічно-виховної теорії і практики ВНЗ; з) погляд на проблему соціального становлення крізь призму професійної і життєвої компетентності адекватно і відповідно фахівцю-психологу.

Питання визначення професіоналізму в діяльності суб'єкта, оцінки його фахової діяльності вже давно стали об'єктом суперечки й розбіжностей між психологами, педагогами, соціологами, фахівцями-практиками. Процес професіоналізації у вітчизняній психологічній науці досліджується у зв'язку з

онтогенетичним розвитком людини, її особистісними якостями, місцем і роллю здібностей і інтересів, формуванням особистості спеціаліста, проблемою життєвого шляху й самовизначення, виявленям вимог, пропонуваніх професією до людини, становленням професійної свідомості й самосвідомості в рамках різних шкіл і напрямків. Професійна ідентифікація – це необхідна умова професійної самосвідомості, яка передбачає прийняття провідних фахових ролей, цінностей і норм, котрі спонукають майбутнього психолога до ефективної практично-пошукової діяльності.

Усвідомлення власної аксіосфери припускає наявність у людини певного способу орієнтування в категоріях цінностей, що є внутрішнім психологічним механізмом, котрий формує ті чи інші прерогативи поведінки особистості, за характером і спрямованістю яких можна визначити й особливості її ціннісних орієнтації. Таким чином, можна сформулювати два основних методологічних принципи психологічного дослідження ціннісних орієнтації. По-перше, розгляд системно-ціннісного підходу як результату освоєння респондентами суспільних явищ навколишньої дійсності з позиції вартостей. По-друге, уявлення про формування й функціонування ціннісних орієнтацій особистості як процесу, в основі якого лежить особливий вид психічної діяльності – оціночна, спрямована на усвідомлення вартісного значення цих явищ. Ці методологічні принципи лежать в основі експериментальних методик, що вивчають особливості формування ціннісних орієнтацій. Подальше вивчення впливу ціннісних орієнтацій на особистісний розвиток майбутніх психологів ґрунтується на таких *критеріях*:

– *всебічності*: розвиток особистості досліджується як єдність незворотних якісних змін зовнішніх (соціальних) обставин і внутрішніх умов, що відображається в ефективності реалізації ціннісних орієнтацій на практиці;

– *взаємодоповнення* методів педагогічної, соціальної і психологічної діагностики, що відображається у виділенні набору параметрів для оцінки ефективності актуальної розвивальної взаємодії ціннісних орієнтацій і особистісного розвитку майбутніх психологів;

– *обопільності* вивчення психологічного світу педагогів та студентів психологічних факультетів, змісту, стилю, характеру суб'єкт-суб'єктних взаємин між ними у ментально зорієнтованому освітньому процесі;

– *природності* діагностичних процедур, проведення яких не вимагає створення штучно-лабораторних умов, обстеження відбувається за звичних обставин лекційних чи практичних занять;

– *переважання* дослідницьких методів загальної діагностики та експертизи над локальними, проведення системних досліджень, що об'єктивно оцінюють та обґрунтовують ефективність впровадження неперервної розвивальної взаємодії ціннісних орієнтацій і особистісного становлення майбутніх психологів;

– *орієнтації* діагностичних і постдіагностичних ситуацій на самопізнання і саморозвиток особистості педагога і майбутнього психолога, повноту реалізації їхнього кращого природного і соціального потенціалу, плекання самоповаги, самоствердження, самовдосконалення кожного при домінуванні культурних норм і цінностей;

– *використання* результатів діагностичних обстежень для розробки програм прогнозування і проектування цілісного освітнього процесу ВНЗ й ефективної розвивальної взаємодії між викладача і майбутнього психолога.

Тож до розуміння особистісного розвитку майбутніх психологів у залежності від соціально прийнятних ціннісних орієнтацій, слід залучити весь методологічний комплекс доробок даного дослідження, керуючись при цьому особистісно-розвивальним (індивідуалістичним) підходом в означенні рекомендацій щодо особистісного та професійного становлення майбутніх психологів.

У нашому дослідженні ми пропонуємо використати особистісно-розвивальний підхід до вивчення особистості майбутнього психолога, підґрунтям якого є той факт, що становлення особистості студента відбувається у різноманітних видах діяльності (навчально-пошуковій, діяльнісно-практичній). Реалізація цього підходу передбачає моделювання структури

навчальної, практично-педагогічної, проєктивно-педагогічної та наукової діяльності студентів-психологів, спрямованої на власний розвиток як “вільного” суб’єкта діяльності. Головним у особистісно-розвивальному підході є створення умов для розвитку і саморозвитку особистості майбутнього психолога, реалізація педагогічним колективом ВНЗ відповідальної позиції за результати освітнього процесу, побудова відповідних до рівня розвитку студентів видів діяльності на основі діалогу та співробітництва.

Особистісний підхід вчені [29; 41; 134; 149] насамперед розуміють як: а) синтез напрямів педагогічної діяльності навколо її головної мети – особистості майбутнього психолога, як пояснювальний принцип, що розкриває механізм професійних новоутворень; б) принцип свободи особистості в освітньому просторі (вибір пріоритетів, освітніх шляхів, формування власного, особистісного досвіду; опору на відповідні особистісні якості: основні потреби, спрямованість особистості, ціннісні орієнтації, життєві плани, установки, домінуючі мотиви діяльності тощо). Побудова ж особистісно-розвивального підходу розглядається як цілісний психолого-педагогічний процес у єдності своїх елементів, зі специфічними цілями, змістонаповненням, технологіями.

Даний підхід є своєрідним методологічним інструментарієм, основу якого становлять сукупність вихідних концептуальних уявлень, цільових установок, методико-психодіагностичних та психолого-технологічних засобів, які забезпечують більш глибоке, цілісне розуміння пізнання особистості, її розвиток. Особистісно орієнтована освіта реалізується через діяльність, метою якої є саморозвиток суб’єктів навчального процесу, розкриття їх внутрішнього творчого потенціалу. Видозміна змісту освіти на сьогоденнішому етапі розвитку вищої школи веде до зміни її технологій, надає їй особистісної спрямованості.

Особистісно-розвивальний підхід у професійній підготовці – це багатовимірний, багатоаспектний, багаторівневий відкритий структура, що відображає змістовну та процесуальну повноту професійної підготовки студентів, спрямована першочергово на саморозвиток і самовдосконалення особистості майбутніх психологів. Це загальний спосіб педагогічної діяльності,

спрямований на інтенсифікацію особистісно-професійної сфери у спільній діяльності психолога-викладача і вихованця через самопізнання, самоорганізацію, фахове самоздійснення, через взаємодію і взаємовплив суб'єкт-суб'єктних стосунків.

Домінантою в цьому підході є освітньо-фахова самореалізація як процес і результат відповідних психолого-професійних видів діяльності, що пов'язує структурні елементи особистісно-розвивального підходу в єдине ціле. Педагогічна самореалізація як сукупність професійної і особистісної її одиниць передбачає такий підхід у професійній підготовці, що зосереджує увагу майбутніх психологів переважно на власну самобутність, унікальність, неповторність. Він передбачає одночасний розвиток та саморозвиток педагога-психолога і студента-психолога. Втілення особистісно-розвивального підходу, як показав теоретико-методологічний і діагностично-емпіричний аналіз може опиратися на такі *стратегічні напрямки*:

1. Креативність, що полягає у визнанні як провідної у професійному розвитку та самовираженні особистості продуктивної, творчої діяльності. Цей напрям допомагає актуалізувати наявні знання і досвід, що потрібні для вирішення нового завдання; винайти і застосувати технології досягнення поставленої мети. Нове бачення завдання свідчить про формування нової особистості, оскільки поняття особистості пов'язане з її творчим потенціалом і його неминучою реалізацією у певній діяльності. При цьому творча діяльність є запорукою самореалізації й у цій своїй ролі стає потужним стимулятором, мотиватором розвитку, оновлення, творення самої особистості.

2. Лабільність (варіативність, гнучкість поведінки), завдяки якій майбутній психолог досягає максимального успіху через розробку власних моделей особистісно-професійного самозростання, найбільш ефективних способів особистісної і професійної самореалізації.

3. Аксіопсихологічний напрямок передбачає означення явищ з точки зору виявлення і задоволення потреби людини у реалізації вищих духовних цінностей суспільства: здоров'я, любові, гуманізму, краси, миру, освіти, волі,

самовдосконаленні.

4. Природовідповідність як використання сукупності об'єктивно існуючих умов і засобів, необхідних для реалізації потенційних можливостей і здібностей майбутніх психологів. Особливого значення при цьому набуває виявлення та прогнозування індивідуальних ресурсів кожного студента, що забезпечує його самореалізацію.

Технологія особистісно-розвивального підходу враховує мотивацію особистості на самореалізацію, загальні характеристики особистості (самосвідомість, ціннісні орієнтації, кругозір, індивідуальність), які визначають неповторність, унікальність кожного наступника, його позицію у навколишньому світі. В розвитку особистості майбутнього психолога в рамках даного підходу важливим моментом виступає самоорганізація особистості як повноцінне оволодіння власним Я, своєю сутністю, як здатність самостійно ставити перед собою цілі і діяти відповідно до них, зберігаючи адекватну критичну позицію відносно себе, уміння передбачати результати діяльності, самостійно будувати стратегію досягнення поставленої мети. Організація особистісно-розвивального підходу ґрунтується на спільній діяльності викладача ВНЗ і студентів, яка постає як основна умова розвитку і становлення особистостей, включених в суб'єкт-суб'єктні відносини. Особистісна і професійна самореалізація педагогів-психологів та майбутніх психологів відбувається у безперервному процесі саморозвитку у неподільній єдності навчально-виховної і науково-практичної діяльності.

Потрібно також враховувати розвиток самого механізму формування професійної спрямованості майбутніх психологів, мінливість його соціальних та індивідуально-психологічних засад. Поведінка, яка залежить від цінностей уже в процесі формування, виконує певні функції, котрі слугують становленню фахової та особистісної зрілості людини. Загалом спонукальні мотиви розвиваються під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників. До перших належать: 1) сукупність усіх суспільних, насамперед матеріально-економічних, відносин, що вирішальною мірою зумовлюють соціальні

властивості особистості; 2) соціальне довкілля і характер життєдіяльності; 3) вплив духовної культури конкретного соціуму, рівень розвитку суспільної свідомості, способи її зв'язку і взаємодії зі свідомістю самої людини та її духовними процесами. Формування професійної психологічної спрямованості залежать і від інших суб'єктивних чинників – розумової та соціальної зрілості особистості, її спроможності повно освоювати цінності духовної культури, конструктивно й, водночас, критично осмислювати життєві ситуації, а також від досконалості її моральної свідомості та гармонійності системи ціннісних орієнтацій.

Перспективи особистісного і професійного розвитку майбутнього психолога залежать від комплексу внутрішніх та зовнішніх умов, до яких ми відносимо як організаційні й суспільні умови фахового становлення, так і комплекс психолого-педагогічних технологій управління особистісним і професійним розвитком психологів-наступників. Це залучення студентів до розробки комплексу творчих завдань, прийомів і програм, застосування різних форм рефлексивних тренінгів, стимулювання відповідальності, самостійності, що характеризує гармонійність розвитку внутрішньоособистісних і фахових домагань майбутніх психологів.

Результуючим компонентом особистісно-розвивального підходу є створення моделі особистісного розвитку майбутнього психолога, що конструюється за системою відповідних параметрів і показників. Модель віддзеркалює принципи внутрішньої організації або функціонування, властивості, риси чи характеристики об'єкта дослідження (майбутнього психолога), найвищим рівнем якого є самореалізація, становлення індивідуальності (див. рис. 3.1).

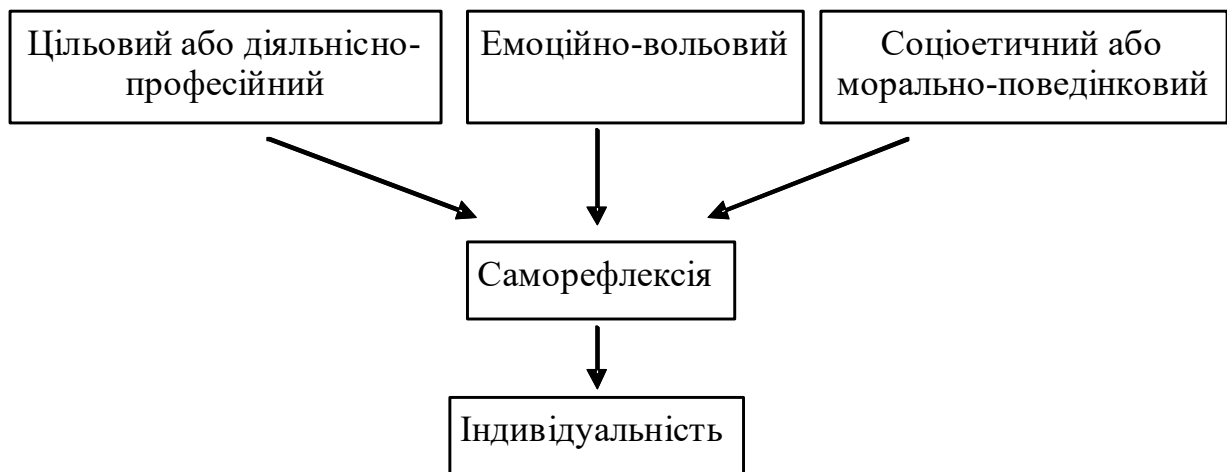

Рис.3.1. Модель становлення індивідуальності майбутніх психологів.

Взаємозалежність параметрів всіх використаних методик дає змогу прийти до однозначного висновку про три основні сфери функціонування цінностей майбутніх психологів: особистісний, професійний, соціальний (див. § 2.1). Отже, ефективність особистісного становлення майбутніх психологів детермінується основними аксіопсихологічними чинниками, що містять цільовий, емоційно-вольовий і морально-поведінковий компоненти, котрі через саморефлексію породжують індивідуалізацію (усвідомлення власної унікальності, неповторності у паритетній єдності з суспільним загалом).

За даної моделі *показниками* високого рівня особистісного розвитку головню можна вважати реалізацію себе як індивідуальності, втілення в життя ідей, мрій, здійснення бажань, задоволення вищих потреб, віднаходженні власного місця у світі, повномірна реалізація своїх талантів і обдарувань. При цьому процес самореалізації супроводжується почуттям задоволення результатом і процесом його досягнення, станом гармонії із самим собою і навколишнім світом, наснагою, інтересом до життя. Процесу особистісного і професійного розвитку сприяють: бажання і внутрішня потреба професійного самоствердження, усвідомлення своїх можливостей, постановка цілей, адекватне планування діяльності, автентичність, прагнення бути самим собою, впевненість у собі, здатність зрозуміти свої почуття, усвідомити свої бажання й ідеали, цілеспрямованість, пошук нових можливостей власних прихованих резервів і наявність планів на майбутнє, жага пізнання і вдоволеність

досягнутим.

Також можна виділити коло типових психологічних проблем, пов'язаних із професійним самовдосконаленням особистості майбутнього психолога. До них відносяться: а) неузгодженість ідеального і реального образу обраної професії; б) уявлення про цінності, що забезпечують успіх у професійній діяльності, не відповідають особистісним ціннісним орієнтаціям; в) неузгодженість реальної й ідеальної мотивації професійного вибору; г) неадекватна самооцінка. Тож у процесі особистісного розвитку можуть виникнути *утруднення*, які супроводжуються почуттям дискомфорту, невдоволення собою, посиленням самокритики, почуттям образи, безпорадності, нікчемності, непотрібності, порожнечі й нудьги, безсиллям, тривожністю, нездатністю приймати рішення, агресією, депресією, відчуттям неповноцінності. Подоланню даних утруднень сприяють: прийняття самого себе, пошук нових шляхів розв'язання задач і бажання досягти поставлених цілей, здатність концентруватися, зосередитись на меті, сприйняття труднощів як тимчасових, постійна робота над собою.

Образ майбутнього психолога включає в себе особистісні *характеристики* й професійні психологічні *якості* спеціаліста, які зумовлені змістом і специфікою психологічної практики як особливого виду професійної діяльності. Тож, на основі даних особливостей (зважаючи на результати пілотажного дослідження), ми можемо виділити психологічні характеристики й професійно-моральні якості, що становлять орієнтаційний компонент психологічної готовності до професійної діяльності майбутнього психолога: а) відповідність гуманістичного потенціалу особистості діяльності практичного психолога; б) активна позиція в навчанні й прагнення досягти вищого рівня професіоналізму; в) набір таких особистісних якостей як: відповідальність, спостережливість, комунікабельність, терпимість, оптимістичність, мобільність, тактовність, доброзичливість, товарицькість, чуйність, доброзичливість, щирість, ентузіазм, самостійність, врівноваженість, толерантність, милосердя, емпатія, рефлексивність, креативність і т.д. г) операціональний компонент

психологічної готовності до професійної діяльності майбутнього психолога, що характеризується ступенем володіння психологічними знаннями й прийомами, необхідними для подальшої професійної діяльності; він зреалізовується шляхом вивчення сучасних психологічних теорій і методів, вироблення вмінь і навичок виділення психологічних складових різних соціальних явищ, оволодіння психологічним інструментарієм взаємодії з соціальним довкіллям.

Загалом професіоналізацію слід розглядати як двосторонній процес задіяння людини в професійному середовищі, з одного боку, шляхом засвоєння нею професійного досвіду, оволодіння стандартами й цінностями професійного співтовариства, а з іншого, як процесу активної реалізації власного Я, безперервного професійного саморозвитку. Фахівець – це підготовлена людина, що володіє певними професійними знаннями, уміннями й навичками. Процес його підготовки й формування – це становлення комплексу професійно важливих рис. Дане трактування задає певну структуру його дій – відтворення отриманих, привласнених умінь і способів виконання діяльності в будь-яких ситуаціях. Професіонал – характеристика людини, що виражається в його здатності вийти за межі власної діяльності для її аналізу, оцінки й наступної організації; професіонал є результатом самоактивності людини.

Професіоналізація як психологічна категорія відбиває процес саморозвитку людини протягом життя, у рамках якого відбувається становлення специфічних видів суб'єктної активності особистості на основі розвитку й структурування сукупності професійно орієнтованих її характеристик, що забезпечують реалізацію функцій пізнання, спілкування й регуляції в конкретних видах діяльності й на етапах професійного шляху. Процес професіоналізації супроводжується не тільки розвитком особистісних структур, але й специфічною інтеграцією властивостей і якостей особистості, формуванням її як цілісної системи.

Водночас досвід науковців-попередників у створенні програм, діагностичних систем, практичних рекомендацій переконує, що успішне створення виховної моделі можливе лише за умов конструктивного бачення

проблеми формування психолога-професіонала, наявності досконалого дослідницького інструментарію і тлумачення взаємозв'язку ціннісних орієнтацій і особистісного розвитку майбутнього психолога з міждисциплінарних позицій.

Побудова виховної моделі здійснюється за певною системою уявлень і позицій дослідника. Так, у досвіді комплексних інноваційних педагогічних розробок, за Ю.М. Швалбом, основу моделювання становить найпростіша навчальна ситуація як система взаємодії трьох суб'єктів: Учитель – Учень – Програма; при цьому модель навчальної діяльності конструюється на перетині трьох векторів суб'єктивної активності [245]. Тож нами була розроблена програма спецкурсу “Аксіопсихологія особистості”, яка частково реалізувалась (в рамках курсу лекцій з диференціальної психології і психології особистості) на теренах вищої школи при підготовці майбутніх психологів (підтверджено актами впровадження) у трьох ВНЗ України.

I. Організаційно-методичний розділ

програми спецкурсу “Аксіопсихологія особистості”

Метою пропонованого спецкурсу є забезпечення процесу ціннісно-орієнтаційного розвитку особистості на основі розширення й поглиблення знань, фактів і явищ ціннісної, моральної культури, професійних вартостей, фахових настанов майбутніх психологів.

Завдання курсу:

а) дати студентові вичерпні знання про теоретико-методологічні основи й актуальні проблеми аксіопсихології особистості, а також їх реалізації в процесі особистісного розвитку і професіоналізації майбутніх психологів;

б) сформувані розгорнуті уявлення про сучасні цінності, виробити навички самостійного використання студентами-психологами психодіагностичних методів визначення ієрархії вартостей, структури ціннісних орієнтацій.

Місце курсу в професійній підготовці майбутнього психолога.

Курс “Аксіопсихологія особистості” розглядається як важлива складова загальної психології в цілому й психології особистості зокрема. Даний курс сприяє становленню студентів як майбутніх фахівців психологів, їх професійному й особистісному розвитку.

Структура курсу має за мету постійно зацентровувати увагу майбутніх психологів на сутності процесу особистісного розвитку у взаємозалежності з ціннісними орієнтаціями й особливостями їх прояву на різних етапах життєвого шляху. Вся система завдань спрямована на розуміння й обговорення аксіологічної інформації, залучення в комунікацію, участь у дискусії, висловлення аргументованих суджень, відстоювання власної точки зору.

Напрямки реалізації програми:

1) забезпечення міжсуб’єктної взаємодії, що ґрунтується на теоретичних засадах проектування організаційного та соціально-психологічних кліматів освітнього простору ВНЗ;

2) науково-психологічна перепідготовка педагога-психолога як організатора та ініціатора паритетних розвивальних взаємостосунків;

3) психосоціальна підготовка студента-психолога до ефективної діяльності у ролі творця власної особистості.

Форми роботи студентів: лекційні та семінарські заняття, написання рефератів, самостійна робота.

Підсумковий контроль у формі заліку.

II. Зміст курсу

Розділ 1. Поняття і роль цінностей особистості в психології.

Розділ 2. Ціннісно-орієнтаційні детермінанти особистісного розвитку.

Розділ 3. Самореалізація особистості в основних сферах життєдіяльності.

Розділ 4. Проблема особистісного розвитку в професійній сфері.

III. Теми й короткий зміст

Розділ 1. Поняття і роль цінностей особистості в психології.

Міждисциплінарний підхід до проблеми ціннісних орієнтацій

особистості. Термін “аксіопсихологія“, поняття цінностей, вартостей, атитюдів, установок, ідеалів, ціннісних орієнтацій у вітчизняній і закордонній літературі.

Диспозиційна концепція (В.Я. Отрут, Д.М. Узнадзе, В.О. Ядов).

Синергетика й самоактуалізація, витoki тлумачення термінальних та інструментальних цінностей (А.Г. Маслоу, Р. Мей, М. Рокич, Э. Фромм).

Поняття самореалізації (А. Адлер), повнофункціональна особистість (К. Роджерс), екзистенціальний аналіз сенсу життя (В.Франкл, Ш.Бюллер). Самореалізація й самовираження, саморозвиток, самовдосконалення.

Природа і генеза цінностей, їх трансформація у свідомість особистості. Класифікації цінностей (І.М. Попова, Н.І. Лапін, М. Рокич, Ш. Шварц, В. Білскі). Біологічні, соціальні й ідеальні (або духовні) вартості.

Джерела уявлень про особистісний розвиток у вітчизняних психологічних теоріях (А.Ф. Лазурський, Б.Г. Ананьев, Б.Ф. Ломов, Г.С. Костюк і ін.). Мотиваційно-сислової аспект самореалізації (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Д.О. Леонтьєв). Культурно-історичний аналіз цінностей (Л.С. Виготський).

Суб’єктивний життєвий простір (К. Левін, Г. Мюррей, Х. Томе, Г. Олпорт, К.О. Абульханова-Славська, Ф.Ю. Василюк). Онтогенетичний зміст ціннісних орієнтацій й самореалізації особистості. Процесуальний, структурний і суб’єктивний аспекти формування особистісної системи вартостей.

Розділ 2. Ціннісно-орієнтаційні детермінанти особистісного розвитку.

Структура особистості як соціального феномена, її елементи і рівні функціонування.

Аксіосфера на перетині потребо-мотиваційних характеристик, діяльнісно-операційної сфери, самосвідомості і соціально-психологічні умови її становлення.

Сутність ціннісно-орієнтаційних детермінант розвитку особистості. Соціальна значущість вартостей (Л.М. Архангельський, О.Г. Здравомислов, Л.О. Коростильова, В.Я. Отрут).

Роль мотиву як інтегрального психічного утворення (С.Л. Рубінштейн,

Е.П. Ільїн). Зовнішня й внутрішня мотивація. Конкретно-ситуативні й стійкі, узагальнені детермінанти самореалізації. Мотиваційно-сміслова сфера особистості.

Стадії морального розвитку особистості, їх зв'язок зі стадіями розумового розвитку (Л. Колберг, А.В. Мудрик, Ж. Піаже, П. Якобсон).

Співвідношення цінностей суспільства і вартостей особистості, їх вираження в адекватних, соціально прийнятних формах поведінки (Л.О. Арутюнян, І.Б. Блауберг, К. Клакхон, Є.Г. Юдін).

Розділ 3. Самореалізація особистості в основних сферах життєдіяльності.

Ціннісні орієнтації як емотивні та вітально-енергетичні субсистеми.

Суб'єктивні стратегії самореалізації особистості, їх особливості. Адекватні й неадекватні стратегії особистісного розвитку в основних сферах життєдіяльності. Формування стратегій самореалізації відповідно до суспільно значущих форм діяльності.

Гендерні особливості системи ціннісних орієнтацій чоловіків і жінок. Питання цінностей у подружньому житті.

Соціальні чинники становлення особистості. Загальнолюдські вартості гуманізму, толерантності, любові.

Розділ 4. Проблема особистісного розвитку в професійній сфері.

Професійне покликання, наміри, ціннісні орієнтації, мотиви професійної діяльності, домагання, очікування.

Стратегії особистісної і професійної самореалізації. Обумовленість стратегій особистісно-ситуаційними детермінантами й актуалізованими ціннісно-смісловими утвореннями. Особистісна самореалізація в професійній сфері.

Формування професійної спрямованості і фахові ціннісні орієнтації практичного психолога. Інтегральні особистісні властивості, закономірності, функції й особливості професійного становлення майбутнього психолога..

Специфіка фахової діяльності психолога-практика. Професійно важливі

риси і якості практичного психолога (Р.Б. Кеттел, К. [Роджерс](#), А.Є. Айві, Н.В. Бачманова, О.Ф. Бондаренко). Морально-етичні цінності.

Спрямованість особистості у майбутній професійній діяльності практичного психолога (О.Ф. Бондаренко, Т.М. Буякас, Ф. Дондерс, О.В. Киричук, Л.М. Мітіна, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева, Н.Ф. Шевченко).

Історія становлення психологічного освіти. Сучасний стан і положення психології в системі наукових знань про людину. Мотиви вибору професії психолога.

Професійна придатність і професійні здатності, професійна компетентність. Професійно важливі якості психолога. Основні види професійної діяльності психолога. Зв'язок теоретичної й практичної психології. Принципи професійної етики психолога. Шляхи професійного самовдосконалення психолога.

IV. Перелік контрольних завдань для самостійної роботи.

1. Вивчення особливостей ціннісних орієнтацій особистості на етапі професійного становлення.
2. Психодіагностичні методи емпіричного дослідження системи цінностей особистості.
3. Особливості діяльності фахівця в системі «людина-людина».
4. Труднощі самореалізації у професійному житті та їх вирішення.
5. Специфіка науково-практичної діяльності психолога.
6. Фактори вибору стратегій професіоналізації особистості майбутнього психолога.
7. Гендерні розбіжності стратегій особистісного розвитку чоловіків і жінок у зв'язку з ціннісними орієнтаціями.
8. Вивчення бар'єрів самореалізації особистості в різних сферах життєдіяльності.
9. Особливості застосування знань наукової психології в різних галузях науки і практики.

V. Розподіл годин курсу за темами і видами робіт.

№ п/ п	Розділи	Всього годин	Аудиторні заняття		Самостійна робота
			Лекції	Практичні	
1	Розділ 1. Поняття і роль цінностей особистості в психології	18	6	6	6
2	Розділ 2. Ціннісно-орієнтаційні детермінанти особистісного розвитку	12	4	4	4
3	Розділ 3. Самореалізація особистості в основних сферах життєдіяльності	6	2	2	2
4	Розділ 4. Проблема особистісного розвитку в професійній сфері	12	4	4	4
	РАЗОМ:	48	16	16	16

VI. Учбово-методичне забезпечення курсу.

Рекомендована література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
3. Архангельский Л.М. Ценностные ориентации и нравственное развитие личности / Л.М. Архангельский – М: Изд-во МГУ, 1987. – 64 с.
4. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 312 с.
5. Бубнова С.С. Исследование индивидуальной структуры ценностных ориентаций личности / С.С. Бубнова – М.: Прогресс, – 1991. – 139 с.
6. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.

7. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности / А.Г. Здравомыслов – М.: Политиздат, 1988. – 222 с.
8. Зеер Э.Ф. Психология профессий: [Учебное пособие для студентов вузов] / Э.Ф. Зеер – 2-е изд., перераб.. доп. – М.: Академ. проект, 2003. – 336 с.
9. Истомин И.Н. Ценностные ориентации в системе регуляции поведения / И.Н. Истомин // Психологические механизмы регулирования социального поведения – М.: РПО, 1979. – 252 с.
10. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості / З.С. Карпенко– К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998 – 219 с.
11. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
12. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
13. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
14. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций / Д.А. Леонтьев – М.: Смысл, 1992. – 17 с.
15. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко – К.: ООО «КММ», 2006. – 240 с.
16. Маслоу А.Г. Мотивация личности / А.Г. Маслоу – СПб: Евразия, 1999. – 478 с.
17. Моральные ценности и личность / [под ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева]. – М.: Педагогика, 1994. – 176 с.
18. Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность / Ш.А. Надирашвили – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – 361 с.
19. Оллпорт Г.В. Личность в психологии / Г.В. Оллпорт: [пер. с англ.]. – СПб.: КСП+; Ювента, 1998. – 345 с.
20. Пов’якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога / Н.І. Пов’якель: [Монографія] – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова,

2003. – 295 с.

21. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – (3-е изд.) – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
22. Семиченко В.А. Пути повышения эффективности изучения психологии / В.А. Семиченко – К.: Магистр-S, 1997. – 124 с.
23. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл: [общ. ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева] – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
24. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм – М.: Республика, 1992. – 430 с.
25. Шевченко Н.Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: [Монографія] / Н.Ф. Шевченко – К.: Міленіум, 2005. – 298 с.

Висновки до третього розділу

1. У структурі термінальних цінностей майбутніх психологів на провідних щаблях знаходяться активне діяльне життя, впевненість у собі, любов, здоров'я, матеріально забезпечене життя. Низький ранг значущості властивий цінностям чуйності, терпимості, краси природи і мистецтва, щастя інших. В ієрархії інструментальних цінностей провідні ранги в усіх академічних групах займають етичні та інтелектуальні цінності (вихованість, життєрадісність, освіченість), цінності професійного та індивідуального самовизначення (відповідальність, незалежність); водночас, відкидаються цінності: непримиренність до недоліків у собі й інших, високі запити, чуйність, сміливість у відстоюванні своїх поглядів. Духовне життя сучасна молодь намагається будувати на високих ідеалах дружби, цінує довірливі стосунки між людьми, для респондентів характерне прагнення до самоствердження, бажання бути визнаними докільням. Саме ці цінності залишаються досить значущими мотиваційними чинниками навчально-пошукової і подальшої професійної діяльності студентів.

2. Одержані результати за показниками методики ОТеЦ показали,

що рівень реалізації цінностей у життєвих сферах, зокрема усвідомлення цілей і перспектив, насиченості сьогоденного буття і задоволення самореалізацією, знаходиться у позитивному взаємозв'язку зі значущістю цінностей, які властиві особі, котра самоактуалізується, і які можна віднести до вищого рівня ціннісної системи – активного діяльного життя, саморозвитку, відповідальності, освіти. Ефективне впровадження цінностей у життєдіяльність студентів-психологів постає як важлива умова їхньої професійної й особистісної самореалізації.

3. Тестові показники респондентів за методикою САТ окреслюють розвитковий формат самоактуалізації, свідчать про те, що студенти-психологи знаходяться на шляху динамічного розвитку самодостатності. Життєві цілі майбутніх психологів є осмисленими і цілеспрямованими, що властиво тим, хто йде шляхом самоактуалізації. Емоційна насиченість сьогодення наповнена індивідуалістичними і соціальними інтересами, осмислено і продуктивно сприймається респондентами пройдений відрізок життя. Студенти вправно володіють власним баченням внутрішньої свободи, незалежності, здатністю самостійно приймати рішення і втілювати їх у життя, вірою у свої сили і відповідальністю за свої дії. Рівень усвідомленості життя в досліджуваних групах знаходяться у процесі становлення, вдосконалюючись упродовж навчання, світобачення набуває рис, притаманних фахівцю-психологу, оцінка доволишньої дійсності аналізується з позицій наукових засад концептуальної сутності особистості.

4. Загальна картина самоактуалізації майбутніх психологів характеризується переважанням середнього рівню. Це свідчить про те, що більшість респондентів знаходяться на шляху динамічного розвитку самодостатності і вже мають досить усталені принципи взаємодії з довкіллям. При порівнянні даних основних категоріальних шкал (компетентність у часі та підтримка) споглядається певна розбіжність між життєвими настановами та внутрішньою підтримкою в досягненні подальших перспектив, що є запорукою формування певного вакууму між власними домаганнями та надмірним впливом соціуму на особистісний розвиток майбутнього психолога.

5. Молодь характеризується досить високими показниками загальної усвідомленості життя (результати за опитувальником СЖО), що вказує на задоволеність буттям у цілому, наявність відповідних установок у майбутньому, свідчить про цілеспрямованість, віру у свої плани і їхнє здійснення та наявність осмислених життєвих перспектив, емоційну насиченість, досить стійку оцінку пройденого відрізка життя, її продуктивність, свідомість. Студенти спроможні свідомо контролювати процес власного особистісного становлення й діяльності, хоч локус особистісних домагань спрямований більшою мірою у майбутнє, побудову планів, які б зреалізовувалися в подальшій життєдіяльності. У результаті проведеного емпіричного дослідження слід констатувати, що у свідомості молоді, у її життєвих особистісних вартостях спостерігається прагнення до досягнення соціально значущих позитивних ідеалів і цінностей, притаманних самоактуалізованій особистості.

Матеріали третього розділу представлено у трьох друкованих працях [171; 230; 231] загальним обсягом 1,75 др. арк.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично обґрунтовано та емпірично досліджено вплив ціннісних орієнтацій на особистісний розвиток майбутніх психологів; виявлено специфіку, закономірності функціонування і передумови виникнення

означеного впливу; обґрунтовано психолого-педагогічні умови та чинники самореалізації майбутніх психологів у процесі їх фахової підготовки та розроблено на цьому підґрунті практичні рекомендації щодо їх особистісного розвитку.

За результатами проведеного дослідження можна констатувати наступне:

1. Ціннісні орієнтації є психосмисловим утворенням, яке формується на перетині потребо-мотиваційної, діяльнісно-операційної, ціннісно-сислової, та ціннісно-орієнтаційної сфер і в цьому контексті є найдієвішим чинником становлення соціально та духовно зрілої особистості, її оптимального функціонування і самореалізації. Ціннісні орієнтації майбутнього психолога визначають шлях присвоєння духовного потенціалу суспільства, перетворення культурних вартостей у стимули і мотиви поведінки, конструктивне поле реалізації професійних якостей у спеціалізованій діяльності.

2. Встановлено, що серед найважливіших чинників, які впливають на особистісний розвиток майбутнього психолога, виділяються об'єктивні – предмети, засоби і результати діяльності та суб'єктивні – його розумове та соціальне визрівання, досконалість моральної і духовної свідомості, гармонійність системи ціннісних орієнтацій. Доведено, що специфіка ціннісних орієнтацій майбутнього психолога головно пов'язана зі спроможністю реалізовувати потенціал на практиці (профспрямуванням), що формує множину значущих якостей фахівця, сприяє аналітичному підходу в оцінці своїх життєвих потенцій, прискорює пристосування до подальших професійних учинків і становить засадничий вектор особистісного розвитку.

3. Респонденти володіють значним рівнем реалізації системи цінностей у життєвих сферах, з урахуванням соціальної значущості цих вартостей, зокрема усвідомлення цілей і перспектив, насиченості сьогоденного буття і задоволення самореалізацією, які відносяться до вищого рівня ціннісної системи, позитивно корелюють з цінностями активного діяльного життя, саморозвитку, відповідальності, освіти, що, своєю чергою, зреалізовуються у сферах професійного та соціального життя. Водночас високе прагнення

матеріального статку, розваг, незалежності, свідчить про їх прагматизм і егоїзм.

4. Майбутні психологи характеризуються досить високими показниками загальної усвідомленості життя, що вказує на задоволеність буттям у цілому, наявність відповідних установок у майбутньому, свідчить про цілеспрямованість, віру у свої плани й їхнє здійснення та наявність осмислених життєвих перспектив, емоційну насиченість, досить стійку оцінку пройденого відрізка життя, її продуктивність, свідомість. Наступники спроможні свідомо контролювати процес особистісного становлення й діяльності, хоч локус особистісних домагань спрямований більшою мірою у майбутнє, життєві цілі є осмисленими і цілеспрямованими, що властиво самоактуалізованим людям. Але майбутні психологи не досить вправно володіють власним баченням внутрішньої свободи, незалежності, здатністю самостійно ухвалювати рішення і втілювати їх у життя, також їм притаманне дещо ефемерне бачення відповідальності за свої дії, що виявляється у нерішучості і безтурботності.

5. Рівень самоактуалізації (особистісного розвитку) студентів змістовно відображає всебічний і безупинний розвиток їх творчого і духовного потенціалу, адекватне сприйняття соціального довкілля, навколишнього світу і свого місця в ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності. Респонденти відрізняються реалістичністю сприйняття себе і довкілля, спонтанністю, орієнтацією на вирішення нагальних, життєво важливих завдань, потребою в самості, незалежністю, але певно неглибокими міжособистісними стосунками, прихильністю ліберальним цінностям, слабким розмежуванням засобів і цілей життєдіяльності.

6. Встановлено, що майбутні психологи мають значний особистісний потенціал у реалізації власних цільових домагань. У них споглядається поступальний рух до результативного використання індивідуальних здібностей та обдарувань, перспектива творчого життєздійснення у подальшій професійній діяльності. Також констатується сформованість у всієї вибірки респондентів загальної системи соціально прийнятних ціннісних орієнтацій, пріоритетами

якої є індивідуальні, конкретні життєві, етичні ідеали, вартості професійного та інтелектуального самовдосконалення.

7. Практичні рекомендації спрямовані на вирішення питань ефективності особистісного розвитку майбутніх психологів, детермінованих основними аксіопсихологічними чинниками, що містять цільовий, емоційно-вольовий і морально-поведінковий компоненти, котрі через саморефлексію породжують індивідуалізацію (усвідомлення власної унікальності, неповторності у паритетній єдності з суспільним загалом).

Проведене теоретико-емпіричне дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Подальший науковий пошук вбачаємо у вивченні особистісного розвитку респондентів за умов формувального експерименту при здійсненні цілеспрямованого впливу на становлення ціннісних орієнтацій студентів для більш ефективної допомоги у виборі соціально значущих шляхів оволодіння духовно-моральною і культурно-діяльною системою ціннісних орієнтацій майбутніми психологами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С.29-45.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
3. Акимова М.К., Индивидуальность учащегося и индивидуальный подход / М.К. Акимова, В.Т.Козлова – М.: Знание, 1992. – 78 с.
4. Аксенова Г.И. Студент как субъект образовательного процесса / Г.И. Аксенова– М.: МГУ, 1998. – 89 с.
5. Алексеев Н.А. Личностно ориентированное обучение: [вопросы теории и практики] / Н.А. Алексеев – Тюмень, 1995. – 95 с.

6. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В.Г. Алексеева // Психологический журнал – 1984. – Т.5. – № 5. – С. 63-70.
7. Американская социологическая мысль: тексты / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц: [перевод]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 561 с.
8. Аминов Н.А. Социально-психологические предпосылки специальных способностей школьных психологов / Н.А. Аминов, М.В. Молоканов // Вопросы психологии – 1992. – № 1. – С.74-83.
9. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Ш.А. Амонашвили – Минск: Полифакт, 1990. – 560 с.
10. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
11. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев – М.: Наука, 1977. – 344 с.
12. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси: [Под ред. К.М. Гуревича, В.И. Лубовского]. – в 2-х т. – Т. 2. – М.: МГУ, 1985. – 336 с.
13. Андреева Д.А. О понятии адаптации. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д.А. Андреева // Человек и общество. – М., 1973. – Вып. XI-XII. – С. 25-27.
14. Ангуладзе Т.Ш. Проблема мотивации в теориях установки и деятельности / Т.Ш. Ангуладзе – Боржоми, 1979. – 234 с.
15. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С.Ф. Анисимов – М.: Мысль, 1988. – 253 с.
16. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение / С.Ф. Анисимов. – М.: Мысль, - 1985. – 239 с.
17. Анисимов С.Ф. Единство теоретико-познавательного, социологического и ценностного способов рассмотрения явлений морали / С.Ф. Анисимов // Моральные ценности и личность: [под. ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 4-12.
18. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного

сознания личности / Л.Н. Антилогова – Омск, 1999. – 184 с.

19. Анурин В.Ф. Ценностные ориентации и их влияние на формирование потребностей / В.Ф. Анурин // Социология высшей школы. – Сборник науч. трудов. – Горький: Изд-во пед. ун-та, 1982. – С. 116-129.
20. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы / Л.И. Анцыферова // Психология формирования и развития личности. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С.3-18.
21. Арутюнян Л.А. Микросреда и трансформация общественных ценностей в ценностную ориентацию личности / Л.А. Арутюнян – Ереван: Изд. пед. ун-та, 1979. – 123 с.
22. Архангельский Л.М. Моральные ценности и современность / Л.М. Архангельский // Вопросы философии. – 1983. – № 11. – С.88-93.
23. Архангельский Л.М. Ценностные ориентации и нравственное развитие личности / Л.М. Архангельский – М: Изд-во МГУ, 1987. – 64 с.
24. Асеев В.Г. Возрастная психология / В.Г. Асеев – Иркутск: ИрМИ., 1989. – 195 с.
25. Асмолов А.Г. Психология индивидуальности / А.Г. Асмолов – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 86 с.
26. Бажин Е.Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля / Е.Ф. Бажин, Е.А. Голынкина, А.М. Эткинд // Психологический журнал. – 1984. – Т.5. – № 3. – С. 152-162.
27. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В.С. Бакиров– Харьков: Высшая школа, ХГУ, 1988. – 149 с.
28. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 25-34.
29. Балл Г.О. Гуманізація загальної та професійної освіти як сприяння розвитку культури особистості / Г.О. Балл // Психологічний ресурс простору вищої освіти: Збірник наукових праць. – К.: ІВЦ Видавництво „Політехніка”, 2004. – С.7-17.
30. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований /

Г.С. Батыгин: [Учеб. для высш. учеб. заведений]. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 186 с.

31. Бачманова Н.В. К вопросу о профессиональных способностях психолога / Н.В. Бачманова, Н.А. Сафурина // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. – Л., 1985. – Вып.5. – С.78-86.
32. Безменова И.К., Аттитюды и их взаимосвязь с поведением / И.К. Безменова, О.А. Гулевич: [Реферативный обзор]. – М.: РПО, 1999. – 144 с.
33. Берак О. Установка на развитие личности студента / О. Берак, Л. Шибеева // Вестник высшей школы, 1990. – №10 – С.20-23.
34. Бим-Бад Б.М. Образование в контексте социализации / Б.М. Бим-Бад, А.В. Петровский // Педагогика, 1996. – №1. – С. 3-8.
35. Битянова Н.Р. Психология личностного роста / Н.Р. Битянова – Л.: Наука, 1995. – 187 с.
36. Благуш П. Факторный анализ с обобщениями / П. Благуш: [пер. с чешского] – М.: Финансы и статистика, 1989. – 248 с.
37. Блюшкин В.А. Мир моральных ценностей / В.А. Блюшкин – М.: МГУ, 1981. – 64 с.
38. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 312 с.
39. Бодалев А.А. Личность и общение / А.А. Бодалев – М.: Педагогика, 1983. – 271 с.
40. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович: [Под ред. Д.И. Фельдштейна] – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, 1997. – 351 с.
41. Бондаренко А.Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика / А.Ф. Бондаренко // Московский психотерапевтический журнал. – 1993. – № 1. – С.63-76.
42. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія:

[Науково-теоритичний та інформаційний журнал] – 2008. – № 2. – С. 49-57.

43. Бубнова С.С. Исследование индивидуальной структуры ценностных ориентаций личности / С.С. Бубнова – М.: Прогресс, – 1991. – 139 с.
44. Будинайте Г.Л. Личностные ценности и личностные предпосылки субъекта / Г.Л. Будинайте, Т.В. Корнилова // Вопр. психол. – 1993. – т.14. – № 5. – С. 99-105.
45. Буева Л.Н. Человек, деятельность и общение / Л.Н. Буева – М.: Мысль, 1978.– 216 с.
46. Букина А.Н. Воспитание положительной мотивации учебной деятельности студентов. автореферат дис. ... канд. пед. наук / А.Н. Букина – Екатеринбург, 1994. – 19с.
47. Буякас Т.М. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей – культурных смыслов – в индивидуальном сознании / Т.М. Буякас, О.Г. Заверина // Вопр. психол. – 1997. – № 5. – С. 44-55.
48. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – 575 с.
49. Василюк Ф.Е. Психотехника выбора / Ф.Е. Василюк // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии; [под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур]. – М.: Смысл, 1997. – С. 284-314.
50. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
51. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
52. Велитченко Л.К. Психологічні основи педагогічної взаємодії: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Леонід Кирилович Велитченко Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 41 с.
53. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас– М.: МГУ, 1990. – 228 с.
54. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації

психолога: Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Вірна Жанна Петрівна. – Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – 437 арк.

55. Войцеховский К. Развитие личности и ценности / К. Войцеховский // Моральные ценности и личность [Под. ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.147-154.
56. Володарская И.А. Система подготовки психологов в США / И.А. Володарская, Н.М. Лизунова // Вестник Московского университета. – 1990. – Сер.24. Психология. – №1. – С. 57-67.
57. Воронцова В.Г. Аксиологические аспекты готовности учителя к решению проблемы гуманизации образования / В.Г. Воронцова // Гуманизация образования. – СПб., 1994. – С.15-36.
58. Выготский Л.С. Динамика и структура личности подростка / Л.С. Выготский [Собрание сочинений в 6-ти томах]. – Т.4. – М.: Педагогика, 1982 – 1984. – С. 220-242.
59. Выжлецов Г.П. Аксиология: становление и основные этапы развития / Г.П. Выжлецов // Социально-политический журнал. – 1996 – №1. – С. 86-99.
60. Гаврилов В.Е. Профессиональные ценности и профессиональная адаптация / В.Е. Гаврилов // Ежегодник РПО. – М., 1995. – Т.2. – Вып.2. – С. 172-174.
61. Гаврилюк В.В. Динамика ценностных ориентации в период социальной трансформации / В.В. Гаврилюк, Н.А. Трикоз // Социс. – 2002. – № 1. – С. 96-105.
62. Гершунский Б.С. Общечеловеческие ценности в образовании / Б.С. Гершунский, Р. Шейерман // Педагогика. – 1992. – № 5-6. – С. 3-13.
63. Гозман Л.Я. Самоактуализационный тест / Л.Я. Гозман, М.В. Кроз, М.В. Латинская: [Учебное пособие] – М., 1995. – 44 с.
64. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е.И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 256-269.
65. Гудечек Я. Ценностная ориентация личности / Я. Гудечек // Психология

личности в социалистическом обществе: Активность и развитие личности: [под ред. Б.Ф. Ломова]. – М.: Наука, 1989. – С. 102-109.

66. Гудилина Э.Б. Простые нормы нравственности и их роль в воспитании личности / Э.Б. Гудилина – М.: Наука, 1975. – 63 с.
67. Десфонтейнес Л.Г. Ценностные ориентации на различных этапах развития личности: Автореферат дис. ... канд. психол. наук 19.00.07 / Л.Г. Десфонтейнес – СПб.: СпбГУ, 1994. – 27 с.
68. Дмитерко-Карабин Х.М. Вплив смисложиттєвих орієнтацій на мотиваційну готовність до професійної діяльності майбутніх психологів: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Х.М. Дмитерко-Карабин – Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 286 арк.
69. Додонов Б.И. Эмоция как ценность / Б.И. Додонов – М.: Педагогика, 1978. – 272 с.
70. Донцов А.И. О ценностных отношениях личности / А.И. Донцов // Советская педагогика. – 1974. – № 5. – С. 67-76.
71. Дробницкий О.Г. Проблемы нравственности / О.Г. Дробницкий– М.: Наука, 1977. – 333 с.
72. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм – М.: Канон, 1995. – 352 с.
73. Дьяченко М.И. Психология высшей школы / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович – Минск: Полифакт, 1981. – 383 с.
74. Жаринова Л.Е. Акмеологические признаки готовности выпускников вуза к профессиональной деятельности / Л.Е. Жаринова – СПб: Алетейя, 1996. – 216 с.
75. Жовтун Д.Т. Синергетика и методология социального познания / Д.Т. Жовтун // Синергетика: человек, общество. – М.: РАГС, 2000. – С. 46-52.
76. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности / Г.Е. Залесский– М.: МГУ, 1994. – 142 с.
77. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности / А.Г. Здравомыслов

– М.: Политиздат, 1988. – 222 с.

78. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии / Б.В. Зейгарник – М.: МГУ, 1982. – 248 с.
79. Зеер Э.Ф. Психология профессий: [Учебное пособие для студентов вузов] / Э.Ф. Зеер – 2-е изд., перераб.. доп. – М.: Академический проект, 2003. – 336 с.
80. Зеер Э.Ф. Психологические особенности кризисов профессионального становления личности / Э.Ф. Зеер // Ежегодник РПО.– М., 1995. – Т.2. – Вып.2. – С.183-185.
81. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В.Л. Зливков – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.
82. Зотова О.И. Ценностные ориентации и механизмы социальной регуляции поведения / О.И. Зотова, М.И. Бобнева // Методологические проблемы социальной психологии. – Вып. 2. – М.: Наука, 1975. – С. 31 – 39.
83. Зотова О.И., Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности / О.И. Зотова, И.К. Кряжева // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М.: РПО, 1979. – 220 с.
84. Зубова Л.В. Психологические особенности ценностных ориентации подростков с различной направленностью личности: Автореферат дис. ... канд. психол. наук / Зубова Л.В. – М.: МГУ, 1997. – 27 с.
85. Истомин И.Н. Ценностные ориентации в системе регуляции поведения / И.Н. Истомин // Психологические механизмы регулирования социального поведения – М.: РПО, 1979. – 252 с.
86. Кабрин В.И., Проблема и опыт социально-психологического развития личности в рамках психологической подготовки студентов / В.И. Кабрин, Г.А. Томилова // Психологическое сопровождение подготовки специалистов в вузе. – Новосибирск, 1988. – С. 72-81.
87. Кадыкова Т.А. Особенности динамики ценностных ориентаций студентов-психологов: Дис... канд. псих. наук: 19.00.01 / Тамара Анатольевна Кадыкова – Одесса, 2002. – 207 с.
88. Калина Н.Ф. О самоактуализации личности (вместо послесловия) /

Н.Ф. Калина // А.Г. Маслоу Психология бытия. – М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1997. – 304 с.

89. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант – М.: Наука, 1998. – 655 с.
90. Караковский В.А. Стать человеком (общечеловеческие ценности – основа учебно-воспитательного процесса) / В.А. Караковский – М.: Педагогика, 1993. – 79 с.
91. Каракозов Р.Р. Организация смыслопоисковой активности человека как условие осмысления жизненного опыта / Р.Р. Каракозов // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М.: Мысль, 1997. – С. 257-273.
92. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості / З.С. Карпенко– К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998 – 219 с.
93. Карпенко З.С. Предмет і метод аксіопсихології особистості / З.С. Карпенко // Психологія і суспільство. – 2008. – №1. – С. 23-31.
94. Карпухин О.И. Самооценка молодежи как индикатор ее социокультурной идентификации / О.И. Карпухин // Социол. исследования. – 1998. – № 12. – С. 31-37.
95. Киричук О.В. Рівні суб’єктності та індикатори духовності людини / О.В. Киричук, З.С. Карпенко // Педагогіка і психологія. – 1995. – №3. – С. 3-12.
96. Кирьякова А.В. Теория ориентаций личности в мире ценностей / А.В. Кирьякова – Оренбург, 1996. – 190 с.
97. Кларин М.В. Метафоры и ценностные ориентации педагогического сознания / М.В. Кларин // Педагогика. – 1997 – №1 – С. 34-39.
98. Клименко И.Ф. Генезис ценностных ориентаций, исследование отношения к норме социального поведения на разных этапах социального развития человека / И.Ф. Клименко // К проблеме формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности. – М.: Мысль, 1992. – С. 3-12.
99. Климов Е.А. Общечеловеческие ценности глазами психолога-профессиоведа / Е.А. Климов // Психологический журнал – 1993. – Т. 14. – №

4. – С. 130-136.

100. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с. – С. 310-317.
101. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека / Л.Н. Коган – М.: Мысль, 1984. – 252 с.
102. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
103. Кондрашова Л.В. Теоретические основы воспитания психологической готовности студентов пединститута к профессиональной деятельности: Автореферат дис. ... докт. пед. наук / Л.В. Кондрашова – М., 1987. – 41с.
104. Коростылева Л.А. Проблема самореализации личности в системе наук о человеке // Психологические проблемы самореализации личности: [Под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростылевой] – СПб.: Изд. СПб. унив, 1997. – С. 4-15.
105. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
106. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг: [Пер. с англ.] – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
107. Краснорядцева О.М. Ценностная детерминация профессионального поведения педагогов / О.М. Краснорядцева // Сибирский психологический журнал. – Томск, 1998. – № 7. – С.25-29.
108. Кримський С.Б. Ціннісно-смісловий універсум як предметне поле філософії / С.Б. Кримський // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 3-4. – С. 102-103.
109. Круглов Б.С. Методика изучения особенностей формирования ценностных ориентаций / Б.С. Круглов // Диагностика и коррекционная работа школьного психолога: [под ред. И.В. Дубровиной]. – М.: Из-во МГУ, 1987. – С. 80-89.
110. Ксенофонов В.И. Духовность как экзистенциальная проблема / В.И. Ксенофонов // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 41-52.
111. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя / М. Кун,

- Т. Макпартленд // Современная зарубежная социальная психология. Тексты: [под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоловой, Л.А. Петровской]. – М.: МГУ, 1984. – 239 с.
112. Курган Г.И. Сущность и механизм усвоения индивидом нравственных ценностей: Автореферат дис. ... канд. филос. наук / Г.И. Курган – М.: Политиздат, 1977. – 17с.
113. Курдюмов С.П. Синергетика – новые направления / С.П. Курдюмов, Г.Г. Малинецкий, А.Б. Потапов – М.: Политиздат, 1989. – 166 с.
114. Кюрегян Э.А. О ценностно-ориентационном аспекте типологии личности / Э.А. Кюрегян // Образ жизни и ценностные ориентации личности: [отв. ред. Л.А. Арутюнян]. – Єреван: Изд-во пед. университета, 1979. – С. 97-104.
115. Лазарук А.Ф. Розвиток ціннісно-сміслової сфери особи за модульно-розвивального навчання / А.Ф. Лазарук // Психологія і суспільство. – 2002. – №3-4. – С. 170-186.
116. Лазарук А.Ф. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні / А.Ф. Лазарук // Психологія і суспільство. – 2003. – № 2. – С. 19-38.
117. Лапин Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н.И. Лапин // Социологические исследования. – 1996 – №5 – С. 3-23.
118. Ларіна Т.О. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Т.О. Ларіна – Інститут соціальної та політичної психології АПН України. – К., 2004. – 192 арк.
119. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
120. Леонтьев В.Г. Психологические механизмы мотивации / В.Г. Леонтьев – Новосибирск: НГПИ, 1992. – 216 с.
121. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций / Д.А. Леонтьев – М.: Смысл, 1992. – 17 с.
122. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д.А. Леонтьев – М.: Смысл, 1992. – 16 с.

123. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С.15-26.
124. Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д.А. Леонтьев // Вестник Моск. университета. – Сер. 14. – Психология. – 1997. – №1. – С. 20-27.
125. Леонтьев Д.А. Факторная структура теста смысло-жизненных ориентаций / Д.А. Леонтьев, М.О. Калашников, О.Э. Калашникова // Психол. журн. – 1993. – Т.14. – № 1. – С. 150-155.
126. Лернер И.А. Процесс обучения и его закономерности / И.А. Лернер – М.: Знание, 1980. – 96 с.
127. Лишин О. Воспитание личности в условиях социального кризиса (смена ценностных ориентаций) / О. Лишин // Народное образование. – 1993. – №5. – С. 67-72.
128. Ломов Б.Ф. Личность как продукт и субъект общественных отношений / Б.Ф. Ломов // Психология личности в социалистическом обществе: Активность и развитие личности. – М.: Наука, 1989. – С. 6-23.
129. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов – М.: Наука, 1984. – 448 с.
130. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии / В.Я. Ляудис – М.: Изво МГУ, 2000. – 124 с.
131. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс: [пер. с англ.] – СПб.: Питер, 1996. – 684с.
132. Максименко С.Д. Психологія особистості: парадигма життєтворення / С.Д. Максименко // Психологія і суспільство. – 2006. – №4. – С. 8-52.
133. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко – К.: ООО «КММ», 2006. – 240 с.
134. Максимов В.Г. Формирование профессионально-творческой направленности личности учителя: Автореферат дис. ... д-ра пед. наук /

- В.Г. Максимов – М., 1994. – 38 с.
135. Малинецкий Г.Г. Контуры завтрашнего дня / Г.Г. Малинецкий // Синергетика: человек, общество. – М.: РАГС, 2000. – С. 8-16.
136. Малисова И.Ю. Психологические знания как фактор формирования ценностных ориентаций личности / И.Ю. Малисова // Психолог. журн. – 1994. – Т. 14. – № 4. – С. 94-102.
137. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили – М.: Изд. группа «Прогресс», «Культура», 1992. – 416 с.
138. Маноха И.П. Человек и потенциал его бытия / И.П. Маноха – К.: Стимул, 1995. – 256 с.
139. Маслоу А.Г. Мотивация личности / А.Г. Маслоу – СПб: Евразия, 1999. – 478 с.
140. Маслоу А.Г. Самоактуализация / А.Г. Маслоу // Психология личности. Тексты: [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря]. – М.: МГУ, 1982. – С. 108-118.
141. Мельников В.М. Введение в экспериментальную психологию личности / В.М. Мельников, Л.П. Ямпольский – М.: Просвещение, 1985. – 319 с.
142. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин – М.: Педагогика, 1986. – 254 с.
143. Методы психодиагностики / [отв. ред. В.Н. Дружинин, Т.В. Галкина]. – Вып.1 – М., 1993. – 123 с.
144. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя / Л.М. Митина – М.: Флинта, 1998. – 200 с.
145. Мицько В.М. Психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів: Автореферат дис. ... канд. психол. наук / В.М. Мицько – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
146. Момов В. Человек, мораль, воспитание (теоретико-методологические проблемы) / В. Момов: [пер. с болгарского]. – М.: Наука, 1975. – 163 с.
147. Моральные ценности и личность / [под ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева]. – М.: Педагогика, 1994. – 176 с.

148. Морогин В.Г. Экспериментально-психологическое исследование ценностно-потребностной сферы личности (теория и практика): Автореферат дис. ... д-ра психол. наук / В.Г. Морогин – Новосибирск, 1999. – 45 с.
149. Мудрик А.В. Личностный подход в воспитании / А.В. Мудрик // Магистр. – 1991 – №8 – С. 35-41.
150. Мухина В.С. Предисловие / В.С. Мухина // Механизмы формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности. – М.: МГПИ, 1985. – С. 4-7.
151. Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность / Ш.А. Надирашвили – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – 361 с.
152. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш.А. Надирашвили – Тбилиси: Мецниереба, 1974. – 170 с.
153. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н.Ф. Наумова – М.: Наука, 1988. – 199 с.
154. Научитель Е.Д. Ценностные ориентации молодежи / Е.Д. Научитель // Практическая психология и социальная работа. – 1999. – №3. – С. 36 – 38.
155. Немов Р.С. Психология / Р.С. Немов [в 2-х т.] – Т. 2. – М.: Просвещение. Владос, 1994. – 496 с.
156. Несимова Э.А. Проблема ценностных ориентаций и инновационное обучение / Э.А. Несимова [Инновационное обучение: стратегия и практика].– М., 1994. – с.113-129. – (Материалы Сочинского науч.-практ. семинара)
157. Нестеренко В.Г. Духовні виміри людського буття: Свідомість. Цінності. / В.Г. Нестеренко // Вступ до філософії. – К.,1995. – С. 193-230.
158. Низовских Н.А. Психосемантический анализ жизненных ориентаций личности (на материале студентов педвуза): Автореферат дис. ... канд. психол. наук / Н.А. Низовских – М.: Изд. МПУ, 1995. – 16 с.
159. Никандров Н.Д. Духовные ценности и воспитание человека / Н.Д. Никандров // Педагогика, 1998. – № 4. – С. 3-8.

160. Никандров Н.Д. Ценности как основа цели воспитания / Н.Д. Никандров // Педагогика, 1998. – № 3. – С. 3-11
161. Нюттен Ж. Мотивация / Ж. Нюттен – (в кн.: Экспериментальная психология): [под ред. П. Фресса, Ж. Пиаже]. – М., 1975. – вып. 5 – С. 15-109.
162. Оллпорт Г.В. Личность в психологии / Г.В. Оллпорт: [пер. с англ.]. – СПб.: КСП+, Ювента, 1998. – 345 с.
163. Орлов С.В. Восхождение к индивидуальности / Ю.М. Орлов: [Кн. для учителя]. – М.: Мысль, 1991. – 287 с.
164. Орлов С.В. Молодежь и ее ценностные ориентации / С.В. Орлов // Сборник научных статей – М.: Научно-исследовательский центр при Институте молодежи, 1999. – С. 54-58.
165. Павліченко А.А. Ціннісні орієнтації в парадигмі становлення соціальної зрілості студента / А.А. Павліченко // Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти (збірка матеріалів до Всеукраїнської науково-практичної конференції, 11-12 травня 2000 року). – Тернопіль: «Економічна думка», 2000. – С. 171-173. – 0,2 др. арк.
166. Павліченко А.А. Досвідна концепція індивіда як засада проектування освіченої людини / А.А. Павліченко // Технологія інноваційного пошуку в системі вищої освіти (збірка матеріалів до регіональної науково-методичної конференції, 19 квітня 2002 року). – Тернопіль: «Економічна думка», 2002. – С. 45-47. – 0,1 др. арк.
167. Павліченко А.А. Ціннісні орієнтації в ракурсі самоактуалізації особистості (діагностичні критерії методики дослідження) / А.А. Павліченко // Вісник. Вип. 3. – К: НПУ ім. М.П.Драгоманова., 2002. – С. 94-96. – 0,2 др. арк.
168. Павліченко А.А. Цінності як проблема психології / А.А. Павліченко // Психологія. Зб. наук. праць. Вип. 16. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова., 2002. – С. 21-24. – 0,5 др. арк.
169. Павліченко А.А. Ціннісні орієнтації як установка на продуктивну

- пошукову діяльність студентів-психологів / А.А. Павліченко // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 119-127. – 0,7 др. арк.
170. Павліченко А.А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості / А.А. Павліченко // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 98-120. – 2,15 др. арк.
171. Павліченко А.А. Фахове становлення студента-психолога у контексті системної дії ціннісних орієнтацій (контури дослідницького проекту) / А.А. Павліченко // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 123-132. – 0,95 др. арк.
172. Павлов В.І. Екзистенційний вимір морально-етичних цінностей у сучасній філософії / В.І. Павлов // Електронна публікація – <http://newacropolis.org.ua/ua/etika2004.htm/pavlov1.htm>
173. Пантилеев С.Р. Методы измерения локуса контроля / С.Р. Пантилеев // Общая психодиагностика. – М.: Смысл, 1987. – 32 с.
174. Панурин В.А. Ценность как смыслопереживательный феномен / В.А. Панурин // Философия ценностей. – Курган: КГУ, 1998. – С.73-75.
175. Патяева Е.Ю. Ситуативное развитие и уровни мотивации / Е.Ю. Патяева // Вестник Московского университета. – Сер.14: Психология. –1983. – № 4.
176. Пауэлл Дж. Полнота человеческой жизни / Дж. Пауэлл // Психология человеческих проблем: хрестоматия: [сост. Сельченко К.В.]. – Минск: МинГУ, 1998. - С. 34-42.
177. Петров И.Г. Смысл как рефлексивное отношение человеческого бытия (смыслология о предназначении, статусе и металогике смысла) / И.Г. Петров // Мир психологии. – 2001. – №2. – С. 26-35.
178. Петрий П.В. Духовные ценности / П.В. Петрий – М.: Академия, 1998. – 114 с.
179. Петровский А.В. Теоретическая психология / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский – М.: Академия, 2001. – 496 с.
180. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – №4. – С. 15-

29.

181. Пивоваров Д.В. Дух, душа и смысл жизни человека. Философия религии / Д.В. Пивоваров – Екатеринбург, 1996. – 225 с.
182. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога / Н.І. Пов'якель: [Монографія] – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 295 с.
183. Пов'якель Н.І. Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів: Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Надія Іванівна Пов'якель – Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 499 арк.
184. Подольская Е.А. Ценностные ориентации личности как предмет социально-философского исследования: Дис. ... канд. филос. наук / Е.А. Подольская – М., 1984. – 175 с.
185. Полуэктова Н.М. Проблемы диагностирования профессиональной пригодности к социальной работе / Н.М. Полуэктова, И.В. Яковлева // Вести СПбГУ. – 1999. – № 3. – С. 47-58.
186. Попов И.М. Ценностные представления и парадоксы самосознания / И.М. Попов– М.: МГУ, 1989. – 160 с.
187. Психология. Словарь / [под общей ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – (2-е издание), – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
188. Психология развивающейся личности / [Под ред. А.В. Петровского]. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.
189. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д.Я. Райгородский: [Учебное пособие]. – Самара: БАХРАТ, 1998. – 672 с.
190. Рациональное и эмоциональное в морали / [под ред. А.И. Титаренко, Е.Л. Дубко]. – М.: МГУ, 1983. – 178 с.
191. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании / Е.И. Рогов – М.: Наука, 1996. – 528 с.
192. Роджерс К. Эмпатия / К. Роджерс // Психология эмоций. – М.: МГУ, 1984. – С. 235-237.

193. Розов Н.С. Культура, ценности, и развитие образования / Н.С. Розов – М.: Просвещение, 1992. –154 с.
194. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн – М.: Наука, 1957. – 328 с.
195. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – (3-е изд.) – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
196. Ручка А.А. Социальные ценности и норма / А.А. Ручка – К.: Наукова думка, 1976. – 151 с.
197. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания / А.А. Ручка – К.: Наукова думка, 1976. – 156 с.
198. Рыбалко Е.А. Становление личности / Е.А. Рыбалко // Социальная психология личности. – Л.: Знание, 1974. – С. 20-31.
199. Сагатовский В.Н. Системный подход к классификации ценностей / В.Н. Сагатовский // Научные исследования и человеческие потребности / ВНИИ системных исследований. – М.: Из-во ВНИИ СИ, 1979. – 119 с.
200. Санникова О.П. Феноменология личности: [Избранные психологические труды] / О.П. Санникова – Одесса: СМИЛ, 2003. – 256 с.
201. Селиванова З.К. Смысложизненные ориентации подростков / З.К. Селиванова // Социс – 2001. – № 2. – С. 87-92.
202. Сенин И.Г. Разработка модифицированного варианта «Опросника терминальных ценностей» / И.Г. Сенин // Психология и практика: Ежегодник РПО. – Ярославль, 1998. – Т.4. – Вып.2. – С. 287-288.
203. Семиченко В.А. Пути повышения эффективности изучения психологии / В.А. Семиченко – К.: Магистр-S, 1997. – 124 с.
204. Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия / В.Ф. Сержантов – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1990. – 360 с.
205. Серый А.В. Ценностные ориентации личности в структуре профессионально значимых качеств школьных практических психологов: Автореферат дис. ... канд. психол. наук 19.00.07 / А.В. Серый – Иркутск, 1996. – 25 с.

206. Серый А.В. Динамика смысложизненных ориентаций и интернализация локуса контроля в процессе обучения в вузе / А.В. Серый, М.С. Яницкий // Психолого-педагогические проблемы образования. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 1998. – С. 183-189.
207. Сівак С. Особистісне зростання як проблема психолого-педагогічної підготовки майбутнього спеціаліста / С. Сівак // Психологія і суспільство. – 2000. – №2 – С. 112-124.
208. Симоненко С.М. Психологія візуального мислення: Дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Світлана Миколаївна Симоненко – Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського – Одеса, 2005. – 462 с.
209. Слободчиков В.И. Интегральная периодизация психического развития / В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1996. – №5. – С. 38-50.
210. Смирнов Л.М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей / Л.М. Смирнов // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. – № 1. – С. 157-168.
211. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: Дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Людмила Анатоліївна Снігур – Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т. – О., 2004. – 447 с.
212. Соколов В.М. Социология нравственного развития личности / В.М. Соколов – М: Политиздат, 1986. – 240 с.
213. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. / П.А. Сорокин – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
214. Спиркина Е.А. Подготовка психотерапевтов и психологов консультантов (проблемы адаптации западного опыта) / Е.А. Спиркина // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 6. – С. 121-127.
215. Столович Л.Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии / Л.Н. Столович – М.: Республика, 1994.
216. Тихомандрицкая О.А. Особенности социально-психологического изучения ценностей как элементов когнитивной и мотивационно-

- потребностной сферы. (Методические аспекты) / О.А. Тихомандрицкая, Е.М. Дубовская // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 80-90.
217. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры / В.П. Тугаринов – Л: ЛГУ, 1960. – 156 с.
218. Узнадзе Д.Н. Общее учение об установке / Д.Н. Узнадзе // Хрестоматия по психологии: Учебное пособие для студентов пединститутов: [сост. В.В. Мироненко, под ред. А.В. Петровского]. – М.: Просвещение. – 1978. – С. 101-108.
219. Узнадзе Д.Н. Установка у человека. Проблема объективации / Д.Н. Узнадзе // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 87-91.
220. Фаустова Э.Н. Жизненные ценности студентов в новых социокультурных условиях / Э.Н. Фаустова – М., 1995. – 40 с. (Система воспитания в высшей школе / НИИВО; Вып.2).
221. Фейдимен Дж. Теория и практика личностно-ориентированной психологии / Дж. Фейдимен, Р. Фрейгер – (В 2-х т.) – Т. 2. – М.: Три Л, 1996. – 208 с.
222. Филиппов А.А. Профессиональная ориентация и профессиональное самоопределение личности / А.А. Филиппов, Л.Л. Кондратьева // Активность личности в общении и профессиональное самоопределение. – Л.: Прогресс, 1976. – С. 65-76.
223. Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Ораб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др.] – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
224. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк – М.: Республика, 1991. – 511 с.
225. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл: [общ. ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева] – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
226. Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Ф. Франселла, Д. Баннистер: [пер. с англ.] – М.: Наука, 1987. – 221 с.
227. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Я и Оно.

- Неудовлетворенность культурой / З. Фрейд – СПб: Алетейя, 1998. – 251 с.
228. Фролова Н.В. Трансформация системы ценностных ориентаций на переломных этапах развития общества (психологический аспект): Дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Наталья Викторовна Фролова – Днепропетровский гос. ун-т. - Днепропетровск, 1997. – 183с.
229. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм – М.: Республика, 1992. – 430 с.
230. Фурман А.А. Методологічна схема емпіричного вивчення системи цінностей особистості / А.А. Фурман // Вітакультурний млин: Методологічний альманах. – 2007. – Модуль 5. – С. 43-50. – 0,55 др. арк.
231. Фурман А.А. Категоріальний апарат аксіосфери як проблема теоретичної психології / А.А. Фурман // Вітакультурний млин: Методологічний альманах. – 2007. – Модуль 6. – С. 43-46. – 0,25 др. арк.
232. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення / А.В. Фурман– К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.
233. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – № 3 – С. 105-145.
234. Хайду П. Воспитание ценностных ориентаций / П. Хайду // Моральные ценности и личность: [под. ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 155-164.
235. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен – М.: Мир, 1980. – 241 с.
236. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен: [под ред. Б.М. Величковского]. – (в 2-х т.) – Т.2 – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.
237. Холл К.С. Теории личности / К.С. Холл, Г. Линдсей – М.: «КСП+», 1997. – 720 с.
238. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с.
239. Ценностный мир современного студенчества (социальный портрет явления) / [А.А. Козлов, В.Т. Лисовский, З.В. Сикевич]. – М., 1992. – 40 с. – (Система воспитания в высшей школе / НИИВО; Вып.4).
240. Цукерман Г.А. Психология саморазвития / Г.А. Цукерман, Б.М. Мастеров

– М.: Интер-пракс, 1995. – 288 с.

241. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности / Н.З. Чавчавадзе – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 171 с.
242. Чепелева Н.В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. – К.: Інститут психології АПН України. – 1999. – С.271-279.
243. Чепелева Н.В. Динаміка внутрішніх конфліктів студентів-психологів у процесі їх професійної ідентифікації / Н.В. Чепелева, Н.І. Пов'якель // Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика. – Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ-Чернівці. – 1995. – С. 391-394.
244. Шариков А.В. О связи ценностных и массово-коммуникационных ориентаций / А.В. Шариков, Э.А. Баранова // Психологический журнал. – 1999. – Т.20. – № 3. – С. 28-47.
245. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания / Ю.М. Швалб – К.: Стилос, 1997. – 240 с.
246. Шевченко Н.Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: [Монографія] / Н.Ф. Шевченко – К.: Міленіум, 2005. – 298 с.
247. Шишкин А.Ф. XX век и моральные ценности / А.Ф. Шишкин, К.А. Шварцман – М., 1968. – 270 с.
248. Шостром Э. Анти-Карнеги или Человек-манипулятор / Э. Шостром – Минск: Полифакт, 1992. – 128 с.
249. Шпрангер Э. Основные идеальные типы индивидуальности / Э. Шпрангер // Психология личности. Тексты: [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря]. – М.: МГУ, 1982. – С. 55-60.
250. Шубенкова Е.И. К вопросу о формировании ценностных ориентаций личности / Е.И. Шубенкова // Советская педагогика. – 1980. – №9. – С.27-33.
251. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон: [пер. с англ.]. –

М.: Изд. группа „Прогресс”, 1996. – 396 с.

252. Юнг Н.В. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій підлітків, груп підвищеної психологічної уваги): Автореферат дис. ... канд. психол. наук / Н.В. Юнг – Одеса, 2006. – 16 с.
253. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В.А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии: [Сб. науч. трудов]. – М.: Наука, 1975. – С. 89-105.
254. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования / В.А. Ядов – М.: Добросвет, 1999. – 596 с.
255. Ядов В.А. Диспозиционная концепция личности / В.А. Ядов // Социальная психология в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер., 2000. – С. 76-93.
256. Яницкий М.С. К проблеме аксиологической типологии личности / М.С. Яницкий // Теоретические и прикладные вопросы психологии. – (Выпуск 3). – Часть 1. – СПб: Из-во ГУ, 1997. – С. 391-398.
257. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Яницкий – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
258. Cattell R.B. Personality and Motivation: Structure and Measurement / R.B. Cattell – N.Y., –1957. – 948 p.
259. Frankl V.E. The will to meaning / V.E. Frankl – New York, 1969. – 376 p.
260. Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Toward a General Theory of Action / Ed. by T. Parsons, E. Shils. – Cambridge, 1951. – P. 46-71.
261. Kohlberg L. The implications of moral stages for adult education. Religious Education / L. Kohlberg – Ziesar, 1972, – P. 183-201.
262. Luhman N. The Differentiation of Society / N. Luhman – New York, 1982. – 233 p.
263. Melin R. Persons – their identity and individuation. (Acta Univ. Umensis. Umeå studies in the humanities; 143) / R. Melin – Umeå : Umeå univ, 1998. – 230 p. – Bibliogr. – P. 221-227, tad.: P. 229-230.

264. Morris C.W. Varieties of Human Value / C.W. Morris– Chicago, 1956. – 197 p.
265. Parsons T. Social system and the evolution of action theory / T. Parsons – New York-London, 1977. – 326 p.
266. Rokeach M. Beliefs, Attitudes, and Values / M. Rokeach – San Francisco, Josey-Bass Co, 1972. – 214 p.
267. Rokeach M. The nature of human values / M. Rokeach – N.Y., Free Press, 1973. – 211 p.
268. Schwartz S.H. Toward a Universal Psychological Structure of Human Values / S.H. Schwartz, W. Bilsky // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. – Vol.58. – № 5. – P. 550-562.
269. Sztompka P. Society and Action. The theory of Social Becoming / P. Sztompka – Cambridge, 1991. – 408 p.